

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BOL OG BY

LANDBOHISTORISK TIDSSKRIFT

1990:1

Godsejernes nej til flere reformer

Med udgangspunkt i vestfynske godsejeres holdninger og aktiviteter i 1780'erne undersøger godsejernes rolle i landboreformerne i Danmark

Af *Karl Peder Pedersen*

De gode tider og landboreformerne

Tiden fra 1750 til 1800 var vækstår i dansk økonomi. Drivkraften kom fra de stigende landbrugspriser, som satte voldsomt skub i landets altdominerende hovederhverv. I de første mange år prøvede man at øge produktionen, og dermed indtjeningen, indenfor de gammelkendte rammer, men på et tidspunkt opstod spørgsmålet, om ikke det var muligt gennem større eller mindre ændringer af landbruget at forøge profitten endnu mere. Med et fortærsket slogan fra 1960'erne drejede det sig om at gøre gode tider endnu bedre. En hel del af disse forandringer – eller reformer, som eftertiden kaldte dem – kunne uden videre sættes i værk af den enkelte godsejer eller gårdmand, og snart begyndte man mange steder at eksperimentere med nye ideer og metoder. Markerne blev drevet mere rationelt, og jordbehandlingen intensivredes. Der blev importeret bedre kornsorter, samtidig med at kløveravlens kraftig vind i sejlene – blot for at nævne nogle af de vigtige, nye tiltag. Under denne proces gjorde de involverede landmænd snart den erfaring, at større ændringer nemt bragte dem i karambolage med gældende love. De enevældige forordninger udstak nogle rammer, som låste livet på landet fast i

---

Karl Peder Pedersen, cand.mag. f. 1952. København, medstifter af International Association for the Research on Peasant Diaries, har bl.a. publiceret: Vestfynske fæstebønder, Odense 1984, »En vestfynsk fæstebonde«, Bol og By 1985: 2, »Fri os fra ekstraskatten«, Fynske Årbøger 1987 samt bøger og artikler om Tranquebar.

mønstre, der føltes mere og mere forældede, og derfor måtte de gode konjunkturer næsten automatisk på et eller andet tidspunkt føre til et stærkt stigende ønske om at få gennemført politiske ændringer, således at de værste hindringer for den igangværende økonomiske udvikling fjernedes.

Allerede i slutningen af 1750'erne var staten startet på at ændre lovgivningen, således at mulighederne for mere grundlæggende innovationer på landet forbedredes. Man lagde ud med nogle forordninger, som skulle stimulere ophævelsen af det gamle dyrkningsfællesskab. Det havde fungeret fint i århundreder, men var nu blevet overhalet af den økonomiske og teknologiske udvikling, og derfor virkede det som en hæmsko for mere rationelle dyrkningssystemer. Målet var en ny jordfordeling, der afskaffede strimmelbruget og fællesgræsningen, og i stedet samlede den enkelte gårds jorder på få steder. Dermed ville ejer og bruger få fuld råderet over jorden, og det fandt man var en forudsætning for en mere rationel udnyttelse af agrarressourcerne. 1750'ernes udskiftningsforordninger fik i de følgende årtier flere efterfølgere, og det hele samledes i 23. april 1781-forordningen, der kom på et tidspunkt, hvor udskiftningerne var godt i gang mange steder.

Samtidig med at man arbejdede på at gøre landbrugsdriften mere rationel, begyndte staten også at interessere sig for andre sider af landlivet. Så tidligt som i 1769 afskaffedes en væsentlig del af diskriminationen af selvejerbønderne, men ellers var det i første række fæstebøndernes situation, der kom i søgelyset. Hoveriet havde man i 1771 prøvet at begrænse fra centralt hold, men da forordningen kort tid efter blev tilbagekaldt, satte denne indsats sig ingen dybere spor.

I 1784 tiltrådte en mere progressiv regering, der snart satte landboreformer på programmet. Hvad angik udskiftningen var der ikke brug for flere store initiativer. Derimod var der et påtrængende behov for at forbedre fæstebøndernes retsstilling. De herskende tilstande, som gjorde bønderne helt afhængige af godsejerne, fandt man i strid med tidens nye idealer om frihed, lov og orden. Med forordningen af 8. juni 1787 rettedes der i betydeligt omfang op på denne situation. Nu fastsattes præcise regler for, hvordan fæsteoverdragelser og skifteforretninger skulle gennemføres, og for bønderne lå den store retssikring i, at godsejerne ikke længere kunne optræde som dommer i deres egen sag. Både ved tiltrædelsen af fæstet

og ved skiftet siden hen skulle der foretages synsforretninger af uvildige mænd, som dokumentation for gårdens tilstand. Fæsteren kunne således se frem til at få godtgørelse for de forbedringer, som han foretog på bygningerne. Desuden pålagdes det godsejeren altid at sørge for, at gården var forsynet med heste og de dertil hørende avlsredskaber og vogne, før den nye fæster flyttede ind. Manglede noget af dette, kunne fæsteren nægte at gøre hoveri, indtil hullerne var fyldt ud.

Efter at 8. juni-forordningen var sat i værk, lå den næste opgave allerede klar på landbokommissionens bord. I 1733 havde man – midt i den værste landbrugskrise – indført et stavnsbånd, som tvang mændene på landet til at blive på deres hjemgodser, indtil de enten nåede en bestemt alder, eller havde gjort soldatertjeneste. Hensigten var at skaffe godsjerne fæstere til de ledige gårde samt at sikre landbruget billig arbejdskraft. Stavnsbåndet blev flere gange strammet; således i 1746, hvor karlene blev tvunget til at vende tilbage til godset *efter* udstået soldatertjeneste. Det lignede nu mest af alt en mild form for slaveri.

Efter at tiderne var blevet bedre, overflødiggjordes tvangsloven langsomt, men sikkert. Med 20. juni 1788-forordningen blev godsejerne frataget den militære udskrivningsmyndighed, som var det formelle grundlag for godsstavnsbåndet, og i stedet oprettedes et statsligt udskrivningsvæsen. Karlene på landet forblev dog stadigvæk i lang tid stavnsbundne, blot nu ikke længere til det enkelte gods, men til deres amt.

Kun tre uger efter at stavnsbåndsforordningen var blevet offentliggjort, sendte Rentekammeret skrivelser rundt til alle amter. Der var et problem, som man ønskede at høre amt-mændenes mening om. Efter afskaffelsen af godsstavnsbåndet ville godsejerne ikke længere kunne tvinge karlene til at overtage fæstegårde, og derfor måtte det formentlig blive svært at få små, urentable brug besat med folk. Af den grund fandt Rentekammeret det rimeligt, at udvide godsejernes rådighedsret over fæstejorden, således at de uden tilladelse skulle kunne nedlægge smågårde og overføre jorden herfra til større brug, dog uden at det måtte føre hverken til økonomisk tab for staten eller til færre husstande.

Da denne skrivelse i september 1788 blev sendt rundt til de vestfynske godsejere, kunne nogle af dem ikke dy sig for at give den nogle kritiske kommentarer med på vejen. Det blev

absolut ikke taget nådigt op af regeringen, og det kom der en hel sag ud af. Men inden vi når så vidt, må vi hellere starte ved begyndelsen.¹

De vestfynske godsejeres protestaktion, 1788–89

Den første godsejer, der fik Rentekammerets forslag til udtalelse var Niels Krabbe Juel på Billeshave. Han kunne kun tilslutte sig, at godsejerne skulle gives mere rådighed over deres godser. Juel fandt det navnlig vigtigt netop nu, hvor den enkelte godsejer holdt igen med nye investeringer, fordi han ikke vidste »hvad gavn og raadighed han kan ventes at have af sin ejendom, *da den allernaadigst udgangne forordning af 8.juni 1787 allerede har lagt en temmelig god grund til jordegodsejernes ruin. Altsaa har man aarsag til at frygte og frabede sig flere af slige slags indretninger, indtil større sikkerhed og stadighed maatte blive udi landvæsenets systema*«. Juels bemærkninger støttedes af nabogodsejerne, kammerherre Chr. Holger Adeler på Hindsgavl og krigsråd Jacob Wedel til Kærsgård og Holsegård samt af grev Carl Adolf Rantzau, Brahesborg og af grev Adam Trampe på Løgismose.²

Godsejerkommentarerne vakte ikke vild jubel, da de i midten af september 1788 indløb til Rentekammeret. Snart blev de ekspederet videre til Kancelliet, der forelagde sagen for kongen. I statsrådet den 3. oktober fandt man, at de fem havde »med høyst dristige udtrykke udladt sig mod forordningen af 8. juni«, og dermed påkaldt sig monarkens mishag. De skulle derfor enten betale bøder eller tiltales af generalfiskalen.

De fem vestfynske godsejere blev uden tvivl overraskede over dette udspil. Krigsråd Wedel sendte omgående et brev afsted, hvori han kommer med en dårlig undskyldning om, at han havde haft travlt, og kun skrevet under, fordi Juel allerede havde signeret, og derfor beder han om »at dene min overilelse mig maatte pardoneres«.

I modsætning til krigsråden stod de fire andre fast på erklæringen, og den 11. november sendte de både et bønsskrift til kongen og en erklæring til Danske Kancelli. I supplikken beder de om at slippe for al videre tiltale, og igen få del i den kongelige nåde. »Aldrig kunde vi troe at blive anseete med unaade, fordi vi havde betient os af Deres Majestæts egen

allerhøjest givne tilladelse til landvæsenets opkomst at gjøre underdanigste forestillinger, om same end maatte være imod allerede udgangne kongl. forordninger og derefter giorte indretninger, og det allermindst siden det skedde paa een forespørgsel fra det kgl. Rentekammer til os som jordegodsejere. Paa denne grund havde vi da til det kongl. Rentekamer tilkiendegivet vore tanker med den friemodighed, som sømer et friebaaren folk. Vi have og i vor erklæring til det kongl. Cancellie, saaledes udviklet vore tanker, og forklaret vore hensigter, at vi troe os forsikrede, at ingen upartisk referent med føje skal have grund at forestille os som strafskyldige«.

I erklæringen til Kancelliet indleder de med at slå fast, at de som tro undersætter er kede af, at de p.g.a. en »uforudset utyding af vore udtrykke« er blevet sat på anklagebænken. De finder, *at de nye landbolove »ei have opnaaet hans Majestæts landsfaderlige hensigter, som er undersaaternes almindelige vel«*, og derfor mener de også, at de har været i deres gode ret til at kritisere. »Vi troe derfor ikke i hovedsagen selv at have begaaet nogen forbrydelse mod kongelige love, men alleene betient os af hans Majestæts allerhøjeste tilladelse«, slutter de denne del af deres forsvar.

Hvad angår den direkte kritik af 8. juni-forordningen viser det sig, at Adeler, Juel, Rantzau og Trampe er utilfredse med én bestemt ting, nemlig kravet om, at godsejerne skal forsyne fæstegårdene med heste og redskaber hver gang, der tiltræder en ny fæster. Samtidig skal de bygningsreparationer, som godsejeren måtte ønske at foretage, også sættes i værk før fæsteoverdragelsen. De finder, at kravene er i modstrid med stavnsbåndsforordningen, som »skulle gjøre alle fæstecontracter mellem proprietair og bonde frie og utvungne«. I princippet synes de fire, at ideen med bestemmelserne er udmærket, men den er blot for hård for de nuværende godsejere. Den betyder nemlig øgede investeringer, som vil være »trykkende og fast umulig at efterkomme«. De fire glemmer i den forbindelse at fortælle, at en væsentlig del af de øgede udgifter kunne væltes over på de nye fæstere gennem afkrævning af højere indfæstning. I stedet foreslås det, at man tillader godsejer og fæster frit at aftale alle fæstebetingelserne, sådan som det var praksis før 8. juni-forordningen. Fæsteren vil da kunne forpligtes til f.eks. at anskaffe de manglende heste eller at lade forfaldne bygninger reparere mod at få et nedslag i indfæst-

ningen. Det vil være et økonomisk plus både for godsejer og gårdmænd, bl.a. fordi fæsteren selv kan lave en del af arbejdet samt føre bedre tilsyn med håndværkere. Godsejerne forstår derfor ikke, »at det skulde lægges os til last at frabede os saa trykkende forandringer og udbede os saa megen raadighed over vore ejendomme, at da vi selv best kiende vore godsers beskaffenhed, det da maatte staae os frit for at gjøre saadanne indretninger, som er best passende saavel med bondens som vore fordeele ... Vi troede, at vi her ikke burde holde os tilbage eller smigre, men fritt og reent ud skrive vores meening, om hvad vi troede at indsee, samt at vi ei kunde ansees som forbrydere eller strafskyldig, om vi end maatte have feilet. Vi have desuden ikke skrevet, at den allernaadigste forordning af 8. juni er til landets ruin, men til jordegodsejernes«.

De fires erklæring indeholdt så langt fra den undskyldning, som Kancelliet havde ønsket sig, og derfor indstilledes det til kongen, at gøre alvor af truslen om at lade de to kammerherre og de to grever tiltale af generalfiskalen. Først på statsrådet den 6. februar 1789 blev der givet grønt lys for aktionen, samtidig med at man pardonnerede Jacob Wedel. En uge senere fik generalfiskal Uldall ordre om at gå i gang, og nu blev de fire fynboere bange. Allerede næste dag mødtes de i Brende Mølle og forfattede i al hast et bønsskrift til majestæten, hvori de »finde at have forseet os ved vores afgivne erklæring paa circulairebrevet af 20. august 1788, og hvormed vi aldrig tænkte paa nogen maade at skulde have fortørnet deres kongelige Majestæt«.

Med denne erklæring var regeringen tilfreds, og i begyndelsen af marts 1789 meddelte man generalfiskalen, at han kunne droppe sagen.

I modsætning til de 103 jyske godsejeres klage i 1790, der blev almindelig kendt, bl.a. fordi Colbiørnsen trykte den i sit forsvarsskrift, kom den vestfynske protestaktion ikke til offentlighedens kendskab. Der cirkulerede naturligvis rygter i de reformivrige københavnske kredse med forbindelser til centraladministrationen, men længere ud nåede sagen næppe. Den kom dermed ikke til at spille nogen rolle for disse års offentlige debat om landboreformerne.³

Hvem var de fem godsejere?

Adeler, Juel, Wedel, Rantzau og Trampe repræsenterede over halvdelen af Vestfyns godsejere, og de ejede ca. $\frac{1}{3}$ af egnens bondegårde. De der ikke deltog i aktionen var først og fremmest greven på mastodontgodset Wedellsborg. Han kunne som lokal amtmand, naturligvis ikke åbent kritisere den regering, han repræsenterede. Desuden manglede den forsigtige Lorents Cederfeld de Simonsen til stamhuset Erholm-Søndergårde samt grev Rantzau på Krengerup og Niels Ryberg på Frederiksgave, der begge var bortrejste.

Men hvad nu med *protestgodsejere*, hvad var det egentlig for folk?

Niels Krabbe Juel

Han kom til verden i 1740 på herregården Hverringe ved Kerteminde, som søn af geheimeråd Peder Juel og Birthe Levetzau. Drengen, der fik navn efter sin berømte oldefar – søhelten fra Køge Bugt – fødtes ind i en af landets indflydelsesrige adelsslægter. Den ene onkel var overlanddrost i Hertugdømmerne, og den anden – Henrik Bille – blev efter en del år som landsdommer i Odense, udnævnt til stiftamtmand over Øen i 1767. Et embede han varetog til 1789.

Børnene fra Hverringe blev alle godt gift. Søsteren Anna ægtede i 1759 sin 35-år ældre fætter Carl Juel fra Tåsinge, som året efter blev Fyns stiftamtmand. I 1766 arvede han stamhuset Tåsinge, hvor han døde året efter. Broren Gregers Juel tiltrådte i 1772 som førstedeputeret i Rentekammeret, og her var han den drivende kraft bag den konservative hoveriforordning i 1773. I 1771 havde han købt den østfynske herregård Raschenberg, som nogle år efter hans død i 1776, blev ophøjet til stamhuset Juelsberg.

Niels selv besluttede sig tidligt til at stå til søs. Måske lokkede oldefarens helteglorie. Allerede som 15-årig udnævntes han til sekondløjtnant, og i de følgende år fulgte den ene udtur efter den anden. I 1767 fik han sin første chefkommando om bord på et af vagtskibene i Sundet, og fra 1769 til 1772 gik turen som nyudnævnt kammerherre til Middelhavet med fre-gatten »Havfruen«. Da Juel kom hjem søgte han sin afsked, og tog ophold paa Billehave, som han i 1768 havde købt – sikkert

billigt – af faren. Søofficeren var nu blevet godsejer! I 1784 erhvervede han Lichtenbergernes Engelsholm ved Vejle, men det blev kun et kort eventyr på et par år.

Billeshave var en truet herregård, da den i 1764 kom i Juelernes eje. Kun tre år før var den blevet splittet ad på en auktion, og den manglede derfor en masse fæstegårde, som igen måtte anskaffes. Allerede i begyndelsen af 1770'erne var der 24 hovbønder til at lave arbejdet på de 100 tdr. land store hovedgårdsmarker, og i 1789 var det samlede fæstegods øget til 41 gårde og 58 huse. De landsbyer, hvori Billeshaves fæstegårde lå, blev først sent udskiftet, og i 1790 indgik Juel en hoveriaftale med bønderne, således at næsten alt hoveriet forsvandt fra godset. Få år efter solgtes fæstegårdene fra én efter én, og ved århundredskiftet var der kun enkelte tilbage.

Niels Krabbe Juel døde i 1793, hvorefter Billeshave overgik til hans eneste søn, der i begyndelsen af 1800-årene solgte gården til udstykning.⁴

Christian Holger Adeler

Christian Adeler havde det til fælles med Niels Krabbe Juel, at også han havde en søhelt blandt sine oldefædre. Christian så dagens lys i 1743, som søn af Anna Rosenkrantz og Frederik Adeler, der på det tidspunkt var amtmand over Kalundborg amt. Den unge Adeler gik militærvejen, og endte som ritmester ved et jysk dragonregiment. I 1774 arvede hans kone herregården Hindsgavl, og Adeler blev dermed godsejer, som flere af sine brødre. Storebroren Frederik besad godser i Norge, hvor han også var stiftamtmand i 1780'erne, og Cort Adeler blev baron på Dragsholm, mens Theodor Adeler ejede Ullerup på Mors.

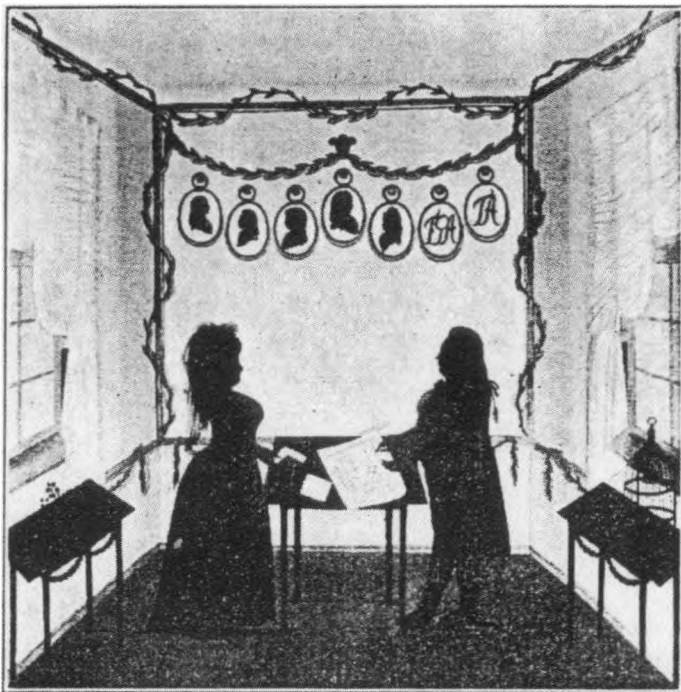
Da Adeler i 1774 flyttede ind på Hindsgavl var gården i god stand. Hovedgårdsmarkerne var på 500 tdr. land, hvortil kom 200 tdr. land skov. Fæstegodset lå samlet i Kauslunde og Vejlbys sogne, og talte knap 80 gårde og nogle færre huse. Hindsgavls hovedgårdsjorder blev drevet af 50 hovbønder, og det var ikke altid lige problemfrit. Kort før Adeler overtog gården havde bønderne klaget over hoveriet, og i 1786 var det galt igen. Adeler prøvede denne gang at overtale dem til at betale penge i stedet for at gøre hoveri, men det fik han dem ikke med på, og i stedet blev der indgået et forlig. I et brev til

Christian Holger Adeler som 15-årig soldat. Maleri af Peter Wichmann, 1758. Frederiksborgmuseet.

amtmanden den 27. februar 1786 fortæller Adeler, at han accepterede forliget »til beroeligelse for alle jordegodseierne (som og var hovedaarsagen, hvorføre ieg meest attraaede det paa denne tid), og til et advarende exempel for mig ikke at troe bønder (meest de formuende, som denne egns beboere) saa vel i fremtiden«. Nogle år senere, i 1792–93, blev bønderne mere interesseret i hoveriafløsning. De gik nu ind på Adellers gamle tilbud fra 1786, og snart var næsten al gårdmandshoveriet forsvundet fra godset.

Christian Holger Adeler viser planen over det nye Hindsgavl til hustruen Karen Fønss. Silhouet, ca. 1784. Efter Danske Herregårde ved 1920, II, s. 194.

Udskiftningen kom meget sent i gang på Hindsgavl gods. Til gengæld blev den bedre her end de fleste andre steder, fordi relativt mange af gårdene blev udflyttet.

Chr. Holger Adeler, og ikke mindst hans kone Karen Fønss, var meget initiativrige personer, bl.a. lod de den nuværende smukke hovedbygning opføre. Mathias Lunding fra Kommercekollegiet kalder i 1787 Hindsgavls frue »paatvivlelig den vindskibeligste dame i Fyen«. Hun har startet en spindestue, hvor der årligt spindes over 1 tons hør, hvoraf der i 1787 var solgt over 400 meter stof til Norge. Virksomheden udvidedes i 1791, da der købtes en gård i Middelfart, hvor fattigfolk kunne

få job. Arbejdsanstalten leverede i starten garn til et spinderi i Fredericia, men fik i midten af 1790'erne egne vævestole.

Adeler var fysiokrat med et tydeligt liberalistisk islæt. Fysiokraterne opfattede landbruget, som den eneste vækstska-bende sektor, og derfor skulle vilkårene for erhvervet gøres så gode som muligt. For staten blev hovedopgaven at lette landbrugets byrder, samt at skabe grundlag for at profit kunne blive den drivende kraft på landet.

I 1801 døde Adeler, og 7 år senere Karen Fønss. De efterlod sig ingen børn, og havde derfor bestemt, at Hindsgavl skulle gøres til stamhus for slægten Fønss. Det skete i 1815, og varede indtil 1921, hvor Middelfart kommune købte godset.⁵

Jacob Wedel

Jacob Wedel fødtes i 1731 i Munkebo, hvor faren var præst. Senere blev denne også godsejer, da han i 1745 købte Elvedgård på Nordfyn. Jacob læste til student, og skulle vel have studeret teologi, hvis ikke han i 1752 havde giftet sig med enken på Hølsegård. Nogle år senere blev han krigsråd, og i 1771 købte han det større gods Kærsgård nogle få kilometer væk, og her opslug familien fra nu af residensen.

Wedel var en dygtig godsejer, og allerede i 1760'erne ud-nævntes han til en af amtets fire landbrugseksperter. Om sin indsats på godserne 1770–75 aflægger han i 1777 denne rap-port: »Ved begge hovedgaardene er i besagte tiid ved egne folk til vands afgravning kastet over 10.000 alen aabne grøffter, (1½ alen viide og dybe, kandterne afskaarne aparte), og em-ployeret til ager og eng indtil den hviide sandbond eller ahl. Liigeledes plandtet 5.000 unge ege, bøge og asketræer, 600 abildtræer, 3.000 piiletræer; lagt 3.000 nye humlekuuler, plandtet 2.000 alen levende giærder, og ved byndernes hielp opbrudt 50 tdr. land eng til ager. Ved eget arbejde afryddet 1.000 læs større tuer og elletrunter, 7 a 800 læss steen til broesteen og giærder, grundsteene under huuse, etc. Saaet ald min leyejord,⁶ som skal hviile aarlig med 80 lpd. rødt kløver til græssning. Ved byndernes hielp avlet aarlig 1 skpd. hør tll 30 lpd.; nogle lpd. hamp og i neste aar agter jeg at begynde med tobaksplandtning.

Imellem byerne ere næsten fællesskabet hævet, og betyde-

*Jacob Wedel til Kærsgård og Holsegård. Maleri af Hans Hansen, 1796.
Privateje.*

lige pladser indhegnet. I byerne og overaltdt paa godserne foretaget forbedringer, der er proportioneret efter mit eget anlæg ved hovedgaardene«.

– En imponerende indsats må man sige!

I 1773 bestod Holsegårds fæstegods af 34 gårde og 38 huse,

mens der til Kærsgård hørte 49 gårde og 36 huse, hvoraf en del lå i landsbyer, der var blevet tidligt udskiftet. Kærsgårds marker var de største; de blev i 1791 opmålt til 390 tdr. land, mens Holsegårds kun var på det halve. Derfor måtte hovbønderne på Kærsgård også præstere mere hoveri end Holsegård-bønderne. Ifølge Begtrup anså man Kærsgårds og Holsegårds bønder for at være Fyns rigeste fæstere p.g.a. de store ekstraintægter, som humleavlens gav dem.

I 1780'erne deltog Wedel med liv og sjæl i debatten om landboreformerne. Allerede i 1780 lagde han ud med en hvas kommentar til en omtale af udskiftningen i Brænderup, som havde stået at læse i »Fyens Stifts Journal«. Den anonyme reporter svarede tilbage: »Man kiender Deres heftighed, og veed, at De ikke kand skrive 3 linier uden med et vallende blod fuld af flyvende salt, men den, som kiender Deres gode side, regner Dem det ikke til onde, da det kun er en vane uden videre virkning«.

Årene 1787–89 blev hektiske for Wedel. Mange aftener sad han bøjet over skrivechatollet til langt ud på natten for at forfatte artikler til aviser og tidsskrifter. En enkelt bog samt en oversættelse af Gullivers 3. rejse blev det også til!

Jacob Wedel skriver et sted, at »som cameralist er mand fuldkommen overbeviist, at begge Riiger høilig trænge til al muelig indskrænkning i udgivter, hvad enten de hidhøre af publike bygninger, lønninger eller pensioner«. Denne merkantilistisk-prægede holdning, der i 1780'erne var kraftigt på retur, opfattede en positiv handelsbalance, som det altafgørende økonomiske mål, og dermed handel, som den eneste vækstskabende sektor. Dette synspunkt kommer tydeligt til udtryk hos Wedel, når han skriver, at Danmark i 1780'erne var hårdere trængt end under venderens hærgen p.g.a. de mange importvarer, der tappede landets valutaeserver. Karakteristisk for merkantilismen var også en omfattende statslig regulering af det økonomiske liv. Når Wedel giver udtryk for, at mennesket er et egennyttigt kreatur, der kun lærer gennem tvang og lovbud, svarer det meget godt til merkantilismens menneskeopfattelse.

Maleren Hans Hansen, der i midten af 1790'erne besøgte Kærsgård, fik et meget positivt indtryk af krigsråden, der efter hans mening »passer sig meget bedre til fredsforhandlinger, thi det er en god, fredelig, ærlig, redelig mand ... som

har lært meget og har gode naturlige anlæg, men forsømt i ungdommen og er derfor bleven lidt original i sine slutninger«.

Jacob Wedel døde i 1807, og de to gårde gik i arv til hver en søn. De eksisterede som godser langt op i 1800-årene, hvorefter fæstegårdene blev frasolgt.⁷

Carl Adolph Rantzau

Født 1742 som søn af Fyns stiftamtmand Christian Rantzau og Elionore Plessen, der hørte hjemme blandt landets største godsejere. Carl Adolph gik først officersvejen, derefter var han i godt et år fra 1770 til 1771 amtmand over Kalundborg amt. Da faren døde i 1771 arvede han Brahesborg og ti år senere overtog han også de jyske herregårde Rosenvold, Asdal og Hammelse. Grev Rantzau var blevet storgodsejer, men selv om han besad mest jord i Jylland, blev han boende på Brahesborg lige indtil han døde i 1814.

Brahesborg var en af Fyns bedste godskomplekser. Til hovedsædet hørte knap 600 tdr. land agerjord, som blev drevet ved hoveri. Det samlede fæstegods talte 120 gårde, der først blev udskiftet hen i 90'erne. Gårdmandshoveriet pillede der ikke ved; det erstattedes først i 1844 med penge. Næsten samtidig begyndte den daværende ejer, generalfiskal Treschow, at frasælge fæstegårdene, samtidig med at hovedgårdsdriften moderniseredes.⁸

Adam Trampe

Grev Adam blev født i 1750, som søn af oberst Frederik Trampe og Clara Grabow. 23 år gammel købte han herregården Krabbesholm ved Skive, som han beholdt til 1785. I 1780 arvede greven Løgismose og Flenstofte. Fæstegodset talte da 97 gårde, hvoraf de 75 var hoveriydende samt af 82 huse.

I 1790'erne begyndte Trampe at sælge fæstegårdene fra, og i 1797 gik Flenstofte med dens resterende 13 fæstegårde samme vej. Året efter udstykkedes halvdelen af Løgismoses hovedgårdsjord, og ved århundredskiftet solgtes resterne af det gamle herresæde. I stedet købte Trampe Juelskov på Østfyn, men her blev han kun kort tid; derpå flyttede han til Sjælland, hvor han døde i Nærum i 1807. Adam Trampe er mest kendt

Carl Adolph Rantzau til Brahesborg, mm. Maleri på Krengerup. Efter Danske Herregårde ved 1920, II, s. 534.

som en af drivkræfterne bag oprettelsen af Odense Teater, hvis leder han var fra 1798 til 1801.

Hans Hansen besøgte i 1796 Løgismose, hvor han fik det bedste indtryk af greven. Han karakteriserer ham i sin dagbog således: »Han er heller ei af den slags, som ere storagtige, og

Adam Trampe, Løgismose. Maleri af Hans Hansen, 1796. Privateje.

man kommer til kort ved at gjøre complimenter for ham. Han taler ikke meget, ryger sin pipe tobak, drikker sit glas øl og er roelig. Om »naade« hører man aldrig tale her».⁹

Hvad mente godsejerne om tidens reformspørgsmål?

Udover den meningstilkendegivelse, som de fem godsejeres kommentar på Rentekammerbrevet var udtryk for, er det muligt at få mere at vide om Adeler, Juel og Wedels holdninger, idet de alle udgav og indsendte pjecer til den store landbokommission, der var blevet nedsat i august 1786. Allerede i oktober 1786 publicerede en af kommissionens reformtilhængere, generalprokurør Bang, en afhandling, hvori han kom med sit bud på den fremtidige reformpolitik. Skriftet vakte stor opsigt, og fik mange godsejere til at gribe pennen. Bogen var fra Bangs side tænkt, som en provokation – en prøveballon – med det formål at få lagt godsejernes synspunkter og argumenter frem på bordet. De vestfynske jordrotter kastede sig med fuld kraft ind i denne verbalduel. Juel lagde ud med en lille pjece i december 1786, og to måneder efter kom Jacob Wedels bog på gaden. Midt i marts 1787 gik endelig Adellers afhandling i trykken. I disse skrifter kom de tre godsejere mere eller mindre udførligt ind på de fleste af

Tabel 1. De 5 godsejeres vestfynske besiddelser, 1788.

Herregård	Ejer	Hgds- takst (htk.)	Fæstegodset		Hart- korn
			Antal gårde	huse	
Billeshave	Juel	26	41	58	249
Hindsgavl	Adeler	93	78	45	471
Holsegård	Wedel	25	34	38	213
Kærsgård	Wedel	82	49	36	259
Brahesborg	Rantzau	116	65	58	390
Barløsegård	Rantzau	22	30	–	221
Orelund	Rantzau	20	29	–	210
Løgismose	Trampe	66	59	82	400
Flenstofte	Trampe	18	31	–	190
I alt		468	416	317	2603

Kilde: Jordebøger og indberetninger, se note 4–9.

Allehaande Tanker
i Anledning af
Hr. Conferenceraad Bangs
Afhandling
om
Bondestanden

Hvoraf Bienpart er indsendt
den 23de Decbr. 1786, til den Kongelige
nedsatte Commission,
som skal bestemme Udskillige, Landvæsenet
angaaende i Danmark;

udgivne af

A d e l e r.

O d e n s e,
trykt i Iversens Bogtrykkerie
1787

Adelers allehaande tanker. Titelbladet på den 143-sider store bog, der fra marts 1787 kunne købes formedelst 24 skilling.

tidens debatemner, og herudfra kan der sammenstykket et bredere signalement af deres holdninger.¹⁰

Fæstebrug og selveje

Hverken Wedel eller Juel finder grund til ad lovgivningens vej at ændre noget afgørende ved fæstevæsenet, udover at fæstebrevene efter Juels mening godt kan indeholde mere præcise oplysninger om hoveri- og landgildeydelse.

Til tidens store spørgsmål om *fæste* contra *forpagtning* tager kun Adeler stilling. Han ser meget gerne livsfæstet afløst af åremålsforpagtninger, som det kendtes i England. Sådanne forpagtningsaftaler skal kunne indgås helt uden indblanding fra statens side, bortset fra at kontrakten skal vedhæftes en officiel synsforretning.

Når Adeler gerne vil af med fæstevæsenet skyldes det først og fremmest, at han finder det forældet. Fæsternes faste afgifter passer ikke i opgangstider, fordi godsejerne ikke får nok del i det stigende overskud på bondegårdene. De foreslås erstattet af konjunkturbestemte afgifter, der kan gøre fæstegårdene til bedre økonomiske forretninger for godsejerne. Desuden vil det stimulere fæsternes arbejdsiver, og dermed gøre fæstebruget mere dynamisk, understreger Adeler. Wedel derimod synes at være tilhænger af den faste landgilde, som jo legitimerede et stigende hoveri, fordi godsejerne kun gennem hoveri og indfæstningspenge kunne få del i den øgede profit på fæstegårdene.

Godsejerne er enige om at afvise *arvefæste*. De ønsker fortsat suverænt at kunne bestemme, hvem der skal overtage deres fæstegårde. Adeler er også betænkelig, fordi han frygter, at arvefæste vil gøre gårdmændene dovne og dvaske, hvis de ikke holdes i ånde af stigende fæsteafgifter. Af samme grund er Adeler også en stor tilhænger af *selvejere*. De er p.g.a. stadig større rentebyrder tvunget til at være driftige for at kunne øge indtjeningen på deres ejendomme. »Det kan aldrig paatvivles, at en selveier, som er udenfor fællesskab, naturligvis driver sin gaard bedre end hoveriebønder gjør«, skriver Adeler,¹¹ og det er lige det stik modsatte af, hvad Wedel og de fleste andre godsejere hævdede, nemlig at hoveribønder var lige så gode – om ikke bedre – end selvejerne.

Kammerherre Adeler fremsætter ydermere en række for-

slag til, hvorledes overgangen fra fæste til selveje kan fremmes. Han anbefaler f.eks. forbud mod, at godsejere køber selvejergårde; bedre lånemuligheder (bl.a. 2%’s statslån ved selvejerkøb); skattemæssig ligestilling af selvejere og fæstere og generelt opfordrer han staten til at gå mere aktivt ind, og f.eks. ophæve majoraternes medfødte forbud mod frasalg af fæstegods.

Hoveri

Hoveriet er »jorddrottens største ædelsteen, hvoraf hans me- ste indtægt af bonden flyder«, skriver Adeler dejligt ærligt.¹² Hoveriet var uden tvivl omfattende, men påstanden om, at det var i kraftig vækst, afvises kategorisk af Wedel, der dog samtidig må indrømme at øget hoveri er godsejernes vigtigste mulighed for at tilegne sig en større del af fæstegårdenes over- skud.

Adeler og Wedel vender sig begge kraftigt imod 1771-hoveri- forordningens forsøg på at fastsætte den enkelte gårds hoveri ud fra dens hartkorn og dens afstand til hovedgården. Med Kærsgård som konkret eksempel viser Wedel, hvorledes alle gårde tæt ved hovedgården yder nøjagtigt samme hoveri, hvorimod deres afgifter varierer meget, således at de mindre gårde derigennem får kompensation for deres uforholdsmæs- sigt store hoveri. Dermed kunne man undgå at belaste de fjerntliggende gårde med meget arbejde, og dermed mindske den betydelige transportspildtid, som var til stor irritation for alle.

De tre godsejere er rørende enige om, at staten skal holde fingrene væk fra hoveriet. Bliver godsstavnsbåndet først op- hævet, vil karlene naturligt foretrække fæstegårde med be- skedent eller intet hoveri, og det vil tvinge godsejerne til at mindske eller afskaffe det, hvis de skal gøre sig håb om at kunne tiltrække dygtige fæstere.

Hoveriafløsning var altid en god forretning for fæsterne. Det er godsejerne udmærket klar over, og Adeler skriver et sted, at »de som kiende landsbye-forfatningen maae tilstaae, at de hovfri gaarde ingensteds svarer en afgivt, som er forholds- mæssig med de hoveriegiørende, naar arbeidet anslaaes i penge«. ¹³ Dermed gør han op med et andet traditionelt gods-

ejersynspunkt, der hævdede, at hovbønder klarede sig mindst lige så godt som deres hovfri kolleger.

Adeler, Wedel og Juel er sikkert godt klar over, at gårdmandshoveriets dage er talte, men Adeler er nok den, der helst ser denne udvikling ske hurtigt. I hvert fald foreslår han, at regeringen skal støtte de godsejere, der afskaffer gårdmandshoveriet, og han finder det også mest samfundsøkonomisk fordelagtigt at få hovedgårdene udstykket, således at der kun bliver en hovedparcel på højst 300 tdr. land tilbage, som kan drives uden hoveri.

Udskiftningen

Den mest nyttige forbedring inden for landbruget er udskiftningen, fastslår Adeler. »Hvad er rimeligere end at den, som har sin jord for sig selv, stræber mere end naar han er bunden ved vedtægter, byelove og skikke, m.v. Det var derfor ønskeligt, at udskiftningslyst, helst i store byer, kunde udbredes mere, og at vor regering vilde understøtte og opmuntre dette nyttige værk. Det er ei at paatvivle, agerdyrkningen overalt herved vilde tiltage«. ¹⁴

Adeler er imidlertid ikke helt tilfreds med den eksisterende lovgivning på området. Dels beklager han, at husmændene ikke har fået en lovbunden ret til græsningsarealer, som compensation for den andel, de tidligere havde i græsningen på fælleden, og dels efterlyser han en markfredningslov, som kunne bruges mod indtrængende kreaturer, der navnlig om efteråret var et problem.

En rimelig udskiftning af en landsby forudsatte ofte, at en eller flere gårde blev flyttet ud på marken. Undlader man dette, vil det være til landets ubodelige skade, fastslår Adeler. Ofte sker udflytningerne i forbindelse med nye fæsteres tiltræden, for ifølge Wedel er der ingen fornuftig godsejer, der vil tvinge en bonde til at flytte ud mod sin vilje. Adeler tvivler på, at ret mange godsejere ville have vovet at starte på udskiftningen, hvis de selv skulle have betalt alle udflytningsudgifter. Nu er det som regel sådan, at godsejeren leverer det nye tømmer, som der er brug for i forbindelse med genopførelsen af de udflyttede gårde.

Skifteforvaltningen

Godsejerne havde myndighed til at foretage skifter efter deres fæstere. Denne beføjelse tiltrak sig i særlig grad reformtilhængernes kritiske blikke, fordi godsejerne her var dommer og part i samme sag. De kunne nemlig tilgodese deres egne krav på bekostning af arvingernes, hvis det var det, de ville. Når mange reformvenner gerne så, at godsejerne helt blev frataget skiftemyndigheden var det ikke, fordi der var rapporteret mange misbrug, men fordi man fandt det principielt forkert og i strid med datidens moderne retsprincipper.

Forsvaret for godsejernes skiftemyndighed indtager en central plads i de tre pjecer. Først kan man spørge med hvilken ret, godsejerne egentlig udøvede denne myndighed. Wedel mener, at »skifteret er en deel af proprietaires kongelige embede«,¹⁵ mens Adeler finder, at den er »en af deres største herligheder, som var dem tilstaaet i Lovens 5. bog, 2. cap. 90. art. paa det, de uden bekostning og uden at udsættes for procuratorernes rænker, kunde nyde deres fordringer«.¹⁶ Der er her en væsentlig forskel i opfattelsen af skifteretten. Wedel ser den, som et udtryk for en statslig uddelegering af myndighed på samme måde som udskrivningsvæsenet, og dermed anerkender han statens suveræne dispositionsret på området. Adeler derimod opfatter skiftemyndigheden som en medfødt og umistelig rettighed, der tilhører godsejerne, og ethvert indgreb vil derfor være en krænkelse af godsejernes ejendomsret.

Hverken Wedel eller Adeler finder nogen umiddelbar grund til at ændre på skifteforvaltningen, og anklagen for partiskhed afvises med henvisning til de eksisterende ankemuligheder. Skulle skiftemyndigheden alligevel overgå til amtmænd eller herredsfogeder vil skifterne blive dyrere, mere omfattende og tage længere tid, og det vil forsinke fæsteskifterne og dermed skade landbruget. Gang på gang fremhæves selvejerskifterne, som grufulde eksempler på, hvor dyre og langsomme de offentlige skiftemyndigheder er.

For Juel derimod er tanken om, at skiftevæsenet skal gøres statsligt ikke fjern. »Jordegodsejerne kunde gierne taale at miste deres hidintil havende skiftejurisdiction, naar de allene bleve fritagne for ubillige bekostninger under bøndernes skifter, og at eierens retmæssige prætentioner først bleve boet af

ham udlagte, førend disse vidtløftige skiftesalariummer bleve boet til udgivet beregnede«, bemærker han et sted.¹⁷

Adeler vil under ingen omstændigheder afgive sin skiftemyndighed, men han kan godt gå med til at udvide retssikkerheden på området. I stedet for, som tidligere, at lade godsets egne folk vurdere dødsboeffekterne og reparationsudgifterne foreslår han, at amtmanden beskikker 8–16 vurderingsmænd i hvert herred. De skal bruges ved *alle* skifter, og for at undgå bestikkelse skal de skiftes ud hvert andet år. Skulle yderligere sikkerhed være påkrævet kan det forlanges, at godsejeren fremlægger dokumentation for sine krav. Ved at overlade alle vurderinger til folk, der er uafhængige af godsejerne, imødegår Adeler beskyldningen for inhabilitet. Ud over dette vil han gerne være med til at ændre kravet om, at 8 heste altid skal følge fæstegårdene som fast inventar. På Fyn er 4 heste nok, og han foreslår derfor at lade amtmanden og nogle landbrugs-kyndige mænd fastsætte det lovpligtige hestehold i hvert enkelt amt.

Stavnsbåndet

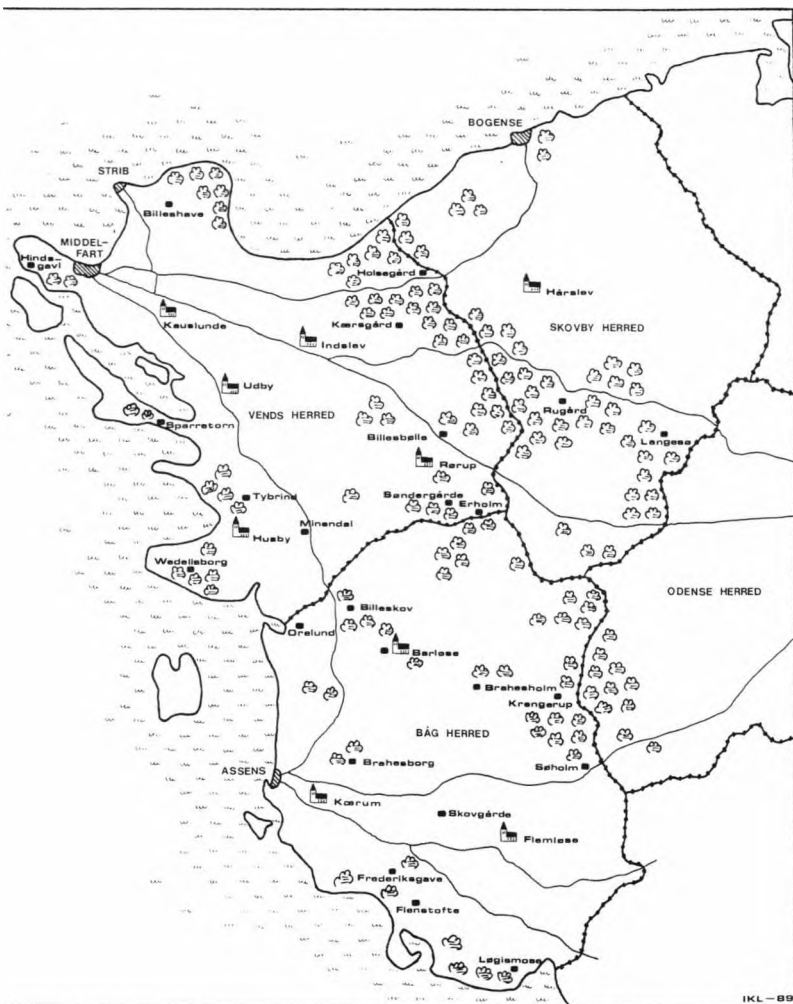
Godsejertrioen er enige om, at godsstavnsbåndet skal væk. Adeler tager kraftigst afstand fra det. Det er »fornedrende for menneskeheden og stridende imod billighed«, skriver han.¹⁹ Hos de to andre finder man ikke den samme moralske indignation. »*Stavnsbaandet anseer proprietairen for sig, som en byrde, en paalagt embedspligt uden løn, til bondens og statens vedligeholdelse, velgaaende og forsvar*« fastslår Wedel kort og nøgternt.²⁰

Alle er som sagt enige om at ophæve godsstavnsbåndet, men hvad skal sættes i stedet?

Juel synes, at udskrivningsmyndigheden skal overgå til amtmændene, som hvert år ved lodtrækning kan udtage det nødvendige antal militssoldater. Gårdmændene fritages, og de værnepligtige karle skal frit kunne slå sig ned inden for det stift, hvor de hører hjemme.

Jacob Wedels pjece rummer udkast til en nyordning af udskrivningsvæsenet på hele 18 paragraffer. Udskrivningen skal i fremtiden lægges i hænderne på amtsforvalteren, som hvert år udtager de nye soldater ved en lodtrækning, hvori gård-

IKL-89

VESTFYN

1780

- HOVEDGÅRDE
- ☁ SKOV
- ▲ LANDMILITBENS
- EKERBERPLADSER
- HERREDSGRÆNSER
- LANDEVEJE

Vestfyn 1780.¹⁸ Tegnet af Ib Krog Larsen, 1989.

mændene ikke deltager, og husmændene kun for så vidt, der mangler tjenestekarle. De værnepligtige karle må flytte frit rundt inden for deres hjemamt. Alle tjenesteforhold skal ligeledes registreres af amtsforvalteren, der skal fungere som en slags arbejdsformidling. Kan karl og husbond ikke blive enige om lønnen, fastsættes den af amtmanden. Karle, som nægter at arbejde på disse vilkår, eller som arbejdsgiverne klager over, kan som straf udskrives til de hvervede regimentter.

Adeler mener, at godsejerne vil tabe 15% af deres indtægter ved godsstavnbandets ophævelse, og derfor foreslår han nogle undtagelsesbestemmelser, der skal reducere dette tab. Følgende skulle gå fri for militærtjeneste: alle gårdmænd; godsejernes og præsternes tjenestefolk; karle, der bestyrer fæsteledige gårde eller som tjener enker og gamle gårdmænd samt endelig hjemvendte desertører. Om de sidste skriver han, at de »ofte ere af de raskeste folk, saa kunne den oplysning, de langveis fra bragte, baade i henseende til agerdyrkingen og om verden, blive af stoer værdie, naar de bleve jordbrugere og huusfædre«. ²¹ Heller ikke i *Adelers* ordning skulle karlene kunne flytte frit rundt i riget. Han foreslår, at de bindes til regimentsdistriktet, der geografisk svarede nogenlunde til et stift.

Skolevæsen

Skolen er en af de ting, der skal gøre bønderne modne til friheden, fastslår *Adeler*, der som den eneste beskæftiger sig med emnet. Hans kritik af landsbyskolerne er sønderlemmende, og han roser grev Ludvig Reventlows skoleprojekt på Brahetrolleborg. *Adeler* præsenterer selv et detaljeret udkast til en ny skoleordning på landet. Først og fremmest skal lærerne være langt bedre kvalificerede. Undervisningen skal gøres klassedelt, korporlige straffe må sjældent bruges, og der skal indrettes skolehaver, hvor børnene i praksis kan lære havedyrkning.

Fattigvæsen

Adeler efterlyser generelt mere myndighedsovervågning på landet. Specielt er han optaget af fattigforsorgen, hvor det er ham magtpåliggende at få tiggeriet afskaffet og fattigvæsenet

Ved Husby kirke samledes omegnens landsoldater til søndagseksersits. Øvelserne afvikledes i skyggen af det bastante baroktårn, som Wedellsborggreven i 1750'erne udstyrede kirken med – et magtsymbol, som det ikke var til at tage fejl af! Foto: K. P. Pedersen, 1986.

reorganiseret. Hans plan går ud på, at hvert sogn skal ansætte en husmand som stødderfoged. Denne skal kontrollere alle mistænkelige personer, og finder han en tigger, skal vedkommende arresteres og sendes tilbage til sit hjem sogn, hvis fattig-

kasse skal betale alle udgifter i forbindelse med aktionen. På den måde skulle man kunne tvinge hvert sogn til at sørge for sine egne fattige, og ad den vej komme det omvandrede tiggeri til livs. Ifølge Adeler fungerede en sådan ordning udmærket i Skotland.

Den eksisterende fattigforsørgelse er Adeler også meget utilfreds med. Han foreslår bl.a. at alle, der får fattighjælp, skal tvinges til at spinde et kvantum hør; som skal aftages af fattigvæsenet til faste takster. Disse effektiviseringer ville samtidig betyde en mindre samlet udgift til fattigforanstaltningerne.

Tiende

Spørgsmålet optager ingen af de tre godsejere meget. Adeler er tilhænger af, at naturalietienden afløses af pengebetalinger i det omfang, det er muligt.

Statsstøtte

Adeler opfordrer flere steder staten til at gå mere direkte ind med økonomisk støtte, dels til bønder, der bliver selvejere, og dels til godsejere, der har gennemført betydelige reformer. I begge tilfælde forslår han, at der kan ydes 2%’s statslån.

Godsejerne og landboreformerne – en samlet vurdering

De seneste årtiers landbohistorie har lagt megen vægt på at fremstille bønderne, som bevidste politiske aktører i det lokale og nationale magtspil i 1700-årenes Danmark. En tilsvarende nyvurdering af godsejernes rolle er i lige så høj grad påkrævet, og med Birgit Løgstrups disputats fra 1983 er det første skridt i den retning taget.²²

1780’ernes mange godsejerskrifter – også de vestfynske – var partsindlæg i en ophedet offentlig debat, hvor der tit blev smurt tykt på. Hovedsigtet var helt klart at tilbagevise den kritik og de beskyldninger, som rettedes mod godsejerstanden. Udgangspunktet måtte derfor blive defensivt med en umis-

Erholm, ca. 1840. Mange af Vestfyns herregårde var – som Erholm – trefløjede, enetages bindingsværksanlæg, der mere mindede om store præstegårde end om stolte herresæder. Gouache af Niels Ringe, ca. 1840. Nationalmuseets 2. afd.

kendelig trang til det selvforherligende. Når det er sagt, må man også gøre sig klart, at godsejerne – datidens økonomiske magthavere – havde et afgørende ord at skulle have sagt, når landets økonomiske fremtid blev debatteret. Derfor er Adeler, Juel og Wedels pjecer ikke blot tilfældige mænds tilfældige meninger, men den vestfynske magtelites signal om, hvilke ændringer, den ville kunne acceptere – og hvilke, den måtte tage afstand fra.

For de vestfynske godsejere var landboreformer først og fremmest noget, der hørte hjemme på godserne. Det var her, de mange små og store innovationer var blevet ført ud i livet, og det var her, man havde indhøstet de nyttige erfaringer, som der skulle bygges videre på. Jacob Wedels oversigt over forbedringerne på sine hovedgårde er kun ét blandt mange udsagn, der fortæller os om den store indsats på de danske gårde efter 1750. Det var godsejernes grundlæggende opfattelse, at de politiske reformer måtte tage udgangspunkt i denne situation. »For ejendom og frihed fægter jeg af hiertens grund«, skriver selvsamme Wedel et sted,²³ og dermed mener han for retten til

i videst mulig grad at udnytte den private ejendomsret til egen fordel. For Wedel og de fleste andre godsejere havde frihed kun mening i forbindelse med ejendom. Lønarbejdernes frihed til at tage job, hvor i landet de måtte ønske det, fandt ingen forståelse her. Den samme holdning kom også klart til udtryk i stavsbåndsforordningen, der er spækket med undtagelsesmuligheder for værnepligtige med pengepungen i orden. I det hele taget er *ejendomsret* et langt mere centralt ord end *frihed* til forståelse af landboreformerne og af det kapitalistiske samfund, som skabtes på deres fundament.

Wedel, Adeler og Juel kunne godt tilslutte sig reformpolitikens overordnede mål. Det drejede sig også for dem om at få styret samfundsskibet ind på en ny kurs, hvor man fuldt ud kunne udnytte den stærke økonomiske medvind. Uenigheden opstod, når midlerne og metoderne skulle vælges. De vestfynske godsejere mente, at nye lovpåbud på det økonomiske område generelt var en dårlig idé. I stedet for så de langt hellere, at regeringen gennem opmuntringer, belønninger og statsstøtte fremmede den ønskværdige udvikling. De var dog enige om at indrømme, at der var behov for politiske reformer, når det gjaldt udskiftning og stavsbånd samt i en vis udstrækning skiftevæsenet. Adeler forslog derudover, at statsmagten ad lovgivningens vej forbedrede skole-, fattig-, og politivæsenet; afskaffede den upopulære ekstraskat af 1762 samt oprettede et statsligt kreditvæsen.

Wedel, Adeler og Juel opfattede sig utvivlsomt som repræsentanter for den ægte, sunde, selvgjorte godsejerklasse, der drev sine gårde efter de mest rationelle, økonomiske grundprincipper. Flere steder vendes brodden mod rige majoratsbesiddere; godsejere med store embedsmandsgager eller mod »de kapitalister, som for at gøre sig et navn, vil opofre deres godsers reventer«. ²⁴ Det var tydeligt nok en skræk for, at disse godsbesiddere helt skulle stjæle billedet, og blive gjort til eneste godsejernorm, der har været med til at få fynboerne til at gribe pennene og protestere. Dette forstærkedes ydermere af, at de iøvrigt ikke syntes at have haft meget tillid til, at centraladministrationens embedsmænd ville varetage deres interesser på betryggende vis. De vestfynske godsejere repræsenterede en moderat reformlinie, hvis holdninger sikkert deltes af langt de fleste af Øernes godsejere. Disse folk var ikke modstandere af forandringer, men de hævdede bestemt, at

reformerne var og blev et godsanliggende, som staten skulle blande sig mindst muligt i. De lagde afgørende vægt på at få gjort godsøkonomien mere rentabel, hvorimod reformer, der væsentligt kunne forskubbe de herskende magtrelationer mellem godsejer og fæstebonde, afvistes.²⁵

Til højre for moderaterne befandt sig de konservative godsejere, der stod stærkt i Jylland. De mente ganske enkelt ikke, at staten skulle give sig af med at lave reformer, der angik forholdene på godserne. Højest kunne der blive tale om at afskaffe misbrug, men dette var i vid udstrækning et domstolsanliggende. De konservative godsejere var dog som regel åbne overfor reformer af skole-, fattig- og politivæsenet.²⁶

På den anden fløj befandt reformgodsejerne sig. De var tilhængere af vidtrækkende politiske reformer, og så gerne at staten greb ind i alle forhold på godserne, og dermed direkte styrede udviklingen i den ønskede retning. Denne gruppe var ikke særlig stor, men den talte til gengæld indflydelsesrige embedsmænd med C. D. Reventlow i spidsen.

Godsejere og fæstebønder i åben konfrontation

I 1787–88 skærpedes modsætningsforholdet mellem godsejere og fæstere markant. Bønderne mente at have reformregeringen i ryggen, og derfor prøvede de med alle midler på at presse godsejerne til indrømmelser. Hoveristrejker, arbejde efter reglerne-aktioner samt indsendelse af klager var nogle af de mest anvendte kampmidler i denne magtkamp.²⁷

Samtidig gennemførtes den ny lovgivning, der gjorde godsejerne urolige. Hertil kom en udpræget godsejerfjendtlig opinion, som gjorde at de følte sig angrebet på alle fronter. Derfor svarede de også igen med mange midler. Som vi allerede har set, prøvede de gennem deltagelse i den offentlige debat og gennem åben kritik at påvirke opinionen og politikerne i København, men hvordan kunne der sættes ind over for deres egne fæstere? Her var der også flere muligheder! 1780'ernes vestfynske fæstebønder betalte altid, hvad de skulle; de sad således trygt i deres gårde, og kunne ikke røres. Godsejernes indflydelse var derfor særlig knyttet til den situation, hvor der skulle tiltræde nye fæstere. At undlade at udstede fæstebreve ville her være et effektivt magtmiddel. Tabel 2 viser, at der i

1788–89 kun udstedtes få gårdfæstebreve på vestfynske godser. Variationen fra sted til sted var stor; på Hindsgavl blev der ikke udskrevet et eneste fæstebrev i over tre år mellem marts 1787 og april 1790. På Kærsgård var der et hul fra maj 1787 til august 1788, og på Billehave fra efteråret 1788 til december 1790.²⁸

Samtidig med at godsejerne holdt fæstebrevene tilbage, indførtes der mange steder en ny praksis, som gik ud på først at præsentere de kommende fæstere for nogle »fæstevilkår« eller »fæstekontrakter«, der havde karakter af foreløbige fæstebreve. Her forpligtedes fæsterne altid til at istandsætte bygningerne, før de kunne få et rigtigt fæstebrev med dertil hørende synsforretning. På den måde slap godsejerne fortsat for selv at foretage de nødvendige istandsættelser af fæstegårdene, og dermed kunne de omgå den del af 1787-forordningen, som de var utilfredse med.²⁹

At godsejerne brugte fæstebreve, som et magtmiddel i den aktuelle magtkamp på godserne er et velkendt fænomen. Mest har man hørt om den ulovlige udstedelse af åremålsfæstebreve; en praksis, der formentlig blev sat en stopper for med forordningen af 19. marts 1790, hvor de allerede gældende regler om livsfæste indskærpedes. Åremålsfæstebreve forekommer vistnok ikke på Vestfyn. Derimod udfoldede der sig en praksis, der hele tiden befandt sig på kanten af det lovlige. Godsejerne var forpligtet til at holde deres fæstegårde forsynet med fæstere, men nærmere regler for dette fandtes ikke. Først i 1820 bliver det påbudt, at der højst må gå et år og to uger fra en fæstegård blev ledig, og til der er udstedt brev til en ny fæster. Indtil da var spørgsmalet et anliggende, som den lokale amtmand kunne rejse ved en domstol. Det skete sikkert så godt som aldrig; dertil var lovgrundlaget for spinkelt og de gode eller dårlige undskyldninger for mange.³⁰

Godsejerne havde også mulighed for at forhale fæsteoverdragelsen ved at trække de forudgående skifteforretninger i langdrag. Det benyttede adskillige vestfynske godsejere sig af. I 1786 afsluttedes 8 skifter efter fæstegårdmænd; i 1787 og 88 var tallet 3 om året, og i 1789: 17.³¹ I forordningen af 8. juni 1787 fastsloges det, at godsejernes fordringer i deres fæsteres dødsboer i fremtiden skulle pådømmes af herredsfogederne. Selvom denne nye praksis kunne forsinke skiftebehandlingen, kan det ikke være den eneste forklaring på de problemer, der

Tabel 2. Udstedelsen af gårdfæstebreve på vestfynske godser 1782–92.

År	Hinds- gavl	Kærs- gård	Billes- have	Brahes- borg	Erholm- Sønderg.	Brahes- holm	Frd.- gave	To- tal
1782	6	0	2	2	6	6	8	30
1783	2	5	3	1	1	4	2	18
1784	3	2	3	2	4	2	10	26
1785	0	0	2	3	5	3	9	22
1786	2	6	0	5	7	1	6	27
1787	3	2	3	6	4	6	2	26
1788	0	4	1	4	0	5	5	19
1789	0	3	0	0	1	3	2	9
1790	5	0	1	4	0	3	1	14
1791	0	0	3	4	4	1	0	12
1792	0	3	2	3	1	5	1	15

Kilde: Fæsteprotokoller, se note 28.

var på området, og som førte til forordningen af 12. februar 1790, der gav alle skiftemyndigheder ordre om at føre omhyggelige skifteprotokoller samt pålagde amtmændene at kontrollere alle skifter nøje ved de årlige forevisninger af protokollerne.

Hvordan reagerede bønderne nu på den skærpede gods-ejerpraksis?

I august 1787 udsendte bondekarl Anders Andersen en lille bog, hvor han gik i rette med de vestfynske godsejerpjecer. Skriftet var blevet til på tilskyndelse af mange bønder, understregede forfatteren, der i øvrigt ikke turde oplyse, hvor han boede af frygt for godsejerchikaner. Pjecen blev tilstillet Landbokommissionen med ønsket om, at bonden gives »en liden frihed og lindring, at han kan gaae herefter en Friderick den 6te i møde med glæde og frimodighed, og ikke med taushed og klage«.³²

I 1789–90 kulminerede hoveristrejkerne på de danske godser, og det må ses som et udtryk for, at konfrontationen netop i de år var på sit højeste.³³

I Allested, der hørte under Søbysøgård, indgik alle bønderne omkring 1800 en aftale gående ud på at ingen ny fæster måtte underskrive en fæstekontrakt før den var godkendt af bylau-

get. Dermed ville man forhindre, at godsejeren skruede fæstebetingelserne for højt op.³⁴ Tilsvarende modspil fra bøndernes side vil sikkert kunne støves frem andre steder, og dermed tilføres reformårenes styrkeprøve mellem godsejer og fæster nye nuancer, som gør disse års samfundsudvikling endnu mere intens end hidtil antaget.

Hvorfor stoppede reformerne?

I midten af maj 1788 holdt Landbokommissionen sit sidste møde frem til 1790. Denne lange pause kom til at sætte skel i dansk landbohistorie, idet den markerer afslutningen på den politiske reformindsats. Da kommissionen igen tog fat, undlod den at gøre noget ved de – stadig uløste – store problemer, som f.eks. hoveri og tiende; i stedet blev det til en række godsejervenlige tiltag. Reformerne standsede, som Feldbæk skriver det, så at sige på halvvejen.³⁵

Hvorfor nu det?

Før jeg prøver på at besvare spørgsmålet, vil det nok være en god idé at gøre sig klart, hvilke interesser regeringen, godsejerne og bønderne havde i politisk-økonomiske landboreformer.

For *regeringen* var en vigtig interesse, som Jens Holmgaard har påvist det, hensynet til statsfinanserne. Da alene bøndergårdene var skattepligtige, måtte staten have en særdeles stærk fiskal interesse i at vedligeholde og forøge denne vigtige indtægtskilde, der bidrog med halvdelen af de samlede statsindtægter. Regeringen havde derudover en væsentlig interesse i at reducere godsejernes administrative rolle og dermed at få ført forvaltningen af landbefolkningen up to date, således at den ikke stak alt for meget af fra tidens standarder og menneskesyn.³⁶

Blandt *godsejerne* fandtes der forskellige holdninger til de politiske reformer. Grundlæggende for de fleste var det, at man mente, at reformerne skulle styrke – og ikke modarbejde – den igangværende økonomiske udvikling på godserne. Godsejernes hovedinteresse gik derfor i retning af, at det først og fremmest skulle være godsernes »behov«, der skulle bestemme den konkrete reformpolitik.

Bønderne, og hermed menes gårdmændene, havde en klar

interesse i politiske reformer, som kunne ændre magtforholdet på godserne i deres favør. De måtte også være stærkt interesserede i alt, som kunne forbedre deres økonomiske og sociale position.

Omkring 1786 forelå altså en situation, hvor så godt som alle var interesseret i reformer. Samtidig er det også klart, at der lurede tydelige interessenmodsatninger mellem hovedaktørerne. Skulle godsejerne have større råderet over deres ejendom, f.eks. således at de frit kunne lægge fæstegårde ind under herregårdene, ville det gå ud over bønderne og samtidig betyde færre penge i statskassen. På den anden side ville grundlæggende forbedringer af bøndernes stilling som fæstere, ikke kunne ske uden at godsejerne ville føle sig dybt krænkede, og derfor sandsynligvis iværksætte et statskup.

1780'ernes reformpolitik måtte derfor blive til i et stadigt mere intenst spændingsfelt mellem godsejere og fæstebønder. For regeringen blev det en vanskelig balancegang, hvor det drejede sig om så vidt muligt at imødekomme bøndernes reformønsker uden at træde de økonomiske magthavere – godsejerne – for meget over tærerne. Derfor tog man først fat på de spørgsmål, som der var bred forståelse for at ændre på. Det resulterede i 8. juni 1787-forordningen, og ikke mindst stavnsbåndsforordningen, som regeringen af hensyn til de urolige bønder med alle midler prøvede at gøre mere revolutionær end den i virkeligheden var.³⁷ Ingen af disse reformer havde de vestfynske godsejere noget afgørende imod. De var sikkert glade for at slippe af med udskrivningsvæsenet, og selvom enkelte af dem følte sig krænket over det indgreb i fæsteforholdet, som skete med 8. juni-forordningen, fandt de snart ud af at leve med de nye regler.³⁸

Reformerne frem til sommeren 1788 havde i godsejernes øjne skabt et nyt grundlag for relationerne mellem godsejere og fæstere. Ud fra denne nye basislinie skulle livet på landet nu gå videre i et samspil mellem godsejere og bønder, og fra da af skulle staten holde fingrene væk. Derfor begyndte godsejerne i 1788 at udsende signaler om, at nu var det nok med politiske reformer. De vestfynske jorddrotters aktiviteter var, som vi har set det, rettet både mod regeringen i København og mod de lokale fæstebønder. Når godsejerne i 1788 hævdede, at reformerne allerede havde fået alvorlige konsekvenser for godsøkonomien, var det vildt overdrevet. På den anden side

havde de vel ikke andet valg end hårdnakket at påstå, at man allerede var gået alt for vidt, når hensigten var at forhindre regeringen i at gennemføre flere nye reformer.

Modbevægelsen fortsatte i 1789 og kulminerede med proprietærfejden i 1790, hvor over hundrede jyske godsejere prøvede på at overtale kronprinsen til at stoppe for flere reformer. Det er ikke overraskende, at den mest massive modstand førtes frem af jyderne. Det var dem, der havde mest at miste.³⁹ Selvom ingen – hverken dengang eller senere hen – har været glade for at indrømme det, lykkedes det faktisk for godsejerne effektivt at blokere for flere bondevenlige reformer, og de nye ting, der blev gennemført i 1790'erne var så godt som alle i godsejernes favør. Hoveriets afskaffelse – bøndernes hovedkrav – blev syltet og aldrig gennemført; landgilden kunne efter 1792 frit sættes op, samtidig med at det blev lovligt at langtidsforpagte fæstegårde ud. Mulighederne for at lægge fæstegårde ind under hovedgårdene udvidedes drastisk, mens statsstøtten til selvejerløb var meget begrænset. Endelig indskærpede en ny politiordning i 1791 lydigheden på landet, samtidig med at godsejerne endnu i mange år bevarede skiftemyndigheden over deres fæstere.

Med landboreformerne skabtes grundlaget for en bedre udnyttelse af de agrare ressourcer, og det betød en styrkelse af godsejernes og gårdmændenes position. Der skulle imidlertid gå endnu 50 år inden flertallet af Danmarks gårdmænd var selvejere, og endnu længere tid inden bønderne fik politisk indflydelse. Godsejerne havde derfor stadigvæk det store ord at skulle have sagt på landet, og godsdriften udfoldede sig for fuld kraft i hele 1800-tallet på bekostning af den store proletariserede landarbejderklasse, der arvede fæstegårdmændenes hoveriarbejde.

1790'ernes blokering af landboreformerne kom dermed til at kaste en lang skygge. Eller sagt på en anden måde: Ved landboreformerne gennemførtes der ikke noget konsekvent spor-skifte. Toget gik i stå midt i det hele, og her fik det lov til at holde for rødt lys i over et halvt århundrede.

Noter

1. Rentekammerets cirkulæreskrivelse til amtmændene, $\frac{15}{4}$ 1788 samt svarene herpå findes som bilag 152 til den store landbokommissions forhandlingsprotokol, 1788–92. Rtk. 434.4.
2. Sagens akter findes p.g.a. generalfiskalens involvering i Danske Kancellis sjællandske afdeling. Koncepter og indlæg til sjællandske tegnelser, 1789, nr. 99 og 167. Under det sidste nr. findes materialet fra Uldalls samling, fol. 138. Desuden findes breve i Kancelliets brevbog 1788 (nr. 2090 og 2373) samt i suplikprotokol for sidste halvår 1788 (sag 1572).
Jvf. E. Holm: Kampen om landboreformerne i Danmark, side 154 og 243.
3. Rosenstand-Gioske omtaler både i okt. og nov. 1788 og i febr. og maj 1789 sagen, men han kender den tydeligvis kun andenhånds. F.eks. er han ikke sikker på, hvilke godsejere, det drejer sig om. J. P. Rosenstand-Goiske: Maanedlige efterretninger. Ny kgl. samling 2100h. Det. kgl. Bibliotek.
4. Slægten Juel: Dansk adels årbog, 1927. Juels maritime karriere findes i Topsøe-Jensen og Marqvard: Officerer i søetaten, 1660–1932, bd. 1, side 688f.
Godshistorien: Danske slotte og herregårde, bd. 9, 1965; jordebøger 1789 og 1798; hoveriprotokol 1773; indberetninger 1777, 1785, 1795 og 1797. Kilde se note 5–6. Hoveriaftalen blev indgået i december 1790, og trådte i kraft 1. maj 1791. Journalsag 1336. Jysk-fynske landvæsenskontor, Rtk. 2483.268.
5. Adeler-slægten: Dansk adels årbog, 1906.
Godshistorien: Danske slotte og herregårde, bd. 9, 1965; jordebog 1786 og 1788 (Jordebøger indsendt fra godserne, 1745–1826, Assens amtstue arkiv, LAF); hoveriefterretninger 1791 og hoveriforeninger 1786 – (Hoveriforeninger 1791 – Rtk. 2485.100); indberetninger 1777, 1784, 1795 (Indberetninger om forbedringer i landvæsenet, 1773–1809, Rtk. 2485.10).
Bøndernes hoveriklage 1786 findes i: Breve fra amtforvalterne, 1784–90, Assens-Hindsgavl amters arkiv, nr. 92 og i amtets kopibog 1783–92 (nr. 10).
Lundings udtalelse findes citeret i Bro Jørgensen: Industriens historie i Danmark, 1730–1820. Side 29f, Kbh. 1943.
Arbejdsanstalten i Middelfart omtales i J. Bluhme: Beskrivelse over Middelfart, side 35f, Odense 1795.
6. Lejejord: græsmark; grønjord; jord, der tidligere har været dyrket, men nu ligger hen til græs. (Lejejord i Ordbog over det danske sprog).
7. Wedels efterkommere blev i 1826 nobiliteret, og derfor findes slægtens stamtavle i Dansk adels årbog, 1946.

Wedels forfatterskab:

»Til vandringsmanden!« Indlæg i Fyens Stifts Journal, 4. sept. 1780.

Anmeldelse af E. Fleischers Agerdyrkningskatekismus, usign. Danmarks litterariske progresser, bd. 1, side 69–109, Odense 1781.

Videre anmerkninger i anledning af S. T. hr. generalprocureur Bangs afhandling og hr. Fabricius' skrift om vornedskabet. Almeennyttige samlinger, bd. 15, side 412–29. Odense 1787.

Svar til S. T. hr. cancelliraad Fabricius og flere (Skrevet i landvæsensfeiden i aaret 1787) Dat. 1. juni 1787. Almeennyttige samlinger, bd. 16, side 416–30. Odense 1787.

Anmerkninger ..., se note 10.

Historisk efterretning betræffende eiendom og frihed i Danmark og bidrag til de menneskelige ephemerider. Almeennyttige samlinger, bd. 17, side 291–353. Odense 1788.

Promemoria, dat. 21. maj 1788. Almeennyttige samlinger, bd. 17, side 246–60. Odense 1788.

Anmærkninger over hr. etatsraad Rothes afhandling om Danmarks og Norges indbyrdes fordringer til hinanden. Dat. 18. sept. 1788. Almeennyttige samlinger, bd. 18, side 56–65. Odense 1789.

Svar paa hr. cancelliraad Fabricii fortsatte tanker i anledning af de Kiøbenhavnske lærde efterretninger no. 8 og 21. Dat. 1. okt. 1788. Almeennyttige samlinger, bd. 18, side 147–61. Odense 1789.

Oversættelse fra engelsk af Svift: Gullivers 3. rejse. Almeennyttige samlinger, bd. 19, side 3–75, 83–142. Odense 1789.

Betragtning i anledning af den franske revolution. Almeennyttige samlinger, bd. 25, side 262–74, Odense 1792.

Om humleavlens historie og dens fremgang i Fyen. Handels- og industritidende 1805, nr. 79 og 80, side 314–16, 318–20. Kbh. 1805.

Godshistorien: Danske slotte og herregårde, bd. 9, 1965; jordebøger 1764 (Holsegård), 1788, hoveriprotokol 1773, hoveriefterretninger 1791 – (Hoveriefterretninger, 1791 – Rtk. 2485.115), hoveriforeninger 1792 – indberetninger 1777 og 1783. Kilde se note 5.

Hans Hansen: Portrætmalerens dagbog (1793–7), Memoirer og breve VI, 1907, side 180.

Gregers Begtrup: Agerdyrkningens tilstand i Danmark, bd. 3, side 195. Kbh. 1806.

8. Rantzau-slægten: Dansk adels årbog, 1930.

Godshistorien: Danske slotte og herregårde, bd. 9, 1965; jordebog 1788, hoveriforeninger 1791, indberetninger 1777 og 1785. Kilde se note 5 og 7.

Kjeld Winding: Trechow, 1951.

9. Trampe: Dansk adels årbog, 1934 og 1961.
Hans Hansen: Portrætmalerens dagbog, side 191, se note 7.
Godshistorien: Jordebøger 1788, 1799 (Flenstofte), hoveriefterretninger 1791, hoveriforeninger 1792, hoveriaftale 1800 (Hoveriakterne ligger under Frederiksgave og Flenstofte), indberetninger 1785 og 1801. Kilde se note 5 og 7.
10. Niels Krabbe Juel: Korte tanker i anledning af hr. generalprokureur Bangs afhandling om bondestanden i Danmark (22 sider). Odense 1786.
Jacob Wedel: Anmerkninger ved høiædle, velbaarne hr. generalprocurer Bangs afhandling om bondestanden i Danmark (66 sider). Odense 1787.
Christian Holger Adeler: Allehaande tanker i anledning af hr. conferenceraad Bangs afhandling om bondestanden (143 sider). Odense 1787.
11. Adeler, side 72.
Arvefæste slog aldrig an på Fyn. I 1835 fandtes der ikke én arvefæstegård i hele Odense amt, og på Sydfyn var Brahetrollebønderne stadig de eneste arvefæstere (100 gårdmænd, 29 husmænd). Stat. Tabelværk, 2. 2. 1837.
12. Samme, side 48.
13. Samme, side 25.
14. Samme, side 113f.
15. Wedel, side 43.
16. Adeler, side 58.
17. Juel, side 10.
18. Videnskabernes Selskabs kort, 1780 samt Designation paa de i 1733 oprettede ekserserplader i Assens og Hindsgavl amter. Udskrivningssager. Assens-Hindsgavl amters arkiv, nr. 176. LAF.
19. Adeler, side 20.
20. Wedel, *Almeennyttige samlinger*, bd. 16, 1787, side 418.
21. Adeler, side 19.
22. C. Bjørn: *The peasantry and agrarian reform in Denmark*, Scan. Econ. Hist. Rev. 1977, side 117–37.
Samme: *Bonde, herremand, konge*. Kbh. 1981.
B. Løgstrup: *Jorddrot og offentlig administrator*. Kbh. 1983.
23. Wedel, side 54.
24. Juel, side 14.
25. Grev Ludvig Reventlow udtrykte den moderate reformlinies synspunkter, da han i talen på Brahetrolleborg, den 14. sept. 1788, sagde følgende til Rentekammerets repræsentant W. A. Hansen: »Det maae være Dem ikke mindre kiært, bedste Herr Etatsraad, at have været vidne til det her givne beviis paa, at der gives jordegods-eiere og gaardbeboere, som søge det sande, og at forordninger, i hvor gode og velgiørende de end ere, alligevel ikke kan

- udrette, hvad saaledes foreenede kræfter virke*, naar de ere lettede ved den understøttelse, det biefald, som det kongelige Rentekammer har forundt os«. (Min understregning). Efterladte papirer fra den Reventlowske familiekreds, bd. 2 side 213. Kbh. 1896.
26. Feks. J. O. Schack-Rathlou, se: T. Thaulow: En dansk statsminister, side 239, Kbh. 1932.
27. Se note 22.
28. Fæsteprotokol 1719–1819, 7/1. Hindsgavl godsarkiv. LAF.
Do 1719–1808, 7/2. Brahesborg godarkiv. LAF.
Do 1719–1826. Kærsgård godsarkiv. LAF.
Do 1761–1887, 7/1. Billeshave godsarkiv. LAF.
Do 1768–1837, 7/3. Erholm-Søndergårde godsarkiv. LAF.
Do 1776–1887, 7/1. Brahesholm godsarkiv. LAF.
Do 1762–1831. Frederiksgave godsarkiv. LAF.
På Erholm-Søndergårde gods udstedtes der kun et enkelt gårdfæstebrev mellem juni 1787 og udgangen af 1791, mens der på Brahesborg var en pause fra okt. 1788 til foråret 1790. Den nye godsejerpraksis afslørede sig også på en anden måde. I årene 1780 – medio 1787 gik der i gennemsnit 7 måneder fra den dag skiftet efter en afdød gårdfæster var afsluttet til der blev udstedt et fæstebrev til efterfølgeren. For perioden medio 1787–1795 øges denne ventetid til over 2½ år. Mest markant var stigningen på Erholm-Søndergårde gods (fra 2,0 til 49,3 måneder) og på Hindsgavl (fra 6,0 til 53,4 måneder), mens den på Kærsgård øgedes fra 6,3 til 9,3 måneder. På Brahesborg faldt den derimod fra 17,1 til 12,4 måneder. Forvalteren på det jyske grevskab Scheel fortæller i et brev fra dec. 1787, at nogle godsejere omgik 8. juni-forordningen ved at tilbageholde fæstebreve. O. Christensen: Storlandbrug under omformning, side 255, Kbh. 1982. Jvf. også C. Bjørn: Den jyske proprietærfejde, side 11.
29. På Erholm-Søndergårde gods havde 14 gårdmænd i 1791 ikke fået fæstebrev »formedelst bygnings istandsættelse«. I 1800 manglede 16 fæstegårdmænd breve, og det samme var tilfældet i 1814. 8/10 Breve og dok. vedr. skiftevesenet, 1777–1816, 7/5 Fæstebreve og kontrakter, 1795–1816, 14/5 Skrivelser vedr. forvalter Kamp. Erholm-Søndergårde godsarkiv. LAF.
30. I kancellipromemoret 31. juli 1790 til amtmanden i Nyborg meddeles det: »Naar nogen proprietair skulle befindes ... at lade en bonde hensidde i en bondefæstegaard uden derpaa at meddele ham fæstebrev, bør han af øvrigheden paa lovlig maade tiltales«. Stiftamtmanden i Ålborg skriver i 1791, at det ikke sjældent sker, at godsejere udsteder »fæstebreve under navn af forpagtnings- eller lejecontracter«. Disse dokumenter var uden synsforretninger, og da de ikke indførtes i fæsteprotokollerne, unddroges de

amtmandens tilsyn. Stiftamtmanden foreslår derfor, at sådanne kontrakter erklæres ugyldige, men det kan han ikke få Kancelliet med på. (Kancellipromemoria til stiftamtmanden i Ålborg, 1. okt. 1791.)

- Forordningen af 9. februar 1820 fastslår, at der skal være udstedt fæstebrev til en ny bruger senest 1 år og 2 uger efter, at gården er blevet ledig. Sker dette ikke bødes der 20 rdl. til fattiggassen; de samme beløb erlægges for hvert år, der ikke er udstedt fæstebrev.
31. Tallene bygger på oplysninger fra fæste- og skifteprotokoller fra Hindsgavl, Kærsgård, Brahesborg og Erholm-Søndergårde godser. LAF.
  32. Anders Andersen: Korte og i enfoldighed fremviiste behandlinger imellem proprietairen og bondestanden i Danmark tildeels af mangfoldige bønders samtale. (30 sider) Odense 1787.
  33. C. Bjørn: Den jyske proprietærfejde, figur 1–4, side 14f.
  34. Lotte Dombernowsky: »Slagsmaale ere nu om Stunder langt sjældnere ...«, side 47, Odense 1985.
  35. Ole Feldbæk: Kongen bød – Enevælden og reformerne i C. Bjørn (udg.): Landboreformerne – forskning og forløb, side 16, Odense 1988.
  36. Jens Holmgaard: De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne. Erhvervshistorisk Årbog, 1954, side 59–78.
Samme: Landboreformerne – drivkræfter og motiver. Fortid og nutid, 1977, side 37–47.
  37. Min kronik »Vi fejrer et bluffnummer« i Politiken 18. maj 1988.
  38. Jvf. Birgit Løgstrup: Jorddrot og offentlig administrator, 1983, side 366f.
  39. Claus Bjørn: Den jyske proprietærfejde, Historie, 1979, side 1–70.
C. Colbjørnsen: Betragtninger i anledning af endeel jydsk jordrotters klage, Kbh. 1790.

Tørvegødning – en vigtig side af hedebondens driftssystem

Af Bjarne Stoklund

Hederne i Jylland

For to hundrede år siden kunne den jyske halvø med rette kaldes det mørke Jylland. Dengang nåede hederne deres største udbredelse nogensinde, og lyngen dækkede områder, som tilsammen udgjorde mellem en fjerdedel og en tredjedel af det samlede areal. I 1800-årene tog imidlertid hedeopdyrkningerne fat, først i beskedent omfang, men mod århundredets slutning i stor målestok. Tilbage idag er blot en fattig afglans af det der var engang: ca. 100.000 ha fredet hede, eller ca. $\frac{1}{4}$ af det hedeareal, der fandtes i årtierne før 1800.

Med hedens gradvise forsvinden voksede interessen for dens historie. Hvordan var den blevet til? I forrige århundrede stod to opfattelser over for hinanden: Den ene så hederne som det oprindelige, vestjyske landskab, en direkte fortsættelse af den sen-glaciale tundra. Den anden forudsatte, at der tidligere overalt havde været skov, som sidenhen havde måttet vige for lyngen.

Men først i vort århundrede har forskerne med pollenanalysen fået et redskab, som gør det muligt at følge vegetationshistorien gennem meget lange tidsrum. De pollenanalytiske undersøgelser har givet tilhængerne af skov-hypotesen ret. De

---

Bjarne Stoklund, professor i europæisk etnologi, f. 1928, har skrevet »Bondegård og byggeskik før 1850« (1969), »Huset og skoven« (1980), »Nordatlantisk byggeskik. Kontinuitet og forandring 9.-19. årh.« (1987), »Arbejde og kønsroller på Læsø o. 1200-1900« (1988) samt en række artikler om etnologiske og kulturhistoriske emner i danske og udenlandske tidsskrifter. Redigerer det internationale tidsskrift »Ethnologia Europaea. Journal of European Ethnology«. Medlem af Landbohøiologisk Selskabs bestyrelse.

har også vist, at der er en nær sammenhæng mellem agerdyrkningen og lyngens udbredelse. Man har set hovedårsagen hertil i det tidlige landbrugs ekstensive karakter: Dyrkede agre, som bruges nogle år, og derefter atter opgives, springer hurtigt i lyng.

Den klassiske skildring af lyngen på fremmarch har Hugo Matthiessen givet i sin bog om »Den sorte Jyde«: »Alle vegne, hvor befolkningen slap taget i jorden, rykkede heden uimodståeligt frem – Erobrer af natur og født militær optrådte den i flok og udviklede en uhyggelig evne til at kue og kvæle al fremmed plantevækst, som omsluttedes af dens masse. Hvad den tog, slap den ikke så let; thi ligesom lyngen umætteligt lagde land under sig, var den en mester i på mangfoldige måder at befæste og sikre det erobrede«. ¹

Det er en malende skildring, men den stemmer ikke helt med, hvad vi idag ved om hederne og deres tilblivelse. ² Nok ser man ofte lyngen brede sig hurtigt på forladte næringsfattige marker, men den mangler netop evnen til at fastholde det erobrede. Hvis lyngen er overladt til sig selv, vil den, når den er ca. 30 år gammel, dø uden evne til at forynge sig selv. For at overleve skal lyngen hjælpes på vej af mennesket, og jo mere hårdhændet den behandles jo bedre trives den!

Det er en kendsgerning, som ikke mindst fredningsfolkene har måttet sande. Da de første hedefredninger blev foretaget, mente man, at det var et stykke »natur«, som blot skulle fredes for påvirkninger. Men overladt til sig selv, ændrede heden efterhånden karakter. Idag er man klar over, at en effektiv »hedepleje« med fåregræsning, lyngslæt og afbrænding er en nødvendig betingelse for at bevare de fredede heders vegetationskarakter.

Den voksende erkendelse af, at heden i udpræget grad er et *kulturlandskab*, har øget interessen for det klassiske hedebrug, for det udnyttelsesmønster, som fremfor noget har medvirket til at skabe og vedligeholde de danske heder.

Vi ved en del om disse ting. Hugo Matthiessen har i »Den sorte Jyde« samlet et stort materiale, og Ole Højrup har i »Danmarks Natur« givet en udmærket oversigt over de mange måder, hvorpå lyng og lyngtørv fandt anvendelse i hedebondens landbrug og husholdning. ³

Alligevel er vor viden på mange punkter stadig fragmentarisk og usikker. Det hænger bl.a. sammen med, at de fleste

af vore oplysninger stammer fra hedeopdyrkningens tidsalder, og det kan til tider være svært at afgøre, om de beskrevne forhold har gyldighed for det ældre hedebrug. Det gælder f.eks. de forskellige former for afbrænding af lyng eller lyngtørv. Hvornår har vi at gøre med en gammel »svedjebrug«-tradition, og hvornår drejer det sig om metoder, der hér – som andre steder i Nordvesteuropa – tages i anvendelse i landbrugets store ekspansionstid?

Disse problemer trænger stadig til en nærmere undersøgelse, men det gælder ikke mindre den anvendelse af blandingsgødning, som her skal gøres til genstand for en foreløbig omtale. Hedebondens gødningsbrug var karakteriseret ved, at kreaturgødningen så godt som aldrig blev påført agrene i ren form, men opblandet med tørv eller tørvesmuld i betydelige mængder. Når denne tørvegødning nævnes i litteraturen, sker det ofte en passant, og interessen samler sig i reglen om hedebrænding og andre mere eksotiske metoder. Der synes også at være en tilbøjelighed til, at blandingsgødningen først og fremmest sættes i forbindelse med de flittige og stræbsomme hedeopdyrkere, som søgte at strække den sparsomme staldgødning med alle tænkelige midler. Gødningsblandingen var da også et vigtigt programpunkt for mange af de reformivrige landøkonomer, hvis skrifter fra årtierne omkring 1800 er nogle af vore vigtigste kilder til det ældre hedebrug.⁴

Spredte belæg, f.eks. i forarbejderne til Christian Vs matrikel og i tingbøgerne, viser imidlertid med al ønskelig tydelighed, at tørvegødsningen er en praksis, som går betydeligt længere tilbage; med sikkerhed lader den sig følge til begyndelsen af det 17. årh. I det følgende vil jeg argumentere for, at brugen af tørvegødning er et meget gammelt kulturtræk og et integreret led i agerbruget ikke blot i Jylland, men i et større nordvesteuropæisk område.

»Koncentrationsagerbrug«

Den hollandske landbrugshistoriker Slicher van Bath gør i indledningen til værket om Vesteuropas agrarhistorie opmærksom på, at der findes tre måder, hvorpå den dyrkede jords frugtbarhed kan genskabes: 1) Ved at lade det dyrkede land ligge brak i et længere tidsrum, 2) Ved periodisk at lade

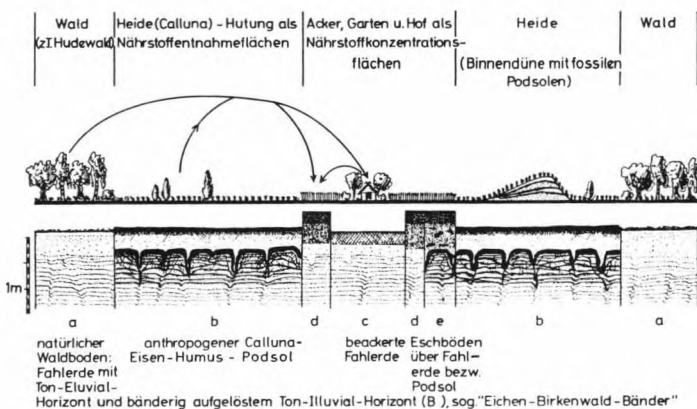

Fig. 1. Skematisk fremstilling af princippet i et »koncentrationsagerbrug« i de nordvesttyske sandjordsområder. – Efter Scheffer 1980.

en del af det dyrkede ligge brak i et år og derpå gøde det med staldgødning, og endelig 3) Ved tørvegødskning (turf manuring), dvs. ved at tilføre agerlandet et lag humus fra udyrket land (f.eks. hede og overdrev), opblandet med staldgødning.⁵

Det er ikke noget tilfælde, at det er en hollandsk forsker, som har været opmærksom på en ellers ofte overset metode, for netop i grænseområdet mellem Holland og Tyskland er tørvegødskningen blevet praktiseret i den mest ekstreme form i det såkaldte Esch- eller Es-brug. Esch er i dette område den tekniske betegnelse for landsbyernes vigtigste agerland, en højtliggende, velkultiveret hjemmemark, dér drives som alsædbrug, dvs. bærer afgrøder hvert år. Da disse afgrøder altid – eller så godt som altid – er rug, så har man karakteriseret dette brug som »ewiger Roggenbau«.⁶

Esch'erne består af et metertykt, menneskeskabt muldlag, som er dannet ved, at man århundreder igennem har påført gødning, rigeligt blandet med hakkede tørv. I Østfriesland har nogle af disse Esch'er været gjort til genstand for pollenanalytiske undersøgelser, og de har givet det overraskende resultat, at Esch'erne er anlagt så tidligt som midt i det 10. århundrede, og at det er sket i forbindelse med rugdyrkningens indførelse.⁷ Men brugen af tørvegødning er i sig selv et endnu ældre fænomen; arkæologiske undersøgelser på de nordfrisiske øer

har afsløret tørvegødningslag, som kan dateres til førromersk jernalder.⁸ Det er klart, at disse nye resultater i et område tæt syd for den danske grænse opfordrer til, at man ser på tørvegødningsbrugen på den jyske hede med nye øjne.

Den intensivt dyrkede Esch var i reglen kombineret med et periodisk dyrket agerland, Driesch eller Dreesch, som i omdriften svarede til det danske græsmarksbrug (Feldgraswirtschaft). Opdelingen af agerlandet i en intensivt dyrket kategori og én eller to mere ekstensivt udnyttede er karakteristisk for mange af kystegnene omkring Nordsøen. Således skelnede man i Skotland mellem *infield* og *outfield*, og herfra er disse udtryk vandret ind i faglitteraturen som betegnelse for brugs-systemer af den art.⁹ Vi kender også infield/outfield-systemer på den jyske halvø. Mens man inde i landet ofte driver hele agerjorden som græsmarksbrug, så finder vi langs den jyske vestkyst og i området nord for Limfjorden en opdeling i alsædjord og jord, drevet som græsmarksbrug; hertil kunne være tilføjet en tredje kategori, en meget ekstensivt udnyttet udmark, hvoraf man kun med lange mellemrum tog et par afgrøder, i reglen i form af havre.¹⁰

Vigtigere end at opstille typologier over disse meget varierende infield/outfield-systemer, er det at fastslå, at de har det tilfælles, at store mængder af humus er blevet flyttet fra de udyrkede områder til det relativt lille intensivt udnyttede agerland. Man har derved opnået ikke blot en overføring og koncentration af næringsstoffer, men også en forbedring af jordstrukturen og en dæmpning af den udvaskning og muldflugt, som de lette, sandede jorder altid var udsat for i et blæsende, atlantisk klima. Som en fællesbetegnelse for brug af den type, der som én af sine forudsætninger har adgangen til store udyrkede arealer, har man foreslået »koncentrations-agerbrug«.¹¹ (jfr. fig. 1).

I den følgende, meget kortfattede og foreløbige omtale af tørvegødningsbrugen i de jyske hedeegne, vil jeg tage mit udgangspunkt i tre forskellige dialektale benævnelser for det tørvemateriale, som blandes i kreaturgødningen: *hakkemøg*, *foldtørv* og *træk*. De har hver deres karakteristiske udbredelse, som det fremgår af kortskitsen fig. 2.¹² Selve fænomenet er dog kendt også ud over disse tre områder, som det vil fremgå af beskrivelsen.

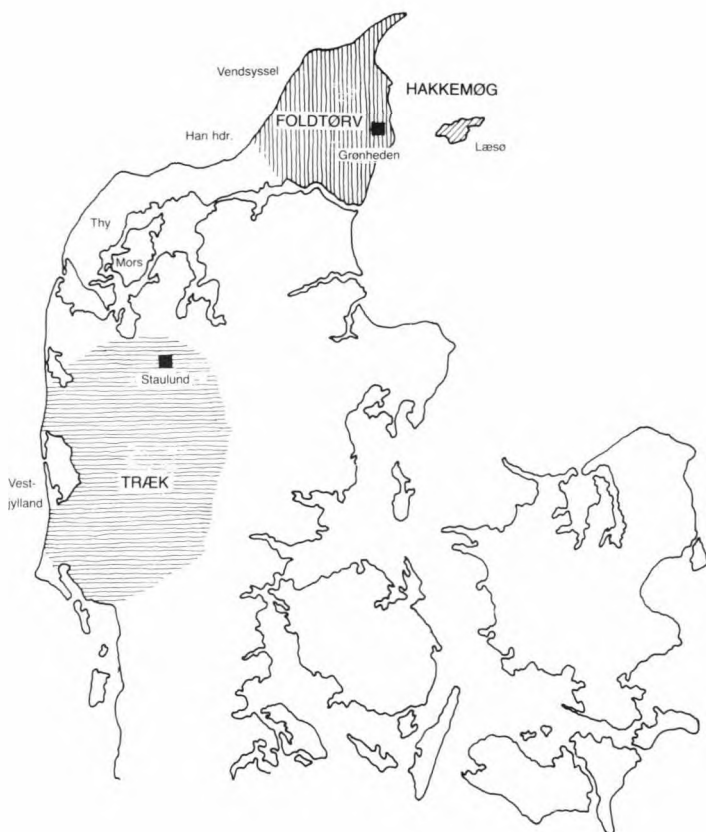

Fig. 2. Kortskitse, som viser lokaliseringen af de områder, der refereres til i teksten, herunder de to gårde, hvorfra der er benyttet dagbogs- og regnskabsmateriale. Endvidere er den omtrentlige udbredelse af termerne hakkemøg, foldtørv og træk skitseret på kortet.

Hakkemøg

Da Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser i 1951 udsendte en spørgeliste om gødning til sine meddelere, var tørvegødningen allerede et glemt kapitel i det meste af Jylland. Det

Fig. 3. Endnu i slutningen af 1940'erne brugte en husmand i Østerby på Læsø en blandingsmødding, som var bygget op af skiftevis gødnings- og tørvelag. Til venstre ses en lille askemødding, hvor asken fra husets ildsteder blev samlet for siden at blive brugt som gødning. – Ole Højrup fot. 1949.

var egentlig kun to steder: i nogle sogne omkring Herning og på Kattegatsøen Læsø, at man stadig var fortrolig med brugen af blandingsmøddinger. Længst holdt denne praksis sig på Læsø, hvor man så sent som i 1949 kunne se en blandingsmødding ved et hus i Østerby (fig. 3). På den tid blev der iøvrigt stadig skåret overfladetørvt til brændsel og andre formål på øen, som det vil fremgå af fotografierne (fig. 5–7).

Om fremgangsmåden ved århundredskiftet, da tørvegødningen var almindeligt i brug, fortæller en meddeler fra Vesterø sogn på Læsø: »De brugte en skik de fleste steder i min barndom, at de kørte »hakkemøg« hjem til møddingen og blandede med gødningen. Hakkemøg var – – tykke tørvt, der blev gravet nede i lyngjorden, hvor der ingen pors var, men dér hvor jorden var særlig høj. Der voksede kun fin lyng, og dér var jorden brun, ikke hvidt sand. Der blev gravet tørvt på størrelse med et stolesæde og 3–4 tommer tykke. Dem kørte man hjem og stuede dem op i en stor firkant på størrelse med en stue og ca. 6 fod høj. Den »hakkemøgspold«, som man kaldte den, lod man gerne ligge et år, så den rigtig kunne

vokse sammen og blive sprød. Så begyndte man at hakke af den med en spade og hakke det hele i små stykker som en underkop i størrelse, og så kørte man med møgbøren et helt tykt lag i bunden af møddingen. Det foregik altid om foråret, når hele møddingen var kørt på marken --«. ¹³

Når dette bundlag var lagt, lagde man et lag staldgødning, efterhånden som det blev muget ud fra kostalden. Ovenpå det lagdes et nyt lag tørvesmuld og således blev møddingen bygget op af skiftevis gødnings- og tørvelag.

Blandingsforholdet er ikke nøjagtigt oplyst, men det synes i reglen at have været halvt af hvert. De fleste brugte – som her – hedetørv til »hakkemøg«; de blev skåret som »flæktørv« (fig. 4–5). Man kunne imidlertid også benytte de fugtigere tørv fra strandengene, som blev skåret som »hugne« tørv (fig. 6–7). Hvor man anvendte den slags tørv, havde man gerne to »polder«, da de skulle stå længere for at rådne.

I en indberetning om øens landbrug 1850 skriver distriktslæge Krebs, at man »bruger det såkaldte hakkemøg, det vil sige, man afskræller jordskorpen et eller andet sted i udmarken og sammenkører – med en uhyre opofrelse af arbejdskraft denne hede- og grønsværtørv i store stakke eller polder. -- Denne jordblanding er vel i og for sig langt fra at laste, når den benyttes med måde, men her på øen er brugen bleven misbrug, idet kvantiteten er altfor stor og kvaliteten desforuden slet; ikke at tale om, at store strækninger af opdyrkelig jord på den måde er bleven ødelagt«. ¹⁴

Hans efterfølger som distriktslæge, C. Rasmussen, er ikke mindre kritisk. I det efterladte manuskript »Læsø, medicinsk-topografisk« skriver han bl.a., at »da staldgødningen blandes med den i heden afskrællede overskorpe i betydelig mængde, eller rettere sagt disse hobes lagvis over hinanden, således at jordmassen mindst udgør de $\frac{3}{4}$ dele, er det en selvfølge at gæring forhindres, og den i gødningen værende fugtighed ikke engang er i så stor mængde, at den kan gennemtrænge jorddelene -- Den tilsigtede nytte af frembringe større og god gødningsmasse forfejles, og denne ses derfor ved påkørselen på marken at bestå af en hentørret gødningsmasse og de iblandte hedejordsklumper --«. ¹⁵

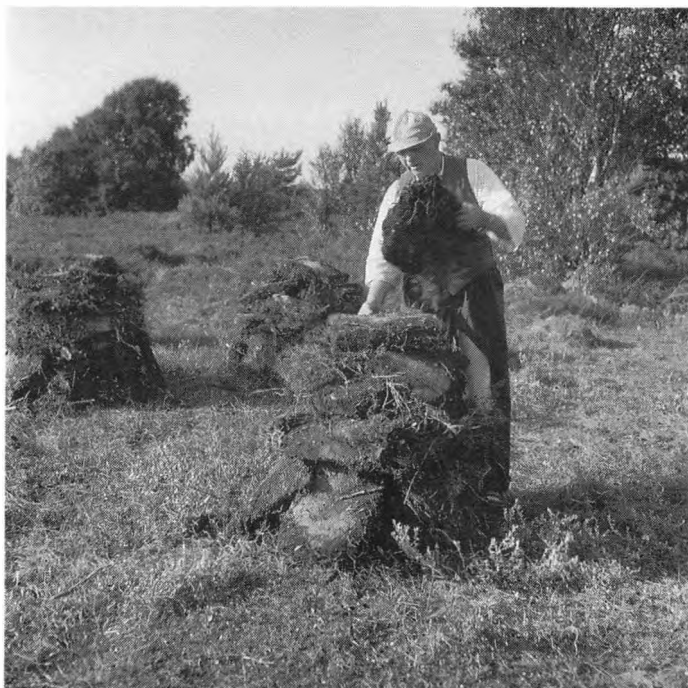
Også birkedommer Bing omtaler gødningsblandingen i sin topografiske beskrivelse af Læsø i 1802. Han kommer ind på det i forbindelse med en omtale af de lavtliggende, vandlidende

Fig. 4. Gravning af hedetørv var tidligere kvindearbejde på Læsø. Her demonstreres, hvorledes man graver »flæktørv« med den korte, krumme kvindespade. – Forf. fot. 1951.

marker og den ineffektive dræning: »Derimod søge beboerne at optofte deres agre, så at rugagrene især ligge noget høje. Denne optoftning sker dels med tørv, der skæres med spade såvel af indmarken, ja endog hos nogle lige under deres stuevinduer, som i udmarken, hvor en grøn plet forefalder, og dels ved et slags søtang – – hvilket altsammen blandes med gødningen fra kreaturerne«. ¹⁶

Der er ingen tvivl om, at Bing ved at omtale denne »optoftning« af agrene, har peget på en vigtig side af tørvegødskningen, som man kan være tilbøjelig til at overse, fordi man ikke gør sig klart, hvilket væsentligt problem, vandafledningen var i det ældre landbrug. Vi kan belyse dette med et

Fig. 5. En enkelt læsøbo skar endnu i 1960'erne »flæktørv« til brændsel i en hede, der var stærkt præget af selvsået birk og fyr. – Forf. fot. 1965.

eksempel, som refererer til sydnorske forhold. I 1721 udgav amtmanden i Lister og Mandals amt, Povel Juel, en bog om »En god Bonde, hans Avl og Biæring«, som iøvrigt er den ældste vejledning af den art på dansk. Han bygger i bogen i høj grad på erfaringer fra Jæren og tilgrænsende områder og fremholder disse egnes agerbrug, der var kendt for et meget stort foldudbytte, som et eksempel for landmændene andre steder i Norge. Det sydnorske agerbrug var et meget intensivt alsædbrug med spaden som det vigtigste redskab og med udstrakt brug af tørvegødning.

Povel Juel opstiller kravene til den gode behandling af agerjorden i 9 punkter, hvoraf det 4. lyder således: »En ager vil være vældig opfyldt med muld, sand, møg og deslige, så den

Fig. 6. Stak af »hugne« tørv på Rønnerne, de lave øer ved Læsøs sydkyst. – Forf. fot. 1949.

kan bære højt i vejret en tredjedel alen eller mere over den faste jord, helst om den ligger lavt eller på flak mark, hvor vandet ej kan rinde fra den --«. ¹⁷

Foldtørv

Ordet hakkemøg er ikke særlig gammelt på Læsø, næppe ældre end begyndelsen af 1800-årene. Når fænomenet omtales i ældre kilder bruges der andre udtryk: jordmøg, blandingsjord, foldjord og foldmøg. De sidste to ord tyder på en gammel sammenhæng med Vendsyssel, for her brugte man endnu i

Fig. 7. En strandeng ved Læsøs sydkyst, hvor der er gravet »hugne« tørv. Formålet med tørvene kendes ikke, men det kunne være til »hakke-møg«. – Forf. fot. 1951.

forrige århundrede sammensætninger med ordet fold, når man refererede til blandingsgødningen.

»Det er langt fra, at man kan bebrejde dette amts landmænd ligegyldighed for denne sag«, skriver L. C. Brinck-Seidelin 1828 i sin redegørelse for landbruget i Hjørring amt, »ja de udvise endog megen iver for at formere gjødens masse, idet de anvende ej blot den egentlige nærende gødning, men og de jordarter, som indeholde midler til at udvikle eller fremlokke næringsstoffet af mulden, og som tillige betydeligt forøge markens opløselige dele. Foruden den egentlige staldgjødske bruges her kalk, dynd, mergel, foldtørv, tang, fiskeafskrab, lyng, tørvesmuld og aske«. ¹⁸

»Men den almindeligste møg-blanding er med *foldtørv*«, fortsætter han, »således kaldes her de tykke tørv, som skæres på jordens overflade til blanding med staldmøg. -- De tages i

	Muge i stalden		Hakke foldtørv
	Muge i nødhuset		Læsse folde- vognen
	Muge i fårestien		Blande gjøde
	Mog eller gjøde		Læsse gjøde
	Fold-tørv		Spredde gjøde
	Grave foldtørv		

Fig. 8. Eksempler på de »stenografiske« tegn, som Morten Andersen på Grønheden har brugt i sin dagbog: Arbejdsprocesser og produkter i forbindelse med blandingsmøddingerne.

kærene eller fornemmeligen i hederne, hvor overskorpen er bedst gennemvævet med græsrodde og muldrig. — Når ej mere heraf haves, tages tørv med fin lyng«, ligesom gamle diger og græstuer er velegnet til iblanding i gødningen. Men ikke nok med det, Brinck-Seidelin fortsætter: »Mangler man tørv fra kær, hede eller gamle diger, opgraver man uden barmhertighed den bedste jord i agrene, og flåer landsiden af engene; thi vist er det, at har vendelboeren lidenskab for noget, er det for at blænde — som de kalde det«. ¹⁹

Vi har mulighed for at få et indblik i det arbejde, som én af disse lidenskabelige gødningsblandere investerede i denne side af landbruget. Det drejer sig om bonden Morten Andersen fra Volstrup sogn syd for Sæby, som gennem et halvt århundrede førte »dagbog over mark- og andre mærkværdigste udarbejder ved gården Grønheden«. ²⁰

Han begyndte derpå allerede som ung karl hos faderen i 1832 og konstruerede da et særligt tegnsprog for de vigtigste redskaber, arbejdsprocesser m.v. Et af de arbejdsområder, som står først på hans liste, og som omfatter flest forskellige tegn, er gødningen og gødningsblandingen. Som det fremgår af fig. 8

betjener Morten Andersen sig af særlige tegn for de vigtigste arbejds momenter på dette område: mugning af gødning fra staldene; gravning af tørv til iblanding; hakning af disse tørv; anlæg af blandingsmøddinger og udkørsel af dem.

I 1840'erne brugtes i reglen 50–60 arbejdsdage på opgaver i forbindelse med gødningen. En del af arbejdet, navnlig gravningen af foldtørvene og etablering af møddingerne, kunne henlægges til stille tidspunkter af året, uden for spidsbelastningsperioderne i landbruget. Fladtørv til brændsel blev gravet fra midt i maj til midt i juni, og derpå fulgte – indtil høslætten – gravningen af de særlige fladtørv, foldtørvene, som skulle bruges i møddingerne. Der blev påny taget fat på foldtørvene i oktober-november, ligesom der blev arbejdet med gødningsblanding både i december og januar. Udover tørvene brugtes iøvrigt hedejord (mor) samt tuer og dynd fra kærerne til at blande i gødningen.

I årene 1848–63 førte Morten Andersen ved siden af sine dagbogsnotater også et særligt regnskab over blandingsmøddingerne med oplysninger om, hvad der kom i dem, lag for lag. Det var almindeligt, at han hvert år anlagde 2–3 store markmøddinger, kaldet *folde*, hvori staldgødningen blev kørt sammen med blandingsmaterialet. Også den særlige askemødding blev inden udkørslen opblandet med såvel animalsk gødning som humus inden udkørslen. Det fandt vistnok sted hjemme ved gården, mens markmøddingerne blev anlagt nær de agre, som skulle gødes med deres indhold. Udkørslen af dem fandt i reglen sted et halvt år efter, at de var anlagt.

En sammenfatning af oplysningerne fra året 1848 vil kunne give et indtryk af omfanget af det arbejde, som Morten Andersen investerede i gødningsblandingen:

- 1) *En fold i Vestermarken* med ialt 295 læs, heraf 160 læs tørv, mos og græstuer og 135 læs komøg. – Anlagt jan. 1848 – jan. 1849, udkørt til byg i maj 1849 med 256 læs.
- 2) *En anden fold i Vestermarken* med ialt 228 læs, heraf 48 læs ko- og hestemøg og 180 læs mor. – Anlagt maj-juni 1848 og udkørt til rug i september samme år med 185 læs.
- 3) *Askemøddingen* med ialt 151 læs, heraf 75 læs mor, 29 læs dynd og 47 læs aske og svinekompost. – Anlagt nov. 1848 og udkørt foråret 1849.

Ved komposteringen svandt gødningsmængden med 15–20%, som det fremgår af forskellen på antal læs ved anlæggelsen og ved udkørslen af møddingen. Størrelsen af de store markmøddinger angives i et par tilfælde til 30 kvadratalen. Mængden af blandingsmateriale varierer fra halvdelen til 4–5 gange så meget som den anvendte animalske gødning.

Som nævnt kalder Morten Andersen en blandingsmødding anlagt ude i marken for en *fold*, en betegnelse som også er kendt fra andre kilder. Han bruger desuden *fold* i et par sammensætninger, dels *foldtørv*, som var almindeligt i Vendsyssel, dels *foldvognen*, som ikke kendes fra andre kilder, og som må betegne den vogn, hvormed materialet køres ud til folden. Endvidere brugte han verbet *folde* om at køre materiale til markmøddingen, en betydning som også er anført i Espe-gaards Vendsysslensk Ordbog.

Substantivet *fold* bruges i Vendsyssel – som andre steder i landet – om en indhegning til kreaturer. Hvordan lader det sig forklare, at ordet også er kommet til at betyde markmødding? En nøgle til forståelsen giver følgende forklaring af ordet, optegnet af filologen K. J. Lyngbye i Tolstrup sogn ved Brønderslev i 1850'erne: »Fold: Indhegning på marken, hvori kvæget drives ind om natten. Der bliver mødding i folden. Der blandes nemlig jord og halm i folden, og derfor kan det køres på agrene med det samme«. ²¹

En lignende fremgangsmåde beskrives af Knud Aagaard i hans »vejledning ved en gårds drift i hedeegne« fra 1811: »Hvor ungræet ikke drives på stalden om sommeren, indelukker man det gerne såvel som fårene i gården eller i et fold på hederne både middag og nat. På disse steder kan samles en del gødning, der ligeledes bør vel blandes, idet man jævnlig fører et lag mor derind. Da foldet gerne er anlagt i heden, er det her meget nemmere at anbringe en del blandingsjord«. ²² Antagelig bygger denne beskrivelse på Aagaards erfaringer fra tiden som præst i Thy.

Fra Mors omtaler C. Schade på samme tid formering af gødningen med jordlag og strøelse i folde til fæhøveder og får. ²³ Brinck-Seidelin anfører fra forskellige lokaliteter i Vendsyssel folde til ungræter og får og strøning med hakkede tørv i foldene. ²⁴ Antagelig er de folde, som omtales i ældre kilder fra Læsø, blevet brugt på lignende måde, selvom direkte belæg herfor mangler. ²⁵

De anførte eksempler synes at vise, at det overalt i det nordenfjordske område har været kendt at bruge kreaturfol- den som blandingsmødding, men de ord, som får deres for- klaring gennem disse oplysninger (fold, foldtørv og foldmøg), synes kun kendt i Vendsyssel. Blandingsmøddinger, anlagt som markmøddinger, har imidlertid også været almindelig brugt i den vestlige del af landet nord for Limfjorden, navnlig i tiden før udskiftningen omkring 1800. Da pastor Diørup i 1842 skrev om landbruget i Thisted amt, var blandingsmøddingerne gået af brug i det meste af amtet. Dog blev denne metode stadig brugt i Hanherrederne og på Mors, fordi man her stadig holdt fast ved »alsædjord« (jord som blev brugt til afgrøder hvert år uden hvileperioder).²⁶ Diørups bemærkninger synes at vise, at der i hvert fald i dette område har været en nøje sammenhæng mellem alsædbrug og tørvegødning.

Kombinationen af alsædbrug og tørvegødning kendes som nævnt også i Sydnorge, og herfra beretter den førnævnte Povel Juel i 1721 om brug af kreaturfolde som blandingsmøddinger. At det, som han hævder, er noget, som han selv har »påhittet« i sin ungdom, og som siden er kommet i almindelig brug, bør nok tages med et gran salt. Det forekommer unægtelig mere nærliggende at antage en gammel kulturgeografisk sammen- hæng mellem Vendsyssel og Sydnorge hér som på så mange andre områder.

Ifølge Povel Juel indrettede man en fold, omgivet af et tørve- dige eller lignende, til kvæget i sommertiden et eller andet sted i nærheden af den dyrkede jord. I bunden lagde man hakkede tørv, og to gange om ugen blev nye tørv lagt ind i folden i passende lag, således at »man om efterhøsten i denne fold kan have 10 a 12 vinterlæs med møg og muld efter et voksent nød -- Bemeldte tørv og møg bliver beliggende indtil næste vår udi folden, da den er forrådnat og forvandlet til en sortblå muld, det er en meget kraftig og træffelig gødning på ageren --«.

Hertil føjer Povel Juel følgende overvejelser: »Årsagerne til det, at denne tørvemuld bliver så fed og kraftig og tillige rensrer ageren, grundelig at undersøge og udfinde, overlades til naturkynderne, mens jeg tillægger kvægets pis, solens hede, kvægets varme, vinden og luften samt den fugtige varme og salte materie, der er udi pisset og møget, og endelig den lang-

somme kogning eller fermentation at være tilfælles de fornemste årsager«. ²⁷

Træk

I det store sammenhængende vestjyske hedeområde, som dannes af smeltevandssletter og bakkeøer vest for isens sidste stilstandslinje, er *træk* nøgleordet til den anvendte tørvegødnings-praksis. I 1833 skriver J. C. Hald om landbruget i Ringkøbing amt: »Næppe nogetsteds vises den omhu for at forøge den dyriske gødning og bevare dens safter som blandt hedeboerne i Vesteregnet, hvor man hos enhver af disse ser kompostmøddinger. Såsnart gødningen om foråret er ført på marken, belægges møddingstedet med småhakkede hedetørv, såkaldte sådder eller søj; derovenpå spredes et 3 tommer tykt lag frisk gødning, som bonden gerne sørger for at have i behold ved denne tid. Herpå føres atter et lag jord, sædvanligen 4 tommer tykt, og således veksles indtil lagene nå 1½ til 2 al. højde. Denne blandingsjord er undertiden tagen af brinker og gamle diger, men består dog fornemmelig af tørv, som afskrælles på hederne med samt lyngen, moret eller mosset. Af disse hedetørv føres årligen mange læs hjem, og med dem fylder hedeboeren endog sit gårdsrum så vidt kreaturerne ved ind- og ud-drift kunne betræde tørvene, hvilke ret passende kaldes *træk*. De lægges her på kant tæt op til hinanden og føres i almindelighed ikke på gødningslaget, før de er årgamle, velrådne og gennemæltede«. ²⁸

Det hævdes flere steder i litteraturen om hedens landbrug – iøvrigt også af fagfolk – at benævnelsen *træk* skyldes tørvens opslugning af ajlen, som ofte er blevet fremhævet som det afgørende led i hele proceduren. Selvom denne side af tørvegødningen er vigtig – ikke mindst set med moderne øjne – fører det let til, at man overser gødningsblandingsens øvrige funktioner. Den nævnte »folkeetymologi« holder i hvert fald ikke stik. *Træk* er nemlig simpelthen et gammelt dansk ord for gødning eller møg (glda. *thræk*, jfr. ty. *Dreck*). ²⁹ At *træk* i betydningen gødning er blevet synonymt med de tørv, som udgør deres hovedbestanddel i Vestjylland, siger noget om tørvegødningens alder og betydning.

Fig. 9. På dette maleri af Hans Schmidt af en gammel, vestjysk bondegård er der stablet »træk« op ad væggene på begge sider af porten. Til venstre på billedet ses en lyngstak. – Gengivet efter Minna Heimbürger: *Den jydsk ørken*.

Enkelte steder har man brugt ordet træk også om andet materiale, f.eks. dynd, som blev blandet i møddingen. Mere udbredt er imidlertid en anden betydning af ordet: tørv stablet op som isolation og beskyttelse omkring husvæggene. »Lerklinede ydervægge havde man næsten alle steder, hvor husene var opført af bindingsværk, og disse vægge tålte ikke ret megen regn og frost, for så faldt de ned. Derfor beklædte man i vintertiden ydermurene med et tykt lag hedetørv helt op til æ bryn (tagskægget). Denne beklædning, som man kaldte *træk*, blev lagt op om efteråret og fjernet og smidt i møddingen om foråret, og så blev murene repareret --«. ³⁰ (fig. 9).

Her er tydeligvis betegnelsen træk overført fra gødnings- til vægtørvene, fordi disse var bestemt til i anden omgang at blive anvendt i møddingen. Det var vigtigt, at gødningstørvene ikke blev brugt i friskgravet tilstand, men at de fik tid til at rådne og skørne. Det opnåede man f.eks. på Læsø ved at lade tørvene stå et års tid i en særlig »hakkemøgspold«. I Vestjylland indgik tørvene imidlertid ofte i en brugscyklus, som endte i møddingen. Dette er også kendt fra andre egne, men blev praktiseret mest gennemført i det vestjyske område. Vægtørvene er blot ét eksempel herpå; et andet er digetørvene. Tørvediger var den mest almindelige indhegning i det træløse Vestjylland. Når et tørvedige var blevet 6–8 år gammelt, trængte det til fornyelse, men materialet fra det var nu til gengæld velegnet som fyldmøddingen.

En anden karakteristisk side af den vestjyske gødningsbrug er den belægning af gårdspladsen med tørv, som er beskrevet i citatet fra J. C. Hald. Funktionelt hører denne praksis sammen med den vestjyske skik at tage køerne hjem til malkning middag og aften; dette gav en mulighed for at opsamle en del af kvægets gødning også i udbindingsperioden. Ganske den samme fremgangsmåde er omtalt fra tørvegødningens østholandske udbredelsesområde, hvilket synes at antyde en gammel, kulturel sammenhæng langs Nordsøkysten.³⁰

Også fra det vestjyske område har vi nogle værdifulde op-tegnelser, som kan belyse en enkelt bondes brug af blandingsgødning. Det drejer sig om gårdmand Peder Knudsen i Staulund på Karup hedeslette, hvis udførlige dagbog fra årene 1829–1857, har været gjort til genstand for grundige studier af Gudrun Gormsen.³² I en artikel om dagbogen har hun karakteriseret Peder Knudsens arbejde med tørvegødningen således: »De tidlige sommermåneder inden høslæt og høst var mange steder en forholdsvis stille periode, men for hedebedererne var det en travl tid. Hver dag noterede Peder Knudsen da »Vi blandede Gjødning«. Først »blandede vi Gjødning i Gaarden«, dvs. det var møget i staldmøddingen, der blev blandet med bl.a. hedejord og den træk, som havde ligget på gårdspladsen det foregående år. Når møddingen var »kastet op« (21.7.1855) og »ny Træk kjørt i Gaarden« (22. og 23.7.1855), begyndte man at køre møg og fyldstof sammen i markmøddinger. Hver sommer anlagde Peder Knudsen 1–2 større møddinger på 300–400 læs, og ofte kørte han senere på efteråret

materialiet sammen til yderligere et par mindre møddinger på 100–200 læs. I 1847 bestod en af markmøddingerne af 400–500 læs, der fordelte sig på »3 Lag Fæmøg, 1 Lag Faarmøg, 3 Lag Træk af Gaarden og 2 Lag Dynd« (24.5.1847). Forholdet mellem ren gødning og blandingsstoffet er kun sjældent angivet, men i enkelte tilfælde fremgår det, at der kunne være op til fire gange så meget fyldstof som møg i disse møddinger«. ³³

Men der er eksempler på, at man har brugt endnu mere tørvemasse i forhold til staldgødning. Knud Aagaard anbefaler i sit skrift om en gårds drift i hedeegne 1811, at »til 9 læs sajtørv tages i det mindste 1 læs klægsmøg, så at en mødding på 100 læs består af 90 læs tørv og 10 læs bart møg«. ³⁴

I 1830'erne anslås en gårds årlige forbrug af brændselstørv (hedetørv) til 60–100 læs (hvert læs à 8 snese eller 160 tørv), ³⁵ hvilket svarer ganske godt til Peder Knudsens forbrug på dette område. Til dette skal imidlertid lægges, at Staulundbonden hvert år lod skære ca. 700 læs hedetørv til at blande i møddingerne. Vil man forstå den effekt, som det klassiske hedebrug havde på de jyske heder, er det således vigtigt, at man ikke kun interesserer sig for det relativt beskedne brændselsforbrug, men at man også inddrager den langt mere omfattende brug af gødningstørv i beregningerne.

Hvorfor tørvegødning?

Samtidig med, at hdebonden Peder Knudsen gjorde sine dagbogsnotater om driften af gården Staulund på Karup hedelette, blev den første landsdækkende beskrivelse af det danske landbrug til. Mellem 1830 og 1850 udsendte Landhusholdnings-selskabet rækken af »amtsbeskrivelser«, som stadig er en uvurderlig kilde til belysning af det ældre landbrug, og som da også i det foregående er blevet citeret gentagne gange. På den tid var tørvegødning endnu almindeligt i brug i det meste af Vest- og Nordjylland, men et halvt århundrede senere, da landøkonomen J. B. Krarup i 1890'erne gik igang med en ny beskrivelse af landbruget og dets udvikling siden 1835, ³⁶ da var de store blandingsmøddinger stort set et afsluttet kapitel i de jyske hedeegne.

Men erindringen om dem var stadig fuldt levende, og problemet optog Krarup. Hvorfor havde disse bønder brugt så

megen tid og kraft på tørvegødningen, og hvorfor havde de holdt fast ved denne praksis så længe? Lidt af svaret fandt han i det forhold, at det var »en gammel sædvane«, men det gav ingenlunde hele forklaringen. Det at blande gødningen havde været meget højt værdsat blandt de vestjyske bønder: »Om den mand, der forstod af forskafe sig den største mængde af fyldjord, og som ikke skyede arbejdet, der var forbundet med at danne blandingsmøddingerne, sagde man, at han var en dygtig agerbruger, og han har vel næppe fået et så godt lov, når ikke erfaringen havde vist, at hans fremgangsmåde var værd at efterligne«. ³⁷

Det, som først falder i øjnene, er som tidligere nævnt tørve-massens opsugende effekt, og i den forbindelse peger J. B. Krarup på, at tørvene i Vestdanmark trådte i stedet for den østdanske halmstrøelse: »At pakke halm i møddingerne blev betragtet som en luksus og et spild, som ikke kunne forsvares, thi halmen tiltrængtes til føde for kreaturerne, og den landmand, der forstod at få al halmen anvendt som foder, således at intet af den var kendelig i møddingen, blev betragtet for at være en dygtig kreaturholder. Og i virkeligheden havde han jo også udført et kunststykke, thi et sådant var det, at han forstod at holde sine kreaturers ædelyst oppe i den grad, at de fortærede såvel de grovere som de finere dele af halmen, uden at dyrene derfor behøvede at være sultefødte endsige forkrøblede«. For at forstå at dette var muligt, må man imidlertid, siger Krarup, gøre sig klart, at halmen dengang havde en langt højere foderværdi, end den fik senere, bl.a. fordi den var opblandet med ukrudt og samtidig var mere finstrået og blødere. ³⁸

Hvis hensigten med tørveblandingen imidlertid kun havde været »at tilbageholde den flydende gødning og at forhindre eller regulere gødningens gæring, da havde man til disse øjemedes opnåelse jo ikke haft nødvendig at anvende nær så megen fyldjord som man gjorde«. Krarup må derfor konkludere, at der næppe kan være tvivl om, »at det man opnåede ved brugen af fyldjorden var, at man berigede et stykke jord (agermarken) på et andet stykke jords (hedernes og udmarkens) bekostning, hvorfor vi også stadig hører efterkommerne beklage, at hederne, der hvor man havde taget fyldtørvene, for lange tider er blivne gjort ufrugtbare«.

Endelig betoner J. B. Krarup vigtigheden af selve den meka-

niske sammenblanding af jord og staldgødning og den frigørelse af plantenæring, som derved blev opnået. I den forbindelse er det af interesse at konstatere, at man i Nordjylland udførte en del af staldgødningen i ublandet form, navnlig på den mere frugtbare del af agerjorden. Denne gødning blev lagt i jorddækkede »løberækker« eller »roger« (smådynger), som først på et senere tidspunkt sammen med jorden blev spredt ud over ageren.⁴¹ Det blev gjort meget omhyggeligt, og havde ifølge Krarup næsten lighed med en »spadekultur«, som den vi har omtalt fra Syd norge.

Forsøg med hedebrug

De spørgsmål, som J. B. Krarup stillede og søgte at besvare i 1890'erne, har idag, – 100 år senere – ikke mistet deres relevans. Tværtimod har de fået en fornyet aktualitet i takt med den øgede interesse for kulturlandskabets tilblivelse, de økologiske sammenhænge og udnyttelsen af alternative ressourcer. Det er ikke noget tilfælde, at der idag er omfattende hede-forsknings-projekter igang hos flere af vore naboer omkring Nordsøen.

Vi har idag metoder, som gør det muligt meget nøjagtigt at analysere og måle stofstrømme og effekter i et driftsystem som det klassiske hedebrug. Problemet er blot, at denne ejendommelige brugsform, som i et lille årtusinde var med til at præge landskab og kultur i Jylland, ophørte for 150 år siden. Derfor har en tværfaglig arbejdsgruppe af etnologer, kulturgeografer, geologer og botanikere gennem det sidste par år arbejdet med planerne om en række forsøg i tilknytning til en rekonstruktion af det klassiske hedebrug. Forsøgene vil finde sted på Hjerl Hedes fredede arealer ved Flyndersø, og rekonstruktionen vil blive baseret på hdebonden Peder Knudsens detaljerede dagbogsnotater, som giver et meget sikkert udgangspunkt, og som iøvrigt er et enestående kildemateriale, som vore nabolande næppe har magen til.

For at begrænse omkostningerne ved projektet vil vi give afkald på en i alle detaljer korrekt historisk rekonstruktion med brug af gammel teknologi. Hedebruget vil blive genskabt i reduceret skala med brug af moderne teknik, hvor det er muligt, men samtidig lægges der vægt på, at en række be-

tingelser er opfyldt. Således skal relationerne mellem eng, indmark og udmærket og mellem besætningens størrelse og omfanget af det dyrkede areal være i nøje overensstemmelse med de historiske forhold. Forsøgene skal endvidere udføres med gamle kornsorter og gamle kvægracer, der skal fodres med det traditionelle hedebrugsfoder (enghø, halm og lidt lyng); kun derved kan man få en tilnærmelsesvis rigtig gødning med hensyn til kvalitet og mængde.

Her ved indgangen til 1990 er situationen den, at Statens naturvidenskabelige Forskningsråd har givet en bevilling til et delprojekt om »hedebrugets materialestrømme« (gødnings-teknikken). Gennemførelsen af dette projekt vil imidlertid være afhængig af, at »stamprojektet« – selve rekonstruktionen – lader sig gennemføre, men hidtil har vore bestræbelser for at skaffe det nødvendige økonomiske grundlag herfor desværre været forgæves. Vi giver imidlertid ikke op – projektet er for vigtigt til blot at blive skrinlagt.

Noter

Denne artikel bygger på et foredrag, som jeg holdt på et tværfagligt symposium om »Hedebruget – brugen af heden« på Hjerl Hede ^{28/6–30/6} 1985. Symposiet var arrangeret af Hjerl-Fonden i samarbejde med Fredningsstyrelsen og Institut for europæisk folkelivsforskning, og det havde som tema: Det klassiske hedebrug og den betydning, som dette brugsmønster har haft for skabelsen af de danske hedelandskaber, belyst ud fra etnologiske, kulturgeografiske, botaniske og fredningsmæssige synsvinkler.

Artiklen har tidligere – med titlen »Hakkemøg, foldtørv og træk« – været publiceret i det norske tidsskrift *Norveg. Folkelivsgranskning* 29, 1986; den er her på enkelte punkter omarbejdet og udvidet.

1. Hugo Matthiessen: *Den sorte Jyde. Tværsnit af Hedens Kulturhistorie* (Kbh. 1939) s. 22.
2. Bent Odgaard: *Kulturlandskabets historie i Vestjylland. Foreløbige resultater af nye pollenanalytiske undersøgelser* (Fortidsminder 1985, s. 48–58); samme: *Heathland History in Western Jutland, Denmark*, i: H. H. Birks et al. ed.: *The Cultural Landscape- Past, Present and Future* (Cambridge) s. 311–19.
3. Hugo Matthiessen anf. arb.; Ole Højrup: *Hedens udnyttelse* (Danmarks natur bd. 7, Hede, overdrev og eng, Kbh. 1970, s. 73–106).
4. Et stort materiale – også om blandingsmøddinger – er samlet i

- Aug. F. Schmidt: Møddinger og Gødskning. Et Stykke Bondehistorie (Kbh. 1939).
5. B. Slicher van Bath: The Agrarian History of Western Europe A.D. 500–1850 (London 1963) s. 9–10.
  6. Anvendelsen af tørvegødning i det tysk-hollandske område er omtalt i bl.a. Slicher van Bath anf. arb. s. 258–259; Andrey M. Lambert: The Making of the Dutch Landscape (London & New York 1971) s. 56; W. Müller-Wille: Westfalen. Landschaftliche Ordnung und Bindung eines Landes. 2. Aufl. (Münster 1981) s. 200–209; H. Fastabend u. F.v. Raupach: Zur Kenntnis der Plaggenböden in Nordwestdeutschland (Geologisches Jahrbuch 78, 1961, s. 139–172); W. Eckelmann u. Ch. Klausling: Plaggenwirtschaft im Landkreis Osnabrück (Osnabrückische Mitteilungen 88, 1982, s. 234–48); G. Niemeier u. W. Taschenmacher: Plaggenböden. Ein Beitrag zu ihrer Genetik und Typologie (Westfälische Forschungen 2, 1939, s. 29–64). Jeg takker prof. Dr. H. Siuts, Volkskundliche Seminar der Universität Münster, for disse og andre værdifulde henvisninger til den tyske litteratur om emnet.
  7. K.-E. Behre: Beginn und Form der Plaggenwirtschaft in Nordwestdeutschland nach pollenanalytischen Untersuchungen in Ostfriesland (Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen 10, Hildesheim 1976, s. 197–224); K.-E. Behre: Zur mittelalterlichen Plaggenwirtschaft in Nordwestdeutschland und angrenzenden Gebieten nach botanischen Untersuchungen (Untersuchungen zur eisenzeitlichen und frühmittelalterlichen Flur in Mitteleuropa und ihrer Nutzung II, Abh. der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philol. – Hist. Klasse, Dritte Folge nr. 116, Göttingen 1980, s. 30–44).
  8. Helmut Kroll: Vorgeschichtliche Plaggenböden auf den nordfriesischen Inseln (smsts. s. 22–29). – Hvis tolkningen af nogle græstørv fra en udgravning i Ribe som gødningstørv er rigtig, så viser dette at blandingsgødning er brugt dér i det 8. årh.; se Grith Lerche og Stig Jensen: A Note on Farming Practice in the Viking Period: Sod Manure (Træk), i: Tools & Tillage vol. V: 2, 1985, s. 122–125.
  9. Se bl.a. Harald Uhlig: Old Hamlets with Infield and Outfield Systems in Western and Central Europe (Geografiska Annaler XLIII, 1961, s. 285–313).
  10. Disse dyrkningssystemer er beskrevet og analyseret i Karl-Erik Frandsen: Vang og tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682–83 (Esbjerg 1983).
  11. Fritz Scheffer: Der Boden – ein dynamisches System (Untersuchungen zur eisenzeitlichen und frühmittelalterlichen Flur, jfr. note 8, Göttingen 1980, s. 7–21).
  12. Kortskitsen er tegnet på grundlag af ordsedler til den jyske ordbog. Jeg takker medarbejderne ved Institut for jysk sprog og

kulturforskning ved Århus Universitet, som med stor imødekom-
menhed har stillet dette materiale til min rådighed.

13. NEU nr. 8557, Vesterø s. top. nr. 1302. besv. af spørgeliste nr. 12 (Dagmar Hedegaard).
14. Distriktslæge Krebs: Noget om Jordbruget paa Læsø. En Indberetning til Landhuusholdningsselskabet (Tidsskrift for Landoekonomie, Ny Rk. 13. Bd., Kbh. 1852, s. 46).
15. C. Rasmussen: Læsø, medicinsk-topografisk (manuskript fra 1859 i Nationalmuseet, s. 75 og 37).
16. L. H. Bing: Physisk og oekonomisk Beskrivelse over Øen Lesøe (Kbh. 1802) s. 66–67.
17. Povel Juel: En god Bonde, hans Avl og Biæring (Kbh. 1721) s. 28; i Søgne i Vest-Agder brugtes i 1850'erne såk. »mittingtorv«, afskrællet i udmarken, ja til tider endog i indmarken, til iblanding i møddingen (Hans Try: Gardskipnad og bondenæring. Sørlandsk jordbruk på 1800-talet, Oslo 1969, s. 133); fra Njærheim på Jæren omtales en »gamleager«, som har et vældigt kulturlag, fremkommet ved, at man har påført mosejord med aske og gødning på nogle højtliggende, tørre jorder (Ottar Rønneseth: Nokre problem fra gårdssamfunnet på Jæren, i: Heimen X, 1955–57, s. 150–179).
18. L. C. Brinck-Seidelin: Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand 4. Hjørring Amt (Kbh. 1828) s. 118.
19. smsts. s. 129.
20. Morten Andersen: Dag- og regnskabsbøger 1832–1901 (Landsarkivet for Viborg, Privatarkiver). M. A. var født 1815 og døde 1901. Han fæstede gården »Store Grønheden« i Volstrup sogn i 1845 og drev den til 1885. Jfr. Karen Schousboe: Bondedagbøger – kilder til dagliglivets historie (Brede 1980), top. nr. 1223.
21. Jeg takker mag. art. Torben Arboe Andersen, Institut for jysk sprog og kulturforskning v. Aarhus Universitet, for denne henvisning.
22. Knud Aagaard: Veiledning ved en Gaards Drift i Hedeegne (Kbh. 1811) s. 45.
23. C. Schade: Beskrivelse over Øen Mors (Kbh. 1811).
24. Brinck-Seidelin anf. arb. s. 131.
25. Bjarne Stoklund: Hvorfor kaldes de Foldgårde? (Museumsforeningen for Læsø, Årsskrift 1984, s. 13–17).
26. C. Diørup: Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand 15. Thisted Amt (Kbh. 1842) s. 299–306.
27. Povel Juel anf. arb. s. 12ff.
28. J. C. Hald: Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand 8. Ringkjøbing amt (Kbh. 1833) s. 114–115.
29. N.-Å. Nielsen: Dansk Etymologisk Ordbog (Kbh. 1966), opslagsordet *træk*.

30. H. P. Hansen: Bondehjem og bondeliv i Vestjylland (Kr. Bure ed.: Hundrede år 1860–1960, Ringkøbing 1960, s. 115).
31. Audrey M. Lambert anf. arb. s. 56.
32. Gudrun Gormsen: Peder Knudsens dagbog 1829–1857. En analyse af økonomisk og social organisation 1976 (Upubl. prisopgave i Institut for europæisk folkelivsforskning v. Københavns Universitet).
33. Gudrun Gormsen: Hedebonden. Studier i gårdmand Peder Knudsens dagbog 1829–1857 (Kbh. 1982) s. 11–12.
34. Knud Aagaard anf. arb. s. 42.
35. J. C. Hald anf. arb. s. 115.
36. J. B. Krarup: Beskrivelse af Landbrugets Udvikling i Danmark fra 1835 til Nutiden (Kbh. 1895ff.).
37. Krarup anf. arb. III (1899) s. 290.
38. Krarup anf. arb. II (1896) s. 265.
39. Krarup anf. arb. II (1896) s. 267.
40. Krarup anf. arb. III (1899) s. 290.
41. Krarup anf. arb. II (1896) s. 267–68, III (1899) s. 291. Fremgangsmåden er bl.a. beskrevet i C. Christensen: Aalborg Amt (Kbh. 1832) s. 68ff.
42. Arbejdsgruppen består af museumsleder Poul Buskov, professor Sofus Christiansen, lektor Kristian Dalsgaard, museumsinspektør Gudrun Gormsen, lektor Simon Lægaard, lektor Per Nørnberg, mag. scient. Bent Odgaard og professor Bjarne Stoklund.
43. Statens Museumsnævn har ydet støtte til et pilotprojekt, som gjorde det muligt for Gudrun Gormsen at foretage en detaljeret analyse af Peder Knudsens landbrugsmæssige aktiviteter.

Skovenes dyrkning på Koldinghus rytterdistrikt i 1700-tallet

Af *Bo Fritzbøger*

Indledning

Dansk skovdyrknings historie i 1700-tallet før de store omvæltninger, som den tyske skovbrugskyndige Johan Georg von Langens ankomst til landet i 1763 indvarslede, er allerede behandlet indgående i den historiske litteratur (Viggo Petersen 1966, 1967 og 1969). I det følgende skal interessen imidlertid koncentreres om forholdene i et mindre geografisk område, hvorved en mere detaljeret beskrivelse af skovdyrkningsens betingelser og resultater bliver mulig.

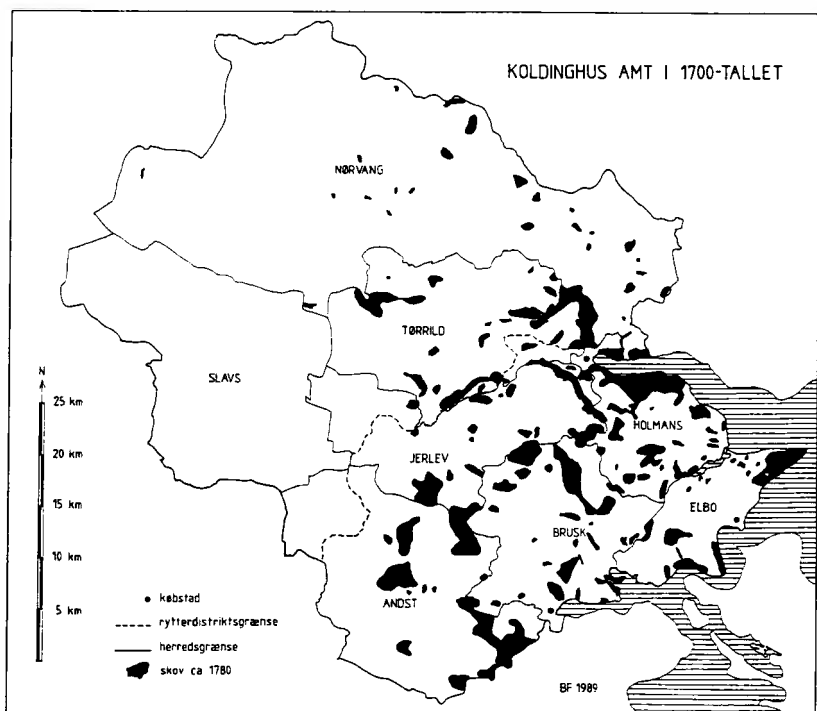
Koldinghus rytterdistrikt

Gennem 1500-tallets sidste årtier erhvervede kronen ved køb og mageskifter særdeles omfattende godsbesiddelser i de østligste og mest skovrige dele af det daværende Koldinghus len (Bang 1918, s. 20). De såkaldte »indherrer« (Andst, Jerlev, Brusk, Holmans og Elbo) domineredes således indtil 1765–67 af krongods, og ved hærreformerne i begyndelsen af 1700-tallet indrettedes af dette gods det såkaldte »koldingske rytterdistrikt« (Rockstroh 1925, s. 77).

Under distriktet hørte store skovområder, hvis øverst ansvarlige var overførsteren over Koldinghus og Haderslev amter, der tillige var skovrider over ét af distriktets ialt tre

---

Bo Fritzbøger, kandidatstipendiat, Mag. art., f. 1958. Historisk Institut, Københavns Universitet, har bl.a. skrevet »Hovedgårdsdrift og godsøkonomi: Skinnerup 1616–1660«, Bol og by 2. række bd. 6, 1984 og »Skove og skovbrug på Falster 1652–1685«, Odense 1989.

Kort over skove i Koldinghus amt ca. 1780 på grundlag af de ældste matrikelkort.

skovriderberidter. Flere af skovene blev forbeholdt rytteriet som kobler til hestegræsning (ved bl.a. Nygård, Hønborg Ladegård og Højen). I andre udnyttede skovejeren som hidtil overskovens træer til fremstilling af brændsel og tømmer, mens bønderne udnyttede skovens græsning, olden og underkov (Grandjean 1908–10, s. 192–212). Dette sammensatte bondeskovbrug skulle dog gennem århundredet blive begrænset af forstsvænetets bestræbelser for at sikre en vedvarende foryngelse af skovens træer – af skovdyrkningen.

Skovdyrkning

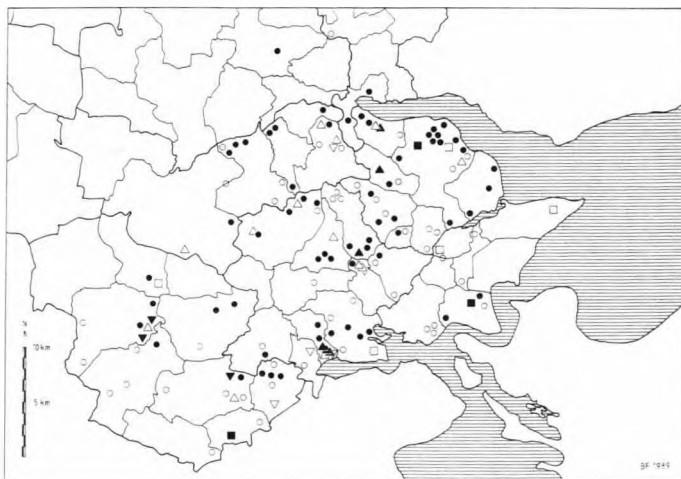
Det er en kendt sag, at Danmarks skove ved 1700-tallets begyndelse havde det skidt. Hærgende hære og en konstant udsættelse for græssende kreaturer havde gjort mange af dem åbne og sårbare for vind og vejr, og der kunne mange steder være langt imellem træerne. Egentlig skovrydning til fordel for en forøget agerdyrkning hørte dog på denne tid endnu til sjældenhederne. Generelt var situationen således næppe helt så forstemmende, som den ofte fremstilles.

Allerede fra udstedelsen af de første enevældige skovforordninger 1665 og 1670 udfoldede der sig nemlig store bestræbelser for at sikre i hvert fald de kongelige skove en vedvarende produktivitet og foryngelse (Fritzboeger 1989). Denne skovdyrkning tog for alvor fart i 1700-tallets første halvdel, ansporet af skovforordningerne 1710 og 1733, og ikke mindst fra det koldingske distrikt er bevaret et righoldigt materiale til belysning af indsatsen og dens resultater. Det består i det væsentlige af indberetninger fra distriktets forstembedsmænd samt af årlige synsforretninger foretaget af den i 1710 oprettede Skov- og Jagtsession.

Skovforordningen 1710

Skovforordningen 1710 betegnede for skovdyrkningens vedkommende på flere punkter et brud med ældre lovgivning. Opkvistninger (beskæringer), der tidligere var gennemført i stort tal, begrænsedes stærkt (§ 2, Fallesen s. 94). Om de hidtil påbudte plantninger konstaterede forordningen, at de »lidet haver båret frugt«, og det blev derfor bestemt, at indsatsen i stedet skulle koncentreres om *såninger* i dertil indrettede indhegninger. Når de unge træer var vokset op, skulle de plantes ud i skoven, og hegnet om planteskolen atter nedlægges (§ 2).

Forordningens § 4 foreskriver tyndingshugster i områder med naturlige foryngelser, og fortsætter, at »på det den unge skov des bedre herefter end hidindtil kunde fremelskes, så ville vi allernådigst, at de steder i skoven, hvor unge ege- og bøgepoder af sig selv i mængde opkommer, samt hassel og anden underskov (...) skal på samme måde indhegnes med grøfter og gærder (...) på det at samme for kvæg og bæster kan

Kort over skovdyrkning på det koldingske distrikt ca. 1710–1760.

Signaturforklaring:

△ såning	□ fredning med hegn
▽ plantning	○ fredning uden hegn

Udfyldt signatur: vellykket.

Udfyldt signatur: mislykket eller resultat ukendt.

blive fredet«. Som et supplement til de kunstige foryngelser ved såning var det altså hensigten at frede naturlig foryngelse.

§ 15 gentager ordret 1670-forordningens bestemmelse, at den, »som noget træ af foranskrevne slags (= eg, bøg eller ask) bekommer, (skal) være pligtig at gøre stedet ryddeligt til nye vækst, græsning eller sæd«. Endelig indfører forordningen bestemmelser om fredning af underskoven i forbindelse med stævning (styning) af staver og gærdsel. Det hedder således i § 17, at »al gærdsel (skal) hugges udi nymåne, og for des bedre fremvæksts skyld, dermed begyndes på et vist distrikt, og derefter hugges så længe noget derpå er at bekomme, førend udvisning på andre steder må ske, hvilket udhugget distrikt

med et godt stærkt gærde skal fredes, og have tid udi 4 år at opvokse i«.

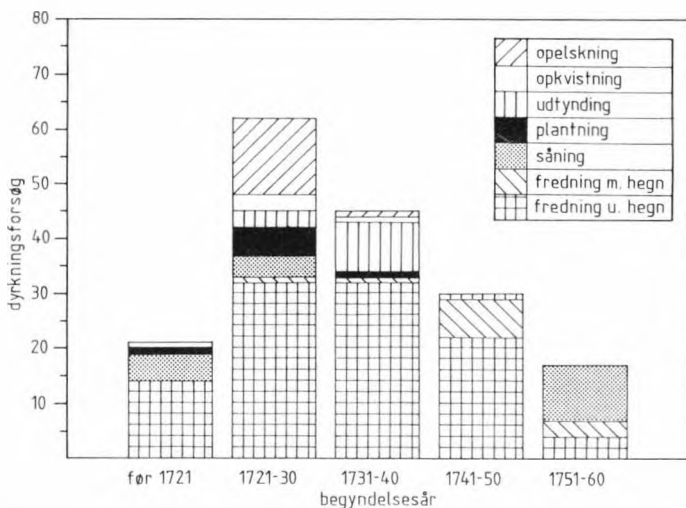
Skovforordningen 1733

Da man i begyndelsen af 1730erne fandt tiden moden til udstedelse af en ny skovforordning, indgik erfaringerne med 1710-forordningen centralt i arbejdet. Fra alle kongelige skovdistrikter indkaldte forstforvaltningens chef overjægermester Frederik von Gram i 1731 rapporter angående forordningens efterlevelse, og disse indberetninger giver et nuanceret billede af dansk skovvæsens stade og problemer.

Såninger og plantninger havde ikke givet de forventede resultater, og nedprioriteredes derfor i lovkommissionens fortsatte arbejde. Fra det koldingske distrikt kunne det meddeles, at der i to af beridterne med et vist held var indrettet planteskoler ved fredning, indhegning og såning (i Nørre Bramdrup, Egtved, Sønder Vilstrup, Højen, Vinding og Skærup), men at »udi det tredje beridt har det ikke villet frugte, men er og har været alt forgæves« (Rtk. 3323.171, ¹⁵/₉ 1731).

Allerede i sin rundskrivelse til distrikterne konstaterede Gram da også, at »skovens sæd og forplantning her i disse lande ingen fremvækst kan nyde, thi der ere få eller ingen her, som har den rette videnskab at plante skov, hvilket mere er ukyndighed, end at grunden dertil skulle være så aldeles ubekvem, men det fornemste middel, som i disse lande kan befordre skoven til fremvækst, sådanne pladser (med naturlige foryngelser) bliver indhegnet og fredet, indtil det når den magt, at kreaturer ikke kan afbide« (citeret efter P. C. Nielsen 1959, s. 34).

Tilliden til fredning af selvforyngelser fremfor fortsatte eksperimenter med kunstige foryngelser satte sit klare præg på den nye forordning. I § 3 hedder det, at »hvor sådanne bekvemme pladser findes, hvor ung skov af sig selv opvokser, der skal (...) overførsterne og skovriderne (...) udse et stykke af størrelse efter stedets beskaffenhed og jordens lejlighed, hvilket (...) skal indhegnes og fredes (...). Når den unge skov er kommet til sådan vækst, at kvæg og bæster ikke kan afbide

Skovdyrkningsforanstaltninger på det koldingske distrikt ca. 1710–1760.

toppen eller tilføje skade, kan denne indhegning igen udlægges«.

Sådanne midlertidige indhegninger til skovfredning beskar imidlertid bøndernes hævdundne adgang til skovgræsningen, hvilket naturligt afstedkom erstatningskrav. Derfor fordrer forordningen Rentekammerets godkendelse af hver enkelt indhegning, og ikke mindst af samme grund kom der først i forbindelse med kvægpesten i 1740'erne for alvor gang i disse indhegninger (Petersen 1966, s. 9).

Om plantning og såning bestemmer § 5 i forlængelse af Grams brev fra 1731, at »endskønt den post i forordningen 21. jan. 1710 om skovenes sæd og forplantning mesten overalt i Danmark har været uden frugt, synes dog årsagen til slig misvækst mere at være plantørernes ukyndighed end grundens udygtighed, hvorfor sådan skovens sæd og forplantning ved denne forordning ikke ophæves«. Med noget stærkere incitament end »kongens nådes ihukommelse« bidrog forordningen dog ikke til såning og plantning.

Endelig blev 1710-forordningens bestemmelser om opkvist-

ninger (§ 2), tyndingshugster (§ 7) og rydning af hugstpladser (§ 18) gentaget stort set enslydende.

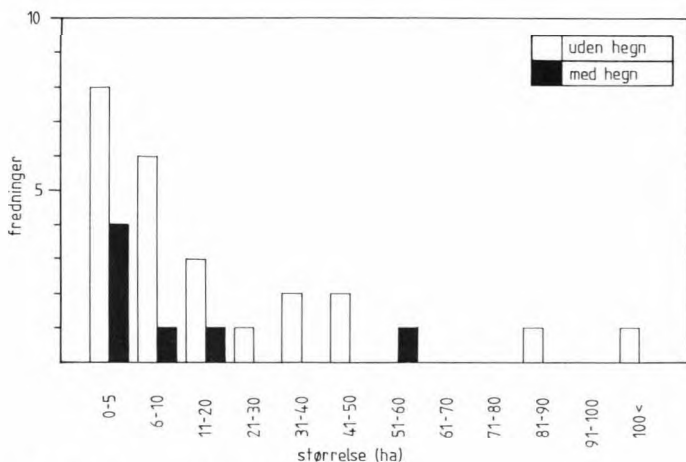
Skovdyrkningen i Koldinghus rytterdistrikts skove

Også i Koldinghus rytterdistrikts skove indtog fredninger af selvfor yngelser (med eller uden hegn) efterfulgt af tyndingshugster en helt dominerende position blandt de mulige skovdyrkningsformer. Der kendes ganske enkelte eksempler på plantning, mens såning især ved periodens start og slutning fandt noget mere udbredelse. Endelig synes den ildesete opkvistning hist og her at være fortsat et godt stykke ind i 1700-tallet.

Opkvistning

Enkelte af de synsforretninger, der gør det muligt at følge periodens skovdyrkningsforsøg på nært hold, omtaler »opsnitning« eller »opsnedning«, der må være identisk med de fra 1600-tallet kendte opkvistninger af unge træer. De fleste eksempler (Høpballe, Kollerup, Hjelmstrup, Børup, Nørre Stenderup) stammer fra 1730–31, og aktiviteten må formodes at være ophørt med 1733-forordningens udtalte mishag med denne praksis. Så sent som 1765 ses dog Trelde og Egeskovs havelodder at være »opsneddet«, men det kan ikke udelukkes, at der var tale om lavskovdrift (stævningsdrift) snarere end om forstlig behandling af overskoven (Worsøe 1979).

Det materiale, der blev bragt tilveje ved opkvistningen, anvendtes nemlig som andet nedstævnet gærdsel, og tyndingshugsterne fandt betegnende nok sted i forbindelse med forårsstævningen. Om der således i virkeligheden fra skovmyndighedernes side blot blev gjort en dyd af nødvendigheden ved at opfatte traditionelle stævninger som *skovdyrkning*, lader sig ikke afgøre. Men mistanken er nærliggende (jvf. også Petersen 1966, s. 29).

Fredede pladser fordelt efter størrelse.

Fredning for gærdselshugst

Fredning af naturlige foryngelser for hugst, således at arealer med en særlig rig opvækst gik fri ved bøndernes hvert forår tilbagevendende stævning af underskoven, var på det koldingske distrikt, som i de øvrige jyske rytterdistrikter, den hyppigst anvendte form for skovdyrkning. Hele 104 pladser ses mellem 1710 og 1760 fredet på denne vis. Et typisk eksempel var Eltang Sletter, hvor et areal på 9,9 ha i 1741 frededes for gærdselshugst i 8 år. Fra 1749 og nogle år frem foretoges tyndingshugster i den unge opvækst, og i sessionspapirerne fra 1751 hedder det, at der »er opelsket en køn ege- og bøgeskov« (Rtk. 333.453).

Tilsyneladende indebar denne form for fredning imidlertid *ikke*, at opvæksten samtidig sikredes mod græssende køer og heste ved opførelse af gærder. Der skelnes således i Skov- og Jagtsessionens årlige synsrapporter skarpt mellem skove »sat« eller »lyst« i fred og skove, der var »indhegnet«. Til gengæld er det ikke utænkeligt, at flere af de udvalgte områder allerede i forvejen var unddraget græsningen – enten af hensyn til stævningsdriften, eller fordi de udgjorde små, selv-

stændige bevoksninger adskilt fra den omgivende ager med hegn.

De fredede skovlodders individuelle navngivning (Højen Birker og Tangskifter, Mejsling Øster Pjedkær Skifte o.lign.) tyder i denne retning. Og Vork Krat i Egtved sogn, der nu er forsvundet, men som har efterladt sig spor i de moderne gårdnavne »Ris Ladegård«, »Egelund«, »Østerlund«, »Lundgård«, »Risgård« og »Kratgård«, var sammen med andre byskove så lille, at fredningen gjaldt hele skoven. I andre tilfælde var der dog tydeligvis tale om fredninger af enkelte områder i større skove. Om Jerlev skov hedder det således 1748, at »i den østre side af denne skov findes nogle bøgepurrer, som til bedre fremvækst er sat i fred for gærdselhug« (Rtk. 333.453).

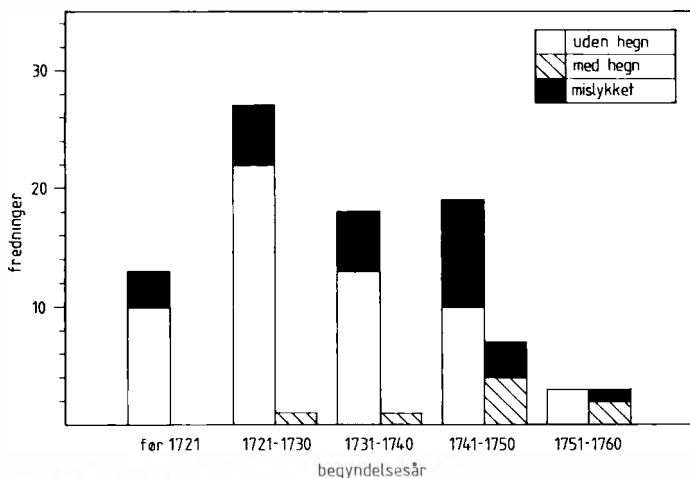
Fredningen, der i gennemsnit blev opretholdt i 8 år, efterfulgtes som nævnt af tyndingshugster (»udsnedninger«), som afhængig af det fredede areals størrelse stod på gennem en årrække. Var resultatet herefter ikke tilfredsstillende, gentoges fredningen i en del tilfælde.

Tyndingshugster uden fredning

Oftest synes tyndingshugster at have efterfulgt en periodes fredning for hugst, men i overensstemmelse med 1710-forordningens § 4 (og 1733-forordningens § 7) foretoges sådanne udtyndinger i enkelte tilfælde (13) uden forudgående fredning. Et af stederne var de ovenfor nævnte havelodder i Trelde og Egeskov, hvis egebevoksning på 41,5 ha udtyndedes gennem en række år fra 1732, og først derefter blev fredet (1740) og senere (1747) også indhegnet. Denne praksis var almindelig adskillige steder i Silkeborg og Skanderborg amter (Petersen 1966, s. 31).

Fredning for kreaturgræsning

I 14 tilfælde indrettedes fredninger af naturlig opvækst med hegn (oftest jordvold med grøft) til værn mod kreaturerne. Hovedparten af disse fredninger kom i stand i periodens sidste

Resultaterne af fredninger med og uden hegn.

halvdel, og flere indhegninger var *planlagt*, men blev blot ikke gennemført.

I modsætning til de meget store arealer, der i perioder kunne friholdes for hugst, måtte områder som skulle indhegnes alene på grund af arbejdet med jorddigerne være betydelig mindre. Pladserne adskilte sig dog i størrelse fra indhegningerne til den kunstige foryngelse (se nedenfor). I gennemsnit var den også således 15,9 ha, men den varierede meget.

I Vinding Kobberløkke frededes i 1746 det størst kendte areal på ikke mindre end 56 ha. Hegnet bestod imidlertid af gamle diger, der eksisterede i forvejen, og de øvrige indhegninger til fredning af naturlige foryngelser var alle en del mindre: 1747 to pladser på Erritsø Mark på tilsammen 0,8 ha, en i Trelde og Egeskovs havelodder på 41,6 ha og en i Veerst Vesterskov på 2,4 ha; 1749 en i den østre ende af Ødsted Skov på 7,1 ha, en i Drejens Køllebo (Nørre Bjert) på 42,4 ha og en i Andkær Havreballe på 12,2 ha; 1752 en på Bredstrup Fæled på 4,2 ha, en på Sellerup Våsbanke på 2,2 ha og en i Bregning Høvedholm på 3,4 ha og efter 1752 en i Hjarup »Sødewick« på 2,2 ha. Endelig fandtes der tilsvarende indhegninger i Sønder

Vilstrup, Viv, Fredsted og Gelballe, hvis dimensioner ikke kendes.

Plantning

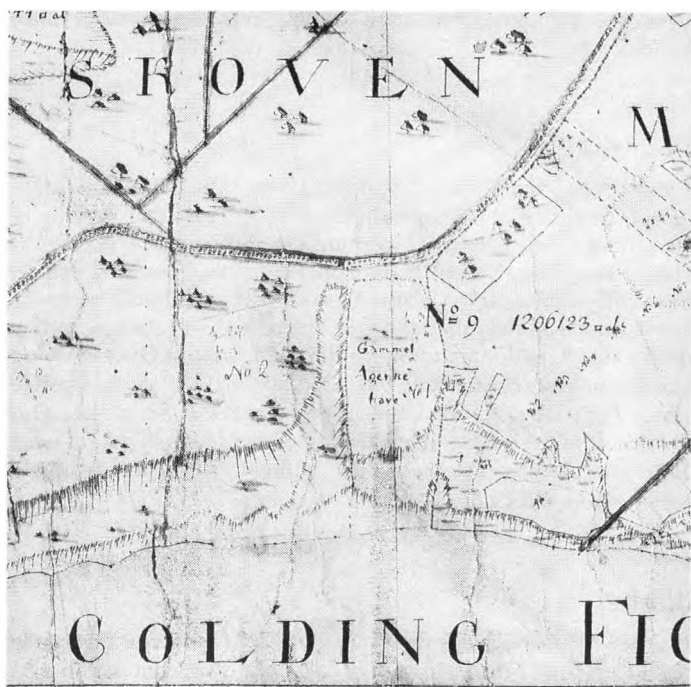
Plantninger, der antagelig blev til ved indsamling af unge, selvsåede træer til indhegnede arealer, forekom kun temmelig sporadisk. I alt kendes 7 beplantede, indhegnede pladser (i Højen Tangholt, Nørre Bramdrup Bøgeskov, Sønder Vilstrup Skov, Røj Sønderskov, Øster Gesten Skov, Gelballe Skov og Seest Skov), og flertallet synes at stamme fra 1720'erne. Det er derfor nærliggende at tilskrive den franskfødte Overskov- og vandinspektør Brice François Vuillots virke i de kongelige skove 1721–22 deres eksistens (Søndergaard 1988, s. 171). Om en enkelt af dem (i Sønder Vilstrup Skov) nævnes det da også 1740 udtrykkeligt, at »monsieur Vuillot (...) har plantet nogle træer« (Rtk. 333.17).

Såning

Navnet »Agernhave«, der oprindeligt betegner »indhegnede arealer til udsæd af skovtræer«, indgår som fast inventar i dansk stedsnavnestof (Knudsen 1925). Typen forekommer i udskiftningstidens gårdnavn Agenshave ved Sønder Vilstrup og Agernhavegård i Klattrup ved Velling. I agernhaven i Sønder Vilstrup Skov fandt mellem 1710 og 1730 både såning og plantning sted, mens der fra Velling ikke foreligger oplysninger om skovsåning før 1760.

I alt er der fra det koldingske distrikt overleveret dokumentation for eksistensen af 20 agernhaver, af hvilke de 10 etableredes før 1730 og de 10 efter 1750. Tendensen til i 1730'erne og 1740'erne helt overvejende at bruge kræfterne på fredning af selvforyngelser fremfor plantning og såning er altså klar.

Distriktets ældste, kendte, besåede plads lå i Nørre Bramdrup Skov. Allerede 1731 blev den beskrevet som 40 år gammel og »ved god vækst« (Rtk. 333.17). Fra en anden agernhave i skoven var der på samme tid sket udplantning af 200 unge ege, og det var planen at udplante yderligere 3–400 træer langs skellet mod Kolding Dyrehave.

Antagelig den i 1690erne anlagte agernhave i Nørre Bramdrup ved Kolding. Udsnit af udskiftningskort fra 1781. Kort- og Matrikelstyrelsen.

På matrikelkort over Nørre Bramdrup og Skærup fra henholdsvis 1781 og 1797 er to af distriktets agernhaver angivet. I Nørre Bramdrup er langs landevejen fra Kolding vist hele tre indhegninger med skov, hvoraf den største og vestligste er betegnet »Gammel Agerne have«. Det forekommer sandsynligt, at også de to øvrige indhegninger har været til skovdyrking. En af dem kan således være en 1762 projekteret agernhave på 0,9 ha »ved landevejen«. Arealet er i dag forstad til Kolding.

Også på Skærup-kortet fra 1797 er i Fællesskoven i ejerlavets vestligste del indhegnet en lille kvadratisk »Agernhave«. Den eneste kendte agernhave i Skærup Skov var en 1726

besået plads, og det må være den, der er tale om. Den fremtræder på kortet med en størrelse på ca. 55 × 55 m (0,3 ha). Området er i dag agerland (Lindet).

Agernhaverne fungerede som midlertidige planteskoler, hvis plantemateriale, når det var nået skelsalder, skulle benyttes rundt om i skoven, hvor der var behov. Deres gennemsnitsstørrelse var på 3,4 ha, og de største var på 4,6 ha.

I de fleste tilfælde såedes eg og bøg, men så tidligt som i 1720erne forsøgte man sig i Egtved og Nørre Bramdrup – uden held – med granfrø. I de første år af 1760erne prøvede man ligeledes forgæves udsæd af fyrrefrø på små pladser i hjørnerne af i forvejen eksisterende indhegninger i både Nørre Bramdrup, Sønder Vilstrup og Øster Gesten.

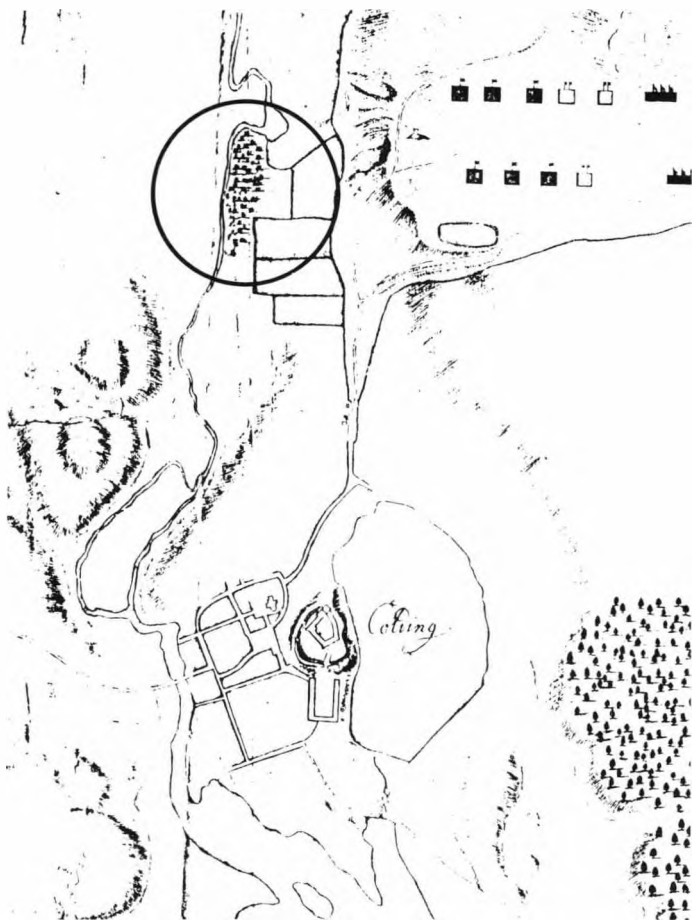
Skovdyrkningens resultater

Sammenfattes resultaterne fra de forskellige former for skovdyrkning, der fandt anvendelse på det koldingske distrikts skove i årene mellem 1710 og 1760, kan det straks konstateres, at såning og plantning kun havde en yderst ringe betydning. Såning fandt sted i 20 tilfælde og plantning i 7, og resultaterne synes kun undtagelsesvis at have været positive.

I »Vinding Gamle Agernhave« fandtes i 1757 »nogle unge risege af forrige tiders sæd«, som klarede sig væsentlig bedre end de senere foretagne såninger. Om disse hedder det 1765, at »af den derudi siden såede olden er intet fremvoksen«. Også i Skærup voksede en (1726) besået plads godt til, og fem år efter såningen hed det 1765 om en i Håstrup Fællesskov, at der var »en del fremvoksen«.

De eneste synlige resultater af de hidtidige plantningsforsøg, som det koldingske distrikts skove i 1740 kunne fremvise, var 40 velvoksne, unge ege i Røj Sønderskov, 20 i Øster Gesten Skov og 20 i Gelballe Skov. De øvrige var der intet kommet ud af.

Helt anderledes effektiv var fredningen af selvsået opvækst. De fredede pladsers senere tilstand er beskrevet i ialt 92 af de 116 kendte fredninger, og at dømme efter de samtidige synsforretninger foretaget af kompetente forstmænd tilknyttet Skov- og Jagtsessionen må 72% (66) af disse betragtes som vellykkede.

Skovloden Jørgen Skovløkke vest for Kolding, hvor der forgæves blev forsøgt skovdyrkning. Udsnit af militært øvelseskort fra 1674. Rigsarkivets 3. afd. (MBC. 1-b5).

Det er i denne forbindelse bemærkelsesværdigt, at der ikke var forskel på resultaterne mellem ikke-hegnede og hegnede fredninger. De sidstnævntes antal var så beskedent, at det næppe går an at lave statistik på det, men af 12 hegnede

fredninger lykkedes de 8 (67%). Til sammenligning gav 58 ud af 80 hegnsløse fredninger (72%) et positivt resultat.

En forklaring på hegnes manglende betydning kunne være, at kvægsygen i 1740erne reducerede kvægets græsningspres betydeligt. Som det imidlertid er fremgået, lykkedes relativt flere hegnsløse fredninger før 1740 end efter, samtidig med at indhegningerne først efter dette år for alvor tog fart. Årsagen skal derfor snarere søges i eksempelvis det forhold, at mange af de fredede skovlodder var individuelle småkrat, der kunne være indhegnede i forvejen af hensyn til lavskovdriften. Fredninger kunne dog også ske uden hegn ved, at kreaturerne simpelthen holdtes borte fra skoven i træernes vigtigste vækstperiode forår og forsommer (Begtrup 1808, s. 276).

Eksistensen af hegn ansås dog øjensynlig visse steder for en uomgængelig betingelse for fredning. Om Øster og Vester Vamdrup Skov anfører Skov- og Jagtsessionen således 1732, at »Denne indgrøftning skal endelig fuldbringes. Thi ellers er al gjort anstalt omsonst« (Rtk. 333.453, $\frac{1}{7}$ 1732).

Ikke overraskende kunne de faktorer, der var hæmmende for skovens vækst i almindelighed, også vanskeliggøre eller endog forhindre et gunstigt udfald af skovdyrkningsbestræbelserne. I Nørre Bjerts Drejens Køllebo skyldtes de magre resultater således angivelig, at hegn var i dårlig stand. I Pjedsted, hvor bønderne forpligtede sig til ikke at sætte kreaturer på græs i skoven i 6 år mod til gengæld at slippe for at indhegne et areal på 39 ha, gik det et par år efter, at fredningen atter var ophævet, kun langsomt med tilvæksten »formedelst græsbed, som her er« (Rtk. 333.453).

Jordbunden har formentlig i en del tilfælde haft skylden for udeblevne resultater. Således i Tandrup Krat, der lå mellem Skærbæk og Børup, hvorom det 1765 hedder, at »formedelst grundens slette beskaffenhed, er den herudi værende unge opvækst ikkun af ringe fremvækst« (Rtk. 3323.132). Tilsvarende meddeles det 1731 om Skanderup Skov, at den »er af hård grund, og ikke til synderlig fremvækst bekvem, skønt indbyggerne gerne ville frede den« (Rtk. 333.17).

Beliggenheden kunne også på anden vis have betydning for skovdyrkningens chancer, idet nogle bevoksninger var mere udsat for forhuggelser end andre. Skovtyverier fik således i 1740 skylden for Veerst Skovs tilstand: »I denne skov er en stor mængde risege opfredet, men lider stor nød af skovty-

verier, såsom hele byen derudi kolluderer« (Rtk. 333.17). Bedre gik det ikke det såkaldte »Jørgen-Skov-Løkke« ved Kolding. Det bestod 1730 af egepur, hassel og anden underskov, og var »et krat af ingen synderlig vækst, og så nær ved Kolding beliggende, at alt hvad derudi opfredet vorder ved natte tider bortstjæles« (Rtk. 333.17). Også skoves beliggenhed langs Kolding fjord synes på grund af omfattende skovtyverier fra søsiden at have mindsket skovdyrkningens chancer (Hofman 1780).

På trods af disse negative faktorer ser det dog ud til, at 1700-tallets skovdyrkning i de fleste tilfælde lykkedes. Først og fremmest gav tidsbegrænsede fredninger af selvforryngelser resultater, og det kan ikke understreges kraftigt nok, at århundredets målbevidste skovdyrkning allerede tidligt fik afgørende betydning. Derved bidrog den til, at mange skove reddede sig igennem 1700-tallets trængsler frem til Fredskovforordningen 1805, så de stadig eksisterer idag.

Litteraturfortegnelse

- Bang, Thomas B.*: Kronens Mageskifter under Frederik 2, Historisk Tidsskrift 9. rk. bd. 1, s. 1–42, 1918.
- Begtrup, Gregers*: Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark, Nørrejylland I. København 1808 (repro. 1977).
- Fallesen, L. S.*: Chronologisk Samling af de kongelige Forordninger og aabne Breve Først- og Jagtvæsenet i det egentlige Danmark angaaende. København 1836.
- Fritzboeger, Bo*: Om skovdyrkning i 1670ernes Danmark. Jagt- og Skovbrugsmuseets Årsskrift 1989, s. 3–25.
- Grandjean, Poul Bredo*: Skove, Moser og Vildtbaner i Skanderborg, Silkeborg og Koldinghus Amter Aar 1731, Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 3. rk. bd. 6, s. 156–212, 1908–10.
- Knudsen, Gunnar*: Lidt om Stednavnene i vore Skove, Dansk Skovforenings Tidsskrift 10, s. 5–21, 1925.
- Nielsen, P. C.*: Skovforordningerne af 1710 og 1733. Utrykt prisopgave. 1959.
- Petersen, Viggo*: En undersøgelse af, hvad der i kronens skove i Danmark blev gjort for at forbedre tilstanden og standse ødelæggelserne i perioden 1710–1763. Utrykt historiespeciale. København 1966.
- Petersen, Viggo*: Stengærder og gærdselshugstens formindskelse i det

18. århundrede. Dansk Skovforenings Tidsskrift 52, 1967, s. 311–320.

Petersen, Viggo: Agernhaver og andre skovdyrkningsforanstaltninger i Danmark før v. Langens ankomst 1763. Dansk Skovforenings Tidsskrift 54, 1969, s. 261–270.

Rockstroh, K. C.: Frederik IV's Godspolitik 1715–1720, Historisk Tidsskrift 9. rk. bd. III, s. 1–92, 1925.

Søndergaard, Poul: Skovhistorie I. Kompendium efter P. Chr. Nielsen, gennemset og redigeret af Poul Søndergaard 1988, Hørsholm 1988.

Worsøe, Eiler: Stævningssskovene, København 1979.

Kildefortegnelse

Rigsarkivet

Rentekammeret:

3323.130–132: Breve til overjægermesteren fra Fyn, Koldinghus og Haderslev amter samt Als 1730–78.

3323.133: Breve til overjægermesteren fra Koldinghus og Haderslev amter samt Als 1737–41.

3323.135: Breve til overjægermesteren fra Koldinghus amt 1747–72.

3323.171: Diverse indkomne breve 1681–1778.

333.17: Forskellige beskrivelser af kronens skove i Danmark.

333.453: Om plantehavers indrettelse og underskovs opelskning i Jylland 1732–64

Landsarkivet for Nørrejylland

G Ryt 5.16: Jyske Rytterregiments arkiv, Koldinghus distrikt, Forskelligt distriktets skove vedrørende 1714–15.

G Ryt 19: Jyske Rytterregiments arkiv, Koldinghus distrikt, Hovedgårde, rytterstalde og rytterkobler, regimentets hø og halm, skovbrug, jagt og fiskeri 1718–61.

Det kongelige Bibliotek

Håndskriftafdelingen: NKS 1679 fol: Coldinghuus Amtis Oeconomiske Beskrivelse saadan som samme nu forefindes og forfattet af Hans de Hofman 1780.

Højryggede agre – forskning og bevaring

Af Per Grau Møller

Tidligere tiders dyrkningsmetoder hører til de felter inden for den historiske forskning, som er meget vanskelige at belyse. Hvilke marker i kulturlandskabet blev dyrket hvornår? Hvordan pløjede man markerne, og var der forskel herpå i de forskellige perioder? Hvad såede man i markerne og hvilken vekslen mellem afgrøder og evt. braklægning anvendte landmanden?

Der findes kun sjældent bevaret optegnelser, der fortæller om, hvordan man dyrkede jorden. Det var en så dagligdags og almindelig begivenhed, at man ikke behøvede at nedfælde den – alle vidste jo, hvordan den foregik. Fra 1700- og 1800-tallet har vi bevaret bondedagbøger, der kan fortælle noget om driften, udbyttet og nyskabelser inden for driften.¹ Men stadig væk vil selve de grundlæggende landbrugstekniske arbejdsmetoder være at opfatte som selvfølgelige og derfor ikke direkte nedfældes på papiret. Indirekte kan man dog slutte sig til dem, når ændringer i driften omtales. Det er f.eks. tilfældet, når Christen Hansen i 1773, det første år efter udskiftningen i den alsiske landsby Elstrup, omtaler, at de såede boghvede i »Stenbro-holms stykker, som tilforn vare pløyet øster og vester, men nu pløyet vi den nord og syd«.²

De kamerale kilder – det materiale i form af jordebøger, skattefortegnelser, matrikler, regnskaber m.m., som jord-

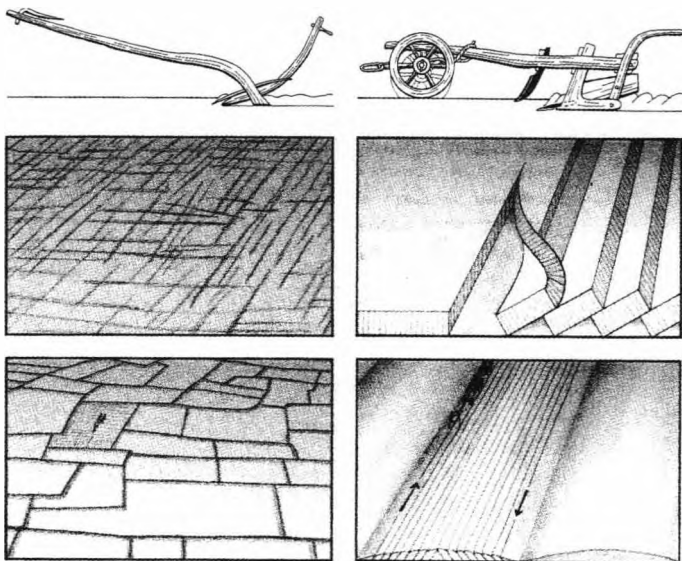

Per Grau Møller, seniorstipendiat, cand.mag. og lic.phil., f. 1955; Kartografisk Dokumentationscenter, Historisk Institut, Odense Universitet; har bl.a. publiceret »Udskiftningen og dens økonomiske og sociale følger i Sønderjylland. En analyse af et udvalgt område på Nordals«, 1984, »Fra landsby til soveby. Landbebyggelsen og dens økonomiske og kulturlandskabelige forudsætninger på Fyn 1770–1965«, 1990 samt artikler om bebyggelses- og landbrugshistorie og kartografi.

ejerne og skatteopkræveren (staten) udarbejdede – vil som regel kun indeholde summariske oplysninger om skatteansættelsen for hver enkelt brugsenhed. Det vil sige en normativ vurdering af, hvad den enkelte brugsenhed kunne frembringe af produkter, og hvad den således kunne pålægges i skat og afgifter. I regnskabsmateriale kan man så finde de faktiske ydelser. Hvor der er tale om naturalieydelser, kan de med rimelig sandsynlighed afspejle de afgrøder, der blev dyrket – i det mindste deres art, men ikke nødvendigvis deres sammensætning på det givne tidspunkt, da ydelserne på et tidligere tidspunkt blev låst fast og ikke ændrede sig i takt med forskellig vægtning mellem afgrøderne eller med indførelsen af nye afgrøder.³

Der er dog en enkelt undtagelse fra dette mønster. Det er 1688-matriklen. Den er baseret på en opmåling og bonitering af alle ressourcer – ager, græsning, hø, skov – i det agrare kulturlandskab og bringer ligeledes en angivelse af afgrøden på de enkelte markafsnit, vange, i det pågældende år, hvor opmålingen i kulturlandskabet fandt sted – for hele landet i perioden 1681–83. 1688-matriklen kan således danne et godt sammenligningsgrundlag både forud og bagud for en analyse af historiske dyrkningsforhold. Især når man sammenligner med det ældste kartografiske materiale, der detaljeret kan fortælle om kulturlandskabets udnyttelse, nemlig udskiftningskortene omkring 1800. Ved sammenligning mellem marknavne i disse to kilder vil man kunne få en stedfæstelse af de dyrkede arealers udstrækning i 1680'erne. En anden kilde, der skal nævnes i denne forbindelse er præsteindberetningers oplysninger om præsternes andel af jord i dyrkningsfællesskabet. Ved samme metode kan fås et overblik over nogle (alle?) af landsbyens dyrkede marker – også forud for 1681–83.⁴

Endelig har vi en kilde, som i sig selv er tavs, men som kan bringes til at tale ved at åbne og læse den på rette vis. Det er kulturlandskabet selv – Danmarks største rigsarkiv. Det er i stadig brug og forandring; derfor vil der kun få steder være bevaret spor af ældre tiders kulturlandskab i overfladen. Arkæologiske udgravninger på rette sted vil selvfølgelig kunne bringe historiske forhold for dagens lys, men når det gælder dyrkede marker vil den konstante bearbejdning af jorden gennem tiden have udslettet sporene af tidligere tiders dyrkning.

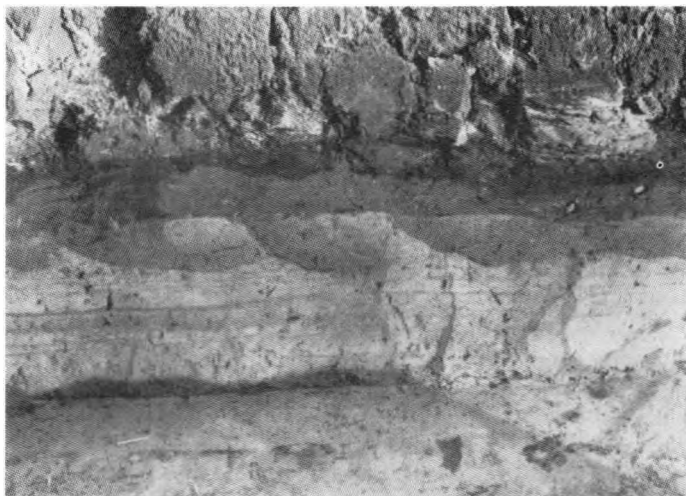

Figur 1. Skitse, der viser en ard og en muldfjælsplov med hjulforstel og hvordan deres plovspor kommer til at se ud samt nederst markformerne. Tegningen understreger, hvor effektiv muldfjælsplovens jordbehandling var i forhold til arden, og hvilken større længde der er på dens marker, selv om størrelsesforholdet nok er noget overdrevet. Fra Torben Grøngaard Jeppesen: *Ploven og vikingerne*, Skalk 1981/6, tegning: Jørgen Kraglund.

Det mest egnede vil derfor være at finde områder, hvor et tidligere kulturlandskab stadig ligger tilgængeligt i overfladen, og hvor spaden kan sættes i jorden for ad arkæologisk vej at belyse tidligere tiders dyrkningsforhold. Denne metode er med held anvendt for forhistoriske agersystemers vedkommende, hvor Gudmund Hatt især for Jyllands vedkommende og Viggo Nielsen for det østlige Danmark, især Bornholm og Sjælland, har registreret og undersøgt de såkaldte keltiske agre, rektangulære blokagre omgivet af digevolde fra sen bronzealder og førromersk jernalder.⁵

Når det gælder en senere periode, middelalder og nyere tid, var en anden agertype udbredt, som blev opgivet for 150–200 år siden. Det var de højryggede agre. De er opstået ved, at man

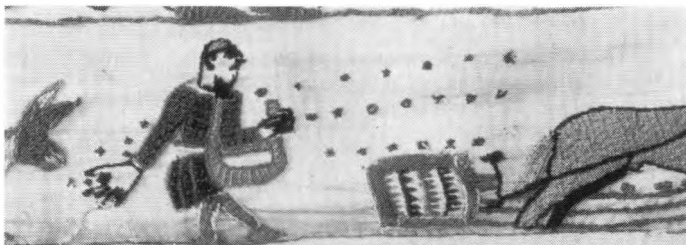

Figur 2. Foto fra udgravningen i det tyske marskområde Feddersen Wierde nordøst for Wilhelmshaven, der tydeligt viser de i gennemsnit 22 cm brede plovfurer skabt af en muldfjælsplov. Pløjelaget overlejres af jernalderbebyggelse fra 1. årh. f. Kr. Ovenover furerne ses jordpåfyldning til værft-dannelse. Fra Werner Harnagel, Germania 1961, tavle 17,2.

har pløjet jorden på markerne op i et vaskebræt-lignende system med ryg og ren. Det skete ved konsekvent at pløje ud fra en begyndelseslinie ca. 5–10 meter til hver side, således at der efterhånden dannedes en ryg, hvor den første fure blev lagt. Pløjemåden blev derefter gentaget på de næste 10–20 meter, og marken fik derefter den bølgede, regelmæssige overflade.

En forudsætning for at kunne danne en ryg midt på ageren var, at pløjeredskabet var forsynet med en muldfjæl, et bræt der kunne vende jorden. En ard kunne måske nok kaste jorden til den ene side ved at hælde arden til siden; men langt fra nok til at danne de høje rygge. Ryggene blev større og større for hver pløjning, der blev foretaget – selvfølgelig inden for de fysiske rammer, agerens bredde og vanderosionen satte. Hvor to agre mødtes, dannedes en ren, en dybere fure, som kunne tjene til overfladedræn af vandet fra markerne. At det forholder sig sådan, kan man se derved, at retningen af agrene

Figur 3. Scene fra Bayeux-tapetet fra 1070'erne, der i frisen under hovedfortællingen viser en dagligdags landbrugsscene med pløjning

ofte følger terrænets hældning. Og hvor det ikke er tilfældet kan det skyldes, at terrænet hælder så stærkt, at erosionen vil blive for stor ved at lade agrene løbe på tværs af højdekurverne. Ved i stedet at lade dem løbe langs med højdekurverne nedsætter man områdets erosion samtidig med, at markerne i moderat omfang bliver afvandet.

Udbredelsen af de højryggede agre hænger således nøje sammen med forekomsten af muldfjælsploven, både i tid og rum. I Europa var der en stor kompleksitet med hensyn til forekomsten af muldfjælsploven. I områderne, hvortil romerriiget havde udstrakt sig, forblev arden i brug som pløjeredskab meget længe. Det betød, at hjulploven først i senmiddelalderen vandt udbredelse i Frankrig. Inden da var muldfjælsploven forlængst indført i Tyskland og England. Grundene til at arden i visse områder forblev i brug meget længe, kan have noget at gøre med traditioner, men også rent dyrkningsteknisk kan det forsvares, idet arden er bedre til lettere jorder, ligesom den tunge hjulplov kan være uhåndterlig på bløde, tunge marker om vinteren.⁶ Således anvendtes i nyere tid arden sideløbende med ploven.

En særlig forekomst af spor efter muldfjælspløvs er fundet i den nordtyske marsk under bopladser fra ældre jernalder, tilbage til de sidste århundreder før Kristi fødsel.⁷ Denne meget tidlige forekomst af muldfjælsploven må ses betinget af den frugtbare marsk, der for at kunne dyrkes krævede et effektivt redskab til at pløje jorden op med. Det er værd at bemærke, at ploven havde pløjet lige lange furer ved siden af hinanden og ikke dannet højryggede agre ved gentagne gange at pløje mod midten (se figur 2).

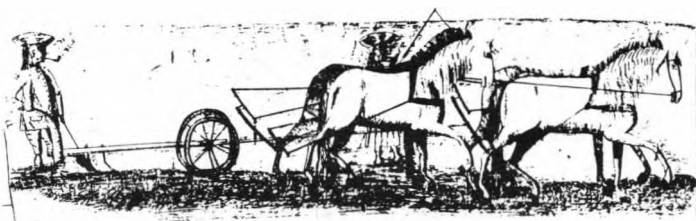

med muldfjælsplov med hjulforstel, såning og harvning. Fra Mogens Rud: Bayeux-tapetet – og slaget ved det grå æbletræ, s. 15.

Hvornår muldfjælsploven er indført på kulturgeografisk lettere jorder i Tyskland og England, står foreløbig hen i det uviste, men det kan nævnes, at på Bayeux-tapetet er hjulploven som en biting afbildet som led i skildring af arbejdsgange i landbruget: pløjning, såning og harvning. Det fornemme, broderede tapet er fremstillet i slutningen af 1000-tallet, sandsynligvis i Sydengland.⁸ Ploven er her afbildet som en hjulplov, hvilket er karakteristisk for mange muldfjælspløve. Den første omtale af en hjulplov findes fra 1. århundrede e.Kr., da Plinius d. Æ. i sin Naturhistorie (XVIII bog, 172) omtaler, at man for ikke længe siden hos raeterne (et folk bosat i et område i Alperne omfattende Tyrol og dele af Bayern og Schweiz) havde opfundet to hjul til at spænde for ploven.⁹ Der er altså rimelig god tidsmæssig overensstemmelse med plovsporene i den nordtyske marsk. Det er ganske praktisk at kunne fordele vægten af den ret tunge og tungtarbejdende muldfjælsplov på et hjulsæt i stedet for på trækdyrene. Men det er ikke en afgørende nødvendig ting for at få ploven til at fungere; der findes således afbildninger af en muldfjælsplov uden et hjulforstel.¹⁰

Det er ganske betegnende for brugen af højryggede agre i forskningen, at Charles Parain i oversigtsafsnittet om agrar teknik i middelalderen kun nævner agrene i forbindelse med, at de kunne gøre det besværligt at bruge leen som høstredskab, når de var pløjet op i høje rygge for at dræne af hensyn til vintersæden.¹¹

I Danmark er den ældst daterede plovdel Navndrup-åsen fra en hjulplov C-14 dateret til 1200-tallet.¹² Spor af en muldfjælsplov er fundet i bylag i Viborg og Ribe, der ud fra de overliggende lag kan dateres til hhv. vikingetid (700–1050) og

Figur 4. Tegning af et plovspand med en muldfjælsplov med hjulforstel. 4 heste trækker ploven styret af en plovmand og en »plovdreng«, der begge har tid til at ryge på deres kridtpibe. Tegningen er lavet på udskiftningskortet fra Hunderup, Skt. Knuds landsogn, Odense herred og stammer fra 1785.

højmiddelalder (1200-tallet),¹³ ligesom der er fundet plovspor under den romanske kirke i Sdr. Vium i Vestjylland (d.v.s. før ca. 1150).¹⁴ Ole Vejebak har forsket særskilt i plove og plovspor. Som en arbejdshypotese opererer han her med to typer af middelalderlige plovspor; en ældre type før 1200 med et konkavt tværsnit, der stammer fra en ukendt plovtype, og en yngre type der er dybest i den ende, der set ovenfra forløber mest lige (tættest på skæret), mens den anden side, der ikke stikker så dybt ned, forløber mere uregelmæssigt.¹⁵ Dette kan bruges som retningslinier ved arkæologiske fund af plovspor.

I Sverige er der store regionale forskelle på pløjeredskaberens udbredelse. I Västergötland vandt ploven – af den ene eller anden type, men med muldfjæl – udbredelse i tidlig middelalder som en afsmitning fra de danske områder, mens den blev taget i anvendelse i det øvrige Vestsverige, Västmanland og Nordsverige i 1400-tallet. Derimod forblev arden helt frem til omkring 1800 det dominerende pløjeredsskab i Østsverige omfattende Uppland, Södermanland, Östergötland og Småland.¹⁶ Dette har selvfølgelig haft betydning for udbredelsen af højryggede agre.

Muldfjælsploven må betragtes som en forudsætning for at kunne danne de højryggede agre. Agerformen kan på den anden side have en følge for afgrødevalget. Det springende punkt er her indførelsen af vinterrug. Som vinterafgrøde vil den være særlig udsat for at bukke under i vinterens sne og frost, især på udrænede marker, hvor vandet i vinterhalvåret kunne stå højt i overfladen og fryse til et for afgrøderne øde-

læggende islag. De højryggede agre vil derimod have den fordel dels at kunne samle vandet i renerne, således at ryggen blev tilgængelige for dyrkning af planter også i vinterhalvåret – et snelag vil her snarest virke beskyttende på kolde vinde. Dels vil renerne også i vinterhalvåret kunne fungere som samlingssted og overfladedræn for vandet. Brugen af højryggede agre vil derfor kunne ses som en forudsætning for indførelsen af vinterafgrøden rug. Kornfund og pollenanalyser viser, at rugen vandt udbredelse i sen vikingetid for at blive en almindelig plantesort fra middelalderen.¹⁷ I Skånske Lov, der kan dateres til begyndelsen af 1200-tallet, omtales gærdesætning for rugvange (§ 189), et utvetydigt vidnesbyrd om at rugen havde vundet så meget indpas i dyrkningsfællesskabet, at den kunne gøre krav på en særlig vang (og dermed trevangsbrug).

Hermed er vi inde på et tredje element, der kan betragtes som en følge og muligvis som en forudsætning for de højryggede agre, nemlig dyrkningsfællesskabet. Som det kendes fra nyere tid, gennem bevarede landsbyvedtægter og især 1688-matriklen, passer de højryggede agre fint ind i dette system med ageren som den mindste enhed, der samledes i agerskifter, der igen indgik i vange i f.eks. et trevangsbrug. De lange, lige agres dannelse blev muliggjort af muldfjælspløven.¹⁸ I princippet kunne hver gårdmand i landsbyen have én ager i hvert agerskifte, og en ager kunne passe fortrinligt med en højrygget ager på 10–25 meters bredde og en længde varierende med længden på agerskifterne. Fra højmiddelalderens landskabslove kendes et dyrkningssystem, der i grundlæggende træk minder om det senere kendte dyrkningssystem. I Jyske Lov II, 72 tales om agerrenen, der skiller mellem to agre, der dyrkes af hver sin bonde. Dette må forudsætte opløjning i højryggede agre af en eller anden form og størrelse. Ligeså findes fra senmiddelalderen overleveret lister over jordfordeling, der ses som kommentarer til bl.a. landskabslovene. Heraf fremgår det, at den mindste enhed var en ager, der udgjordes af 24 furer.¹⁹ Det kunne tyde på, at en (højrygget) ager spillede en central rolle i højmiddelalderens dyrkningssystem. Men det er selvsagt vanskeligt at opnå en mere præcis arkæologisk datering af systemet, og de skriftlige kilder tillader ikke en tolkning på det produktionsmæssige plan – udover hvad landskabslovene kan give.

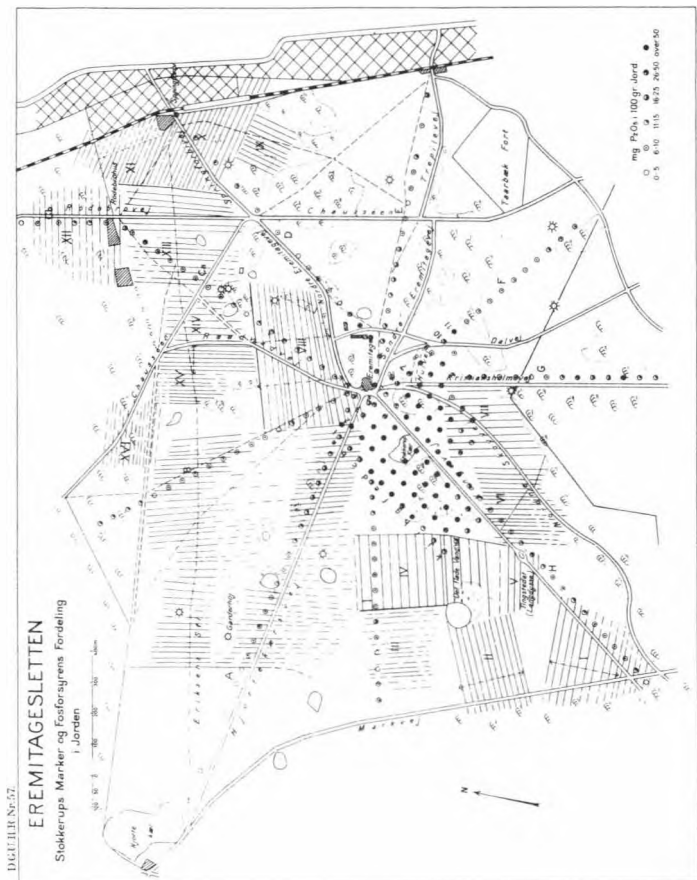
I det følgende skal gives en oversigt over, hvordan forekomster af de højryggede agre hidtil er blevet behandlet i litteraturen, både i Danmark, Sverige og England. Sluttelig søges der afstukket nogle retningslinier for det fremtidige arbejde med højryggede agre, og hvordan det er vigtigt at udnytte selve agrene som kilde til forståelse af tidligere tiders agrare produktionsformer og samfundsudvikling.

Danmark

Den danske forskning om højryggede agersystemer er noget spredt og præget af mange forskellige synsvinkler. Men det er dog et gennemgående træk, at det i overvejende grad er fra arkæologisk side, at emnet er blevet mere indgående behandlet. Der er fra historikernes side blevet skrevet indgående om dyrkningssystemer i middelalder og nyere tid, herunder flere disputatser.²⁰ Men det er netop karakteristisk, at forfatterne har holdt sig til de skriftlige kilder og ikke har inddraget agrene som historiske relikter som kilde i undersøgelserne.

Når der ses bort fra den samtidige litteratur, der omtaler dyrkningssystemer med højryggede agre som noget næsten selvfølgeligt, blev fænomenet som en historisk reliket første gang omtalt af H. P. Stensby i 1912 og igen i 1920.²¹ Han havde bemærket strukturen af de højryggede agre i udskiftningshegn, særlig koncentreret i et sletteområde på Nordfyn. Han gør opmærksom på, at ryggen kan være blevet urimeligt større ved vedligeholdelsen af jorddigerne, idet opkastningen af jord foregik om foråret, hvor høj vandstand i de lave områder (de tidligere rener) kunne hindre en effektiv opkastning her. Allerede dengang var mange jorddiger i fare for sløjfning i landbrugets omstrukturering.

I 1935 beskæftigede Werner Christensen sig med det agersystem, der lå tilbage efter den i 1670 nedlagte landsby Stokkerup til fordel for en udvidelse af kongens Dyrehave, hvor også senere Eremitage-slottet opførtes.²² Hans formål var egentlig at belyse anvendeligheden af fosforsyremålinger til at påvise tidligere bebyggelse og dyrkning. Hertil var området velegnet, og hans første undersøgelse gjaldt derfor registreringen af de højryggede agre i området for at kunne fastslå den tidligere landsbys placering og for at kunne sætte fosforsyre-

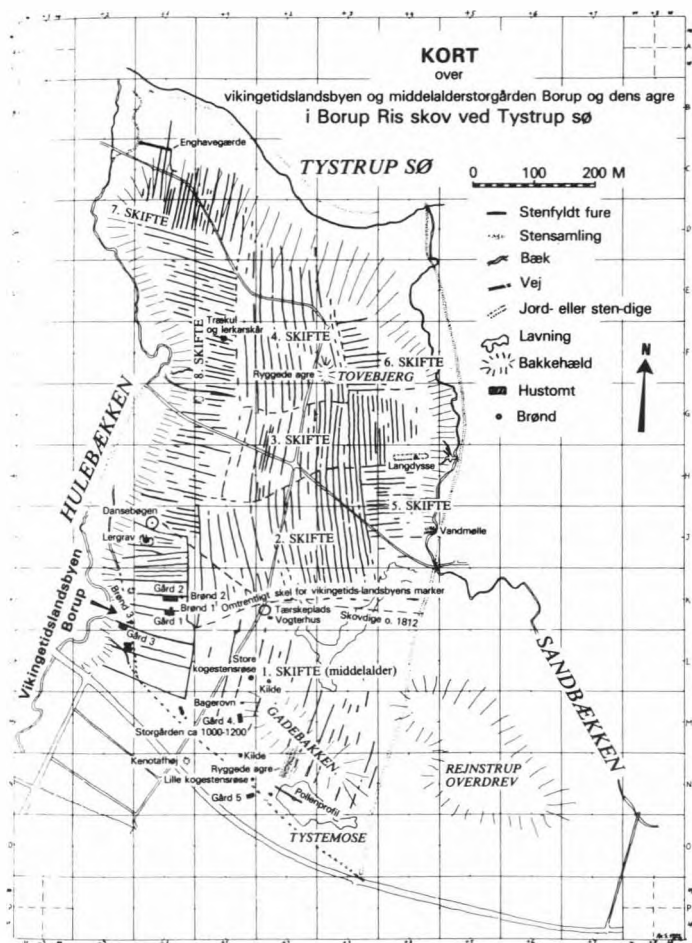
Figur 5. Kort over erkendbare højryggede agre hørende til den i 1670 nedlagte landsby Stokkerups marker, i dag i Dyrehaven ved København. På kortet er markeret de 16 agerskifter, der klart kunne erkendes omkring den formodede landsbybebyggelse med centrum i Stokkerup Kær. Endvidere er på kortet angivet signaturer for fosfat-indholdet i jorden, der klart viser et koncentrisk fald væk fra landsbyen. Fra Werner Christensen, DGU II, 57, 1935.

målingerne i forhold hertil. Opmålingerne viste 16 klart erkendbare agersystemer, der hver rummede op til 16 agre (der var i landsbyen før nedlæggelsen 15–16 gårde), hvis bredde varierede mellem 10 og 27 meter. Højdeforskellen mellem ryg og ren svingede i overfladen mellem 6 og 34 cm med et gennemsnit på 15–20 cm. Derudover var der en række andre rester af agerskifter, hvis udstrækning dog ikke kunne erkendes på grund af senere tids aktiviteter. I øvrigt viste fosforsyremålingerne den klart største koncentration, hvor landsbyen påvistes at have ligget ud fra agrenes placering og gadekærret. Målingerne viste et koncentrisk fald væk fra landsbyen, og bekræftede dermed deres anvendelighed i bebyggelseshistorisk forskning.

Middelalderlige agre har også været emnet for den vidtspændende forsker (etnologen, historikeren, arkæologen, etnografen) Axel Steensberg. I sammenhæng med bebyggelsesspor har han også undersøgt flere bevarede levn af middelalderlige og vikingetids agre. Det gælder agrene på Alstrup hede i Himmerland, hvor der kendes en bebyggelse på dette sted med navnet nævnt 1487. Der er bevaret spor af forte med vejspor, gadekær, og flere sæt af jordvolde, som Steensberg mener tidligere var stensatte. Inden for et af disse sæt af jordvolde findes spor efter 5–7½ meter brede agre, men med kun 6–12 cm forskel på højeste og laveste punkt. Steensberg mener i fordelingen af jordvoldene i forhold til forten og de formodede tofter at kunne se et middelalderligt dyrknings-system med et større antal årsgøder i et græsmarksbrug, som kendes i området fra 1688-matriklen.²³ Det er dog vanskeligt at bevise rent arkæologisk.

En anden lokalitet har Steensberg beskæftiget sig indgående med, nemlig Borup på Sydsjælland. Her findes flere systemer af agre og en bebyggelse, hvor dateringen af agersystemerne må afhænge af bebyggelsens datering. Denne har Steensberg væsentligst på grundlag af C-14 analyser fastsat til perioden 700–1200 med en vikingetidig landsby og en tidlig middelalderlig storgård. De følgende par århundreder var området også under dyrkning fra en nærliggende bebyggelse. Fra vikingetiden og den tidlige middelalder mener Steensberg, at et system af flade agre stammer. Det kan erkendes ved stenrækker under jordoverfladen, fundet ved et minutiøst arbejde med at stikke jernspyd ned i jorden. Stenrækkerne afgrænsede

Figur 6. Axel Steensbergs kort over udstrækningen af agrene ved landsbyen Borup. Der er både tale om lange, flade agre, afgrænset af stenstrengene under jordoverfladen, og højryggede agre, der kan erkendes i terrænet. De højryggede agre ligger dels i området mellem Tystrup sø og Tøvebjerg og i området omkring Gadebakken. På kortet er også angivet Steensbergs tolkning af bebyggelsen, som især med hensyn til dateringen er noget tvivlsom; der er formentlig kun tale om en bebyggelse fra tidlig middelalder, ca. 1000–1200. Fra Axel Steensberg: *Borups bønder*, Århus 1983, s. 29.

de omkring 10 m brede agre, men umuligjorde samtidig ved deres eksistens en opløjning i rygge; agrene må have været flade. Disse stenrækker mener Steensberg endog på grundlag af deres bredder kan indpasses i et bolskifte hørende til oprindelig tre vikingetidige bol i landsbyen. Fra senmiddelalderen stammer endvidere et system af højryggede agre, 6–12 meter brede og med ca. 50 cm forskel mellem ryg og ren. Dateringen af bebyggelsen er dog noget tvivlsom, da mange andre arkæologiske forhold som keramik, thermoluminiscensdateringer, hustyper m.m. kun tyder på en tidlig middelalderlig bebyggelse, således som Steensberg også selv først antog.²⁴

Axel Steensberg mener, at forekomsten af de middelalderlige agre hænger sammen med flere forhold. For det første en hjulplov, der kan pløje agrene sammen i en ryg. Selv de flade agre i Borup mener Steensberg forudsætter en hjulplov, som må have lavet furerne, hvor stenene er blevet lagt efter at være blevet samlet sammen fra de stenrige marker; samtidig kunne de også tjene til afledning af overfladevand.²⁵ Steensberg mener dog, at selve agrene er pløjet med en ard, hvilket har bevirket, at de fremtræder som flade. Ligeledes hænger de middelalderlige agre, især de højryggede, sammen med vinterrugen, hvor dræningseffekten kunne sørge for rimelig tør jord til sæden i vinterhalvåret. Steensberg antyder, at de højryggede agre blev mere aktuelle efter klimaændringen i 1300-tallet, hvor det fugtigere klima gjorde det endnu mere påkrævet med niveauforskelle på markerne af hensyn til vintersæden.²⁶ Derfor fremtræder det tidligste marksystem i Borup også som flade, og ikke som højryggede.

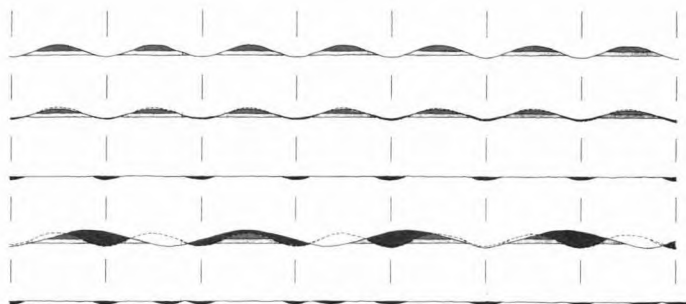
På Lindholm Høje lige nord for Ålborg har man gjort et indtil nu ret enestående fund af agre, der ligger i tilknytning til den vikingetidige boplads og gravfeltet med skibsformede stensætninger. Agrene blev 1952–57 udgravet under et lag af flyvesand, som efter al sandsynlighed har nødvendiggjort deres opgivelse. Dateringen af agrene fastslår Thorkild Rasmussen via møntdatering af overliggende og samtidige lag til sen vikingetid omkring 1050.²⁷ Agrene må være pløjet med hjulplov, hvilket gør dem til de først kendte pløjede marker i Danmark. Beviset herfor er den ret ujævne linie furerne afstikker og aftrykket af hestehove og menneskefødder ved op-

høret af furerne, som umiskendeligt også bærer præg af, at en plov er løftet her.

Men agrene ligner ikke de højryggede agre, vi ellers har kendskab til. De er kun 75–125 cm brede, de fleste under 100 cm, og består af 4–6 sammenkastede furer. De har en højdeforskel på maksimalt 25 cm, de fleste rener er kun 10 cm lavere end ryggene. Den største længde er 131 meter, og der kan iagttages ialt 64 agre (renerne) i retning med terrænets hældning; 7 af agrene har dog en lidt anden retning. Endvidere kan der uden for agerfeltet ses spor efter harvning med systematisk krydsende spor efter opkradsning i undergrunden. Grith Lerche, der i 1980 lavede et par prøvegravninger i agrene, mener, at agrene kun er pløjet en gang, og at de minder om de bede, Bifang, der kendes fra Sydtyskland, der pløjes år efter år med skiftende placering af ryg og ren. De brugtes især til intensiv dyrkning af forskellige afgrøder, bl.a. ved at hakke omkring dem.²⁸ Der blev i agrene på Lindholm Høje ikke fundet tilstrækkelige store frø, der kunne afsløre afgrøderne.

Grith Lerche har undersøgt en række højryggede agre, dels som de tilfældigt er fremkommet ved arkæologiske udgravninger efter andre objekter, dels på den gammelkendte lokalitet Stokkerup. Desuden er hun gået nye veje ved at eksperimentere med pløjning med en rekonstrueret hjulplov og derefter iagttage virkningen på markens overflade, ligesom det ved arkæologiske snitgravninger kan konstateres, hvorledes sporet efter en hjulplov ser ud. På den måde kan det konstateres, at der kun skal få års pløjning til for at danne de højryggede agre. Den gennemsnitlige fureddybde viser sig at være 8–17 cm, mens bredden af furen er 18–35 cm. Det viser sig i praksis at være en noget større bredde end der kan beregnes ud fra plovens ca. 15 cm brede skær + muldfjæl, da der også vil være en lille balk til den foregående fure for at undgå at køre ned i denne med ploven. Med en bredde på 25–30 cm vil udsagnet om, at 24 furer udgør 1 ager, gøre det mere realistisk, omend en agerbredde på 6–7 meter vil være en noget smallere middelalderager end der kendes fra senere tid.²⁹

Den ældste, sikre datering af højryggede agre foreligger fra Filsø i Vestjylland, hvor Ole Vejbæk har undersøgt en hustomt

Figur 7. Skitse der viser profiler af forskellige faser i dannelsen af højryggede agre. A angiver marken inden pløjning med muldfjælsplow med markeringer af, hvor skel mellem agrene skal ligge og tage form af agerrener. B og C viser forskellige faser i en højrygget ager, B som lige opløjet, C som udsat for en årrækkes erosion. D viser marken efter opgivelsen af de højryggede agre: muldjorden er samlet i renerne. E viser en nyfordeling af agrene, som betyder, at der bliver flyttet rundt på ryg og ren. F. viser tilsvarende situation som D, blot på en mark hvor der har været foretaget nyfordeling. Fra Grith Lerche, *Tools & Tillage* 1986, s. 145.

fra 1100-årene, der overlejrer et par 11–14 meter brede højryggede agre.³⁰ De er dog ikke så høje som et sæt af højryggede agre, der findes bevaret i overfladen i en klitplantage lige syd for hustomten, men de har samme retning. Ole Vejbæk antager, at der er en kontinuitet mellem de to sæt agre, og at dyrkningen på disse agre blev fortsat, efter at huset var bygget.

I Åstrup på Sydfyn har fundet af nogle agre under en gårdtomt fra 1200-tallet fået udgraveren Torben Grøngaard Jeppesen til at fremsætte den teori, at der i den tidlige middelalder 1000–1200, som agrene tilhører (keramikdatering), kan have været et agersystem bestående af flade agre pløjede inden for større blokke. De fundne agre viser ikke tegn på rygning, hver plovfure er 30 cm bred, men med overlappning, så hvert spor bliver ca. 19 cm bredt. Dybden er kun 4–5 cm, og skærene har en spidskonkav form. Plovtypen antages at være en såkaldt krogard med et lidt bredere skær end en almindelig ard, men stadig uden muldfjæl. Agrene kan iagttages inden for et 30 × 55 meter stort areal med parallelt løbende spor, hvilket frem-

kalder teorien om blokagrene som forløber for de højryggede, smalle, men lange agre, der introduceres omkring 1200. Men samtidig eksisterede også som omtalt lange, smalle agre, der var mere eller mindre ryggede, som på Lindholm og i Borup.³¹

Historikeren Erland Porsmose antager, at langagrene netop udvikledes i den tidlige middelalder – med eller uden ryg. Blokagrene i Åstrup mener han kan skyldes, at de lå på landsbyens toft, hvor særlige forhold kan have gjort sig gældende. Nært sammenhængende med langagrene må indførelsen af hjulploven ses, der f.eks. i Borup må have været nødvendig for at pløje markerne op første gang, men ikke for at vedligeholde de flade agre. I et videre perspektiv sker der på samme tidspunkt en fast lokalisering af de hidtil vandrende landsbyer. Porsmose antager, at der er en dybere årsagssammenhæng mellem disse fænomener, således at landsbybebyggelsens fastlåsen er afhængig af indførelsen af muldfjæsploven og langagrene evt. med høje rygge og muligvis også rotationssystemet i form af vangebrug.³²

Muligheden for at finde bevarede højryggede agre i skove er også nylig påvist af Viggo Bang. I Dalene skov på Nordfyn findes bevaret 11 forskellige agerskifter med højryggede agre. Skoven er plantet til efter udskiftningen, og jorden tilhører to landsbyers ejerlav og er således at betragte som marginaljord. Agrene må betragtes som sene levn, indtil anden nærmere datering kan påvises.³³ På tilsvarende vis er et mindre, men i højden ret så markant sæt af højryggede agre beskrevet af Grøngaard Jeppesen. De findes i Storskoven hørende til det fynske gods Brahetrolleborg.³⁴

Mere generelle overvejelser om at finde højryggede agre i skovene har undertegnede gjort med nogle fynske eksempler. Ved hjælp af kartografisk sammenligning mellem moderne kort og udskiftningskort kan findes områder, der omkring 1800 var dyrkede, men som i dag er tilplantet med skov. Er tilplantningen sket i 1800-tallet, er der stor sandsynlighed for at finde bevarede levn af højryggede agre. Der blev bl.a. her omtalt et større område på Vestfyn, hvor godset Wedellsborg efter 1856 tilplantede store kuperede arealer, der overvejende var at betragte som marginaljorder for flere landsbyer. Men problemet er igen dateringen af agrene.³⁵

En anden metode til at finde højryggede agre er at anvende luftfotos. Konturerne af forskelle i jordsammensætningen,

især som denne giver sig udslag i de dyrkede planter vil kunne iagttages ved hjælp af fotografier taget fra luften. Da de højryggede agre blev opgivet i løbet af 1800-tallet, blev jord fra ryggene pløjet ned i renerne, som derved har et tykkere humuslag og en anden gennemstrømning af regnvand og næringsstoffer end de tidligere rygge. På gunstige tidspunkter af året, især maj-juni måneder, kan dette derfor erkendes på langt de fleste nutidige marker, der var dyrket omkring 1800 eller tidligere. Torben Egeberg Hansen har for Skjern-Egvad kommune i Vestjylland registreret højryggede agre fra luften. De koncentrerede sig smukt omkring de eksisterende landsbybebyggelser og nedlagte bebyggelser.³⁶

Sverige

I Sverige er der – antagelig i modsætning til i Danmark – kun bevaret få levn af højryggede agre i kulturlandskabet. Udover de geologisk og klimatisk betingede forskelle på de to lande er der som nævnt også stor forskel på pløjeredskabernes udbredelse, som må få følger for muligheden for forekomsten af højryggede agre.

Et af de fund af højryggede agre, der længe har været kendt i det nuværende Sverige er beliggende på lokaliteten Kungsmarken umiddelbart øst for Lund i Skåne. Kulturgeografen Ulf Sporrang tvivler på, at det er højryggede agre p.g.r.a. deres svage karakter,³⁷ men nylig har middelalderarkæologen Axel Christophersen bekræftet, at det må dreje sig om den middelalderlige agerform.³⁸ De findes bevaret i tre felter, og deres mål 3–6 meter i bredden, 10–20 cm i højden og 150–300 meter i længden. Derved bliver de de hidtil længste bevarede højryggede agre på nutidig svensk grund. Samtidig mener Axel Christophersen også, at det er de ældste kendte agre, idet han daterer dem til perioden 1000–1200; de må have ligget der, da ærkebispborgen Glumstorp blev anlagt i den østligste del af landsbyen Öster Torns ejerlav, som tilhørte ærkebispens. De hører derfor hjemme i den tidlig-middelalderlige ekspansionsfase, men har antagelig som følge af deres ringe højde ikke været i brug særlig længe.

Ulf Sporrang har i 1978 givet en oversigt over de svenske bevarede levn af højryggede agre.³⁹ De koncentrerer sig i det

centralsvenske landskab Närke. Blandt 4 lokaliteter udskiller Hästhagen ved Örebro sig som den bedst bevarede. Der er 70 ryggede agre, hver især 15–20 meter brede, 60–80 meter lange og 40–100 cm høje på de bedst bevarede steder. De kan dateres til senmiddelalderen ved hjælp af C-14 datering af et trækulslag (hvv. 1445 ± 115 og 1505 ± 80 år). Agrene er så regelmæssige, at Sporrang mener, at de må være udlagt med et måleredskab med enheden 44 dm. På en anden lokalitet, Viaskogen ved Kumla, blev der også konstateret en C-14 datering til 1385 ± 150 .

England

Forskningssituationen minder her noget om den danske. Trods det at der fra historikernes side igennem årtier har været forsket i open field-systemets udvikling, har de fysiske levn kun i ringe grad været inddraget. I England findes store områder med højryggede agre bevaret; de er opstået ved ophøret med agerbrug i marginale områder til fordel for animalsk produktion, især fåreavl i senmiddelalderen. Udlægningen af de hidtil dyrkede marker til græsning har bevaret dem. Men som det er blevet hævdet, har eksistensen af de store felter nærmest blændet historikerne i deres udforskning af agersystemerne.⁴⁰ Det er igen arkæologerne, der har forstået at indtage dem til at belyse dyrkningssystemernes udvikling.

Den engelske tradition med at bruge kulturlandskabet som historisk kilde er dog ældre end den danske, bl.a. takket være W. G. Hoskins, professor i lokalhistorie, der i 1955 udgav bogen *The Making of the English Landscape*. Allerede i 1948 behandlede M. W. Beresford højryggede agre som et historisk værdifuldt levn under devisen at lægge bøgerne væk og tage støvlerne på. Ved at studere levnene kan man få værdifulde udsagn om dyrkningssystemernes udbredelse uafhængigt af eksistensen af historiske kort. Hvor der både findes kort og agre bevaret er der god overensstemmelse i udbredelse og størrelse. Problemet er dog stadig dateringen af agrene, som ikke kan indsnævres ud fra eksistensen af agrene. Dette synspunkt udviklede Beresford senere til at komme med et mere generelt udsagn om, at de bevarede højryggede agre repræsenterer agerstribene i middelalderens engelske landbrug.⁴¹

Som et forsvar for bøgernes udsagnskraft og for den traditionelle historiske arbejdsmetode kom Eric Kerridge i 1951 med en række modifikationer af Beresford begejstring over de højryggede agre. Der fandtes også flade agre i det middelalderlige England, ligesom ryggede agre også fandtes i eng- og marsk-områder. Endvidere mener Kerridge også ud fra beretninger fra 1700- og 1800-tallet at kunne påvise, at de højryggede agre under braklægningsperioder blev udjævnet med plove, og at de hurtigt blev pløjet op igen. Dette gør agerbegrebet ret flygtigt som en stabil struktur i kulturlandskabet betragtet, når det er et tilfældigt års opløjning, der er bevaret. Til gengæld er Kerridge ret overbevist om agrenes funktion; de skulle tjene som overfladedræn, omend agrene ikke altid fulgte terrænets hældning; men det skyldtes en bevidst udlægning for at hindre en for kraftig vanderosion. Han nævner også, at agrene ofte lå syd-nord for at kunne modtage den mest jævne fordeling af sollyset. Kerridge fremhæver, at de højryggede agre ikke nødvendigvis er begrænset til fællesskabets open fields, men at de også optræder på marker i særdrift.⁴²

Det springende punkt i tolkningen af de højryggede agre er deres datering. Det ideelle ville være en ante quem-datering i form af overlejrende, daterbare lag. Det forekommer i et par tilfælde, bl.a. overlejres et agersystem af et voldsted fra 1000-tallets anden halvdel ved den walisiske grænse.⁴³ Længere har agersystemet hidtil ikke kunnet dateres tilbage. Det er i dag den almindelige opfattelse, at open field-systemet ikke var et resultat af den angelsaksiske indvandring i perioden ca. 500–800 – som det tidligere er blevet hævdet, men derimod bestemt af økologiske faktorer i hjemlandet, således som Joan Thirsk har fremført det.⁴⁴ Der er blot uenighed om tidspunktet for indførelsen. David Hall sætter indførelsen af de højryggede agre og dyrkningsfællesskabet i forbindelse med etableringen af store centrale landsbyer. Denne agrare nyskabelse daterer han til omkring 800 på baggrund af keramikdatering af de store landsbyer, og han mener, at det er sket ved en omfattende proces styret oven fra. På baggrund af studier af luftfotos henleder han opmærksomheden på, at de første marker havde karakter af større blokke, der siden blev delt i lange, smalle agre.⁴⁵

Trevor Rowley lægger sig ikke fast på en bestemt datering af de første højryggede agre, udover hvad hidtil har kunnet er-

kendes arkæologisk. Han gør i lighed med C. C. Taylor opmærksom på, at de højryggede agre bør studeres i sammenhæng med de forudgående keltiske agersystemer, da der må være en kontinuitet også i marksystemerne; måske kan luftfotos afsløre mønstre i kontinuitet i agersystemerne. Rowley lægger stor vægt på, at de højryggede agre bliver undersøgt i felten. Han er ikke i tvivl om, at der kan konstateres en kontinuitet tilbage til middelalderen i agrenes grundstruktur, omend de i deres overflade kun er udtryk for den sidste pløjning.⁴⁶

En mere geografisk præget synsvinkel har M. L. Parry anlagt på de højryggede agre ved en undersøgelse af et område i sydøst Skotland, Lammermuir.⁴⁷ I dette højland findes store spredte arealer med opgivne højryggede marker. Parry har undersøgt marker ved hjælp af luftfotos og detaljerede stikprøveundersøgelser. Her har han anvendt tre målemetoder til at systematisere agrene:

1. bredden mellem ryggen («bølgelængden»),
2. forholdet mellem bredden på ryggen og furen (i forhold til den tidligere undergrund),
3. højdeforskellen mellem ryg og fure.

Der udskilte sig tre typer:

Type 1 med ret krumme agre og uregelmæssige bredder, men dog i gennemsnit over 7 meter, ret brede furer i forhold til ryggen og en gennemsnitlig højde på 24 cm.

Type 2 med ret lige agre og regelmæssige bredder på omkring 5 meter, ret små furer og ret lave rygge på gennemsnitlig 10 cm.

Type 3 hvor type 2 overlejrer type 1.

Parry antager, at den sene type 2 var et resultat af forbedrede pløjemetoder og et ønske om bedre afvanding af markerne. Han finder forandringen fra omkring 1780, hvor en ny svingplov gradvis indføres i området, og hvor der i det hele taget sker store agrare forbedringer. Derfor bliver agertyperne også dateret i forhold hertil, således at type 1 (61% af de undersøgte marker) er opgivet før 1780, mens type 2 (29%) og type 3 (5%) er opgivet efter 1780, men før 1840 (dræningens indførelse).

Diskussion – og fremtidige forskningsopgaver

Den ovenfor foretagne gennemgang af forskningen omkring højryggede agersystemer viser, at de store spørgsmål knytter sig til problemer omkring datering og funktion. Den tidsmæssige ramme for anvendelsen af højryggede agre er antagelig 1000–1800. De ret få fund og endnu færre dateringer heraf tyder på den tidligste datering omkring år 1000, på overgangen mellem vikingetid og middelalder. Det gælder både herhjemme og i England. Der tegner sig endnu ikke et entydigt billede af de tidlige agersystemers form og størrelse. Er der tale om smalle, lange, svagt ryggede agre som i Lindholm eller bredere, men flade agre med stenrækker imellem som i Borup, eller bredere, højere ryggede agre, som kendes fra en senere tid, og som der er antydninger af ved Filsø i Vestjylland? Eller er der tale om blokformede agre, som der er påvist på Sydfyn, ganske vist på en toft, hvor særlige forhold kan gøre sig gældende, men som der også tales om i England? Og hvordan har agersystemet set ud i perioden før de højryggede agre, altså i vikingetiden, hvilket vi faktisk intet ved om? Kan der være spor af agersystemer herfra, som overlever i strukturen af de nye systemer, som det antydes muligheden af i England?

I den anden ende af tidsspektret flyder kilderne noget rigelige. På den baggrund kan det med rimelig stor sikkerhed siges, at omkring 1800 begyndte man at opgive højryggede agre som dyrkningsform. Et godt indtryk heraf får vi ved at se på de samtidige beskrivelser. Gregers Begtrup omtaler i sit Fyns-bind, at de højryggede agre, hvis funktion var at skille agrene fra hinanden, var man siden udskiftningen begyndt at jævne ud. At det kunne være forbundet med vanskeligheder, antyder Begtrup også i en omtale fra Lumby sogn, nord for Odense, hvor man ved udskiftningen overskar agerskifterne og dermed også de højryggede agre; agerstrukturen måtte derfor omlægges, hvilket var vanskeligt og forbundet med tab.⁴⁸ Dette kunne tyde på, at man bibeholdt de højryggede agre. En antydning i modsat retning får vi i en bondedagbog. Christen Andersen skriver 6. juni 1794, at han havde »aget jord af rygen af agerne paa Lee Mark i vor gaard«. Det skete året efter at Nørre Tulstrup mellem Randers og Viborg havde

udskiftet sine marker. Om foråret samme år (28. marts 1794) omtaler den jyske bonde, at han har sået 10 agre med havre, d.v.s. de antagelig højryggede agre må endnu bestå.⁴⁹

Men det er selvfølgelig klart, at en så omfattende proces som at jævne de højryggede agre måtte være arbejdskrævende. I 1837 omtalte C. Dalgas i sin beskrivelse af Svendborg amt, at »de høiryggede agre vare tilforn meget almindelige i Svendborg amt, især i den deel deraf, som ligger i Fyen, og endnu antræffes de flere steder, dog svinder de meer og meer, da man overalt gjør sig umage for at udslette sporene af deres tilværelse«.⁵⁰

Der kan være to forklaringer på ophævelsen. Dels kan der være tale om, at de højryggede agres funktion som overfladedræn gradvis bliver overflødiggjort af bestræbelserne på at afvande dyrkede arealer ved uddybning og oprensning af vandløb og ved grøftegravning (se forordningen af 25-6-1790 om skadeligt vands afledning). Dels kan den nye markfordeling efter dyrkningsfællesskabets ophævelse have betinget en ny agerform, der ikke længere nødvendiggjorde lange, smalle agre. Disse to forklaringsmuligheder dominerer i forhold til redskabstypen, da der på daværende tidspunkt endnu ikke var taget ret mange svingplove i brug i amtet i stedet for den tunge hjulplov; kun på hovedgårdene var de begyndt at vinde indpas.

Ligesåvel som agrene måtte være dannet ved at pløje dem sammen, måtte man også kunne jævne dem ud igen ved at pløje den modsatte vej i agrene. Men så ville man støde ind i det problem, at muldlaget blev fjernet fra de ganske vist ret muldholdige rygge og undergrunden komme frem i overfladen, mens al den frugtbare jord ville blive aflejret i renerne. Dalgas giver en anvisning på, hvordan dette problem kunne løses ved at henvise til husmanden Rasmus Hansen i Vester Hæsing, der på 5 tønder land havde udjævnet de højryggede agre ved at afgrave ryggenes øverste muldlag i strimler med en spade, derefter grave undergrunden i ryggene væk og lægge den i renerne og derefter påføre muldlaget på de tidligere rygge igen.⁵¹ Derved blev agrene planeret ud, og ryggene bevarede det gode muldlag; renerne blev dog mindre gunstigt stillet. At denne arbejdskrævende proces ikke har været brugt alle steder ses ved arkæologiske udgravninger, hvor man hyppigt

under det moderne pløjelag kan støde på spor efter rener fra de højryggede agre, hvor der i undergrunden viser sig et dybere muldrag (der også kan have ødelagt arkæologiske levn).

At det således tilsyneladende har været udskiftningen, der har været en kraftig medvirkende årsag til opgivelsen af det århundredgamle dyrkningsystem, kan føre til overvejelser om, at indførelsen af de højryggede agre kan have sammenhæng med indførelsen af dyrkningsfællesskabet. Erik Arup var inde på en sådan tankegang, hvor han ser en sammenhæng med landsbyernes opståen i de første 8 århundreder af vores tidsregning begrundet i plovfællesskaber omkring muldfjælspløven. »Fra første færd var ageren den faste enhed i landsbyens mark«. ⁵² Senere hen er landsbyerne som bebyggelsesform blevet dateret tilbage til jernalderens begyndelse omkring 500 f.Kr., mens plovene herhjemme tidligst kan dateres til vikingetid, antagelig først omkring år 1000. Disse kendsgerninger har fået Erland Porsmose til at genoplive Arups teori ved i stedet for landsbyens opståen at sætte dyrkningsfællesskabets indførelse i centrum og se muldfjælspløvens indførelse og opløjningen af de højryggede agre som led i en sammenhængende forklaring på landsbyernes stationære placering gennem middelalderen, efter at de gennem jernalderen med ca. 200 års mellemrum havde flyttet omkring i ejerlavet. ⁵³

Dog er sammenhængen mellem de højryggede agre og dyrkningsfællesskabet ikke entydig. For som Kerridge har påpeget fandtes der områder i særdrift, der også havde højryggede agre. Også herhjemme findes agrene på udskiftede marker; et godt eksempel herpå er hovedgårdsmarkerne, der også var udlagt med ryg og ren. Forklaringen herpå kan dels være, at traditionen og brugen af hjulploven tilsagde at pløje i højryggede agre, som jo også havde betydelige fordele i dræningsmæssig henseende, og dels at arbejdet blev udført af hoveriggørende fæstebønder, der på deres egne marker pløjede i højryggede agre, bestemt af dyrkningsfællesskabet med fordelingen jord i hvert agerskifte til i princippet hver bonde.

Højryggede agre kan således indgå i en større sammenhæng, og derfor er fremtidig udforskning af dem vigtig. Et godt, frugtbart og konkret udgangspunkt vil være selve levnene af dem i kulturlandskabet, sammenholdt med skriftlige og kartografiske kilder. I England vil levn af de højryggede agre stadig kunne findes i græsklædte åbne landskaber, hvis

Figur 8. Foto der viser konturen af højryggede agre bevaret i et udskiftningsstel, her nord for landsbyen Heden på Midtfyn. Foto: PGM, okt. 89.

dyrkning blev opgivet i senmiddelalderen. I Danmark kan sådanne åbne landskaber med levn efter de højryggede agre kun findes få steder; et af dem er i Mols Bjerge.⁵⁴ Det hyppigste sted at finde højryggede agre vil være i skove, hvor et dyrket areal på et eller andet tidspunkt er blevet opgivet, og området er sprunget i skov eller er blevet plantet til. Grunden kan være nedlæggelse af en landsby og/eller dens jorder for at udlægge området til dyrehave (jagtinteresser) eller til skov (f.eks. Stokkerup i Dyrehaven); eller det kan være et margintalt stykke landsbrugsjord, hvis drift er blevet opgivet. Som omtalt af H. P. Stensby optræder konturerne af højryggede agre også som et relikvium i hegn, der går tilbage til udskiftningsstiden. Ligeså fremkommer højryggede agre som omtalt også ved arkæologiske udgravninger under jordoverfladen, men de kan dog spores i forvejen ved hjælp af luftfotos, en metode der også selvstændigt kan bruges til at finde agrene.

Det afgørende og mest sigende er dog stadig dateringen af agrene. Her må nødvendigvis inddrages skriftlige og kartografiske kilder, og slår de ikke til, kan også inddrages arkæologiske metoder og især arkæologiens brug af naturvidenskabelige

dateringsmetoder. I det hele taget vil det være oplagt at bruge levnene til at lave arkæologiske undersøgelser på udvalgte steder for at undersøge, hvordan profilen af agrene er under den bølgede overflade, om der evt. findes plovspor, således som bl.a. Grith Lerche har gjort det herhjemme. Ligeledes åbnes der mulighed for et større tværvidenskabeligt samarbejde, idet de frigravede agre vil give mulighed for at belyse jordbunden og dens sammensætning, ligesom plantevæksten i agrene vil kunne belyses, både ved pollenanalyse og ved undersøgelse af planterester, makrofossiler.

Men som led heri må foretages en grundig registrering af levnene af højryggede agre for at udpege de mest egnede steder til at sætte de tidkrævende undersøgelser ind. Og det er vigtigt, at dette arbejde bliver gjort, ikke blot i forskningsmæssig sammenhæng, men også rent antikvarisk. Som Naturfredningsloven er udformet nu, er agre hverken fra forhistorisk eller historisk tid omfattet af definitionen som jordfaste fortidsminder, der indebærer automatisk fredning. Agrene er heller ikke omfattet af muligheden for at begære en særlige tinglysning af objekterne i hvert enkelt tilfælde, som loven åbner mulighed for (dog kan stenstrenge fra forhistoriske agersystemer begæres tinglyst fredet). Man har kun den mulighed at begære en omstændelig og dyr arealfredning, hvis det skulle være aktuelt.

En del højryggede agre vil ikke være truede, f.eks. vil skovdrift umiddelbart være forenelig med bevaring af højryggede agre. Men moderne skovbrugsmaskiner kan ved deres kørsel og brug ødelægge agrene, som der er set eksempler på. Ligeså vil mange af de højryggede agre i hegnene være truede i kraft af den almindelige tendens inden for moderne landbrugsdrift til at sammenlægge markerne. Derfor vil det være væsentligt at sikre højryggede agre for fremtiden, til gavn ikke blot for forskningen, men også for den almindelige pædagogiske og oplevelsesmæssige værdi af et historisk element, der har været så udbredt i det danske kulturlandskab.

Noter

1. Se f.eks. følgende dagbøger, alle udgivet af Landbohistorisk Selskab:
Fæstebonde i Nørre Tulstrup Christen Andersens dagbog 1786–1797, ved Jens Holmgaard, København 1969.
Sognefoged i Stavnsholt Lars Nielsens dagbog (1771) 1789–1794, ved Jørgen Dieckmann Rasmussen, København 1978.
Optegnelser fra Holevadgården, af Anders Andersen og sønnen Lars Andersen 1767–1863, ved Holger Rasmussen, København 1982.
En fæstebondes liv. Erindringer og optegnelser af gårdfæster og sognefoged Søren Pedersen, Havrebjerg (1776–1839), ved Karen Schousboe, Odense 1983.
Christen Hansens dagbog. Elstrup 1766–1810, ved Jens Christensen og Klaus Egeberg, udg. i samarbejde med Historisk Samfund for Als og Sundeved, Fra Als og Sundeved 64, Sønderborg 1986.
2. Christen Hansens dagbog, 1986, s. 55.
3. Karl-Erik Frandsen i Det danske Landbrugs Historie, red. af Claus Bjørn, bd. II, Odense 1988, s. 21.
4. Gunnar Olsen: Præsteindberetninger om sognekaldenes og kirkerne økonomiske vilkår, i Fortid og Nutid bd. 19, 1956, s. 413–35, især s. 423.
5. Gudmund Hatt: Oldtidsagre, København 1949; Viggo Nielsen: Prehistoric Field Boundaries in Eastern Denmark, i Journal of Danish Archaeology, vol. 3, 1984, s. 135–63.
6. Charles Parain: The Evolution of Agricultural Technique, i The Cambridge Economic History of Europe, vol. I The Agrarian Life of the Middle Ages, ed. by M. M. Postan, Cambridge 1966, s. 149–51.
7. Karl-Rolf Schultz-Klinken: Ackerbausystem des Saatfurchen und Saatbettbaues in urgeschichtlicher und geschichtlicher Zeit sowie ihr Einfluss auf die Bodenentwicklung, i Die Kunde 1975/76 s. 33ff; A. Bantelmann: Die kaiserzeitliche Marschensiedlung von Ostermoor, i Offa 1957–58, s. 53–79 og W. Harnagel; Zur Grabung auf der Feddersen Wierde, i Germania 1961, s. 42–69.
8. Mogens Rud: Bayeux-tapetet og slaget ved det grå æbletræ, 1983, s. 9–11.
9. Gaius Secundus Plinius (23–79 e.Kr.): Historia Naturae XVIII, 172; *non pridem inuentum in Raetia Galliae ut duas adderent tali rotulas, quod genus vocant plaumorati* (fra Budé-udgaven).
10. Charles Parain, op. cit., planche mellem side 152 og 153: muldfjælsplov uden hjul fra senmiddelalderen.
11. Charles Parain, op. cit., s. 156.

12. Henrik Vensild: Navndrupåsen. Et bidrag til hjulplovens historie, i *Bidrag til Middelalderstudier* 1, Viborg 1970, s. 52–70.
13. Per Noe: Pre-medieval plough marks in Viborg, *Tools and Tillage* III, 1, 1976 s. 59–64; Per Kr. Madsen: Medieval ploughing marks in Ribe, i *Tools and Tillage* IV, 1, 1980 s. 36–45.
14. Jens Årup Jensen; Under Sønder Vium kirke, *FRAM* 1982, s. 24–40.
15. Ole Vejbæk: Om hjulploven i Danmarks middelalder, i *Beretning fra et symposium om dansk landbrug i oldtid og middelalder*, afholdt 25–26 april 1983 på Hollufgård, udgivet af Henrik Thrane, Odense 1984. s. 52–59.
16. Janken Myrdal: Medeltidens åkerbruk. *Agrarteknik i Sverige ca. 1000 till 1520*, Stockholm 1985, s. 76–82.
17. Hans Helbæk: Da rugen kom til Danmark, *KUML* 1970 s. 279–96; Erland Porsmose i *Det danske Landbrugs Historie*, red. af Claus Bjørn, bd. I, Odense 1988, s. 289f.
18. Karl-Rolf Schultz-Klinken, 1975–76, s. 40.
19. *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, bd. 1, 1956, sp. 49–50 (Axel Steensberg om ager).
20. Karl-Erik Frandsen: Vang og Tægt. *Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682–83*, Bygd 1983; Finn Stendal Pedersen: *Fynsk landbrugs vilkår 1683*, Odense 1985; Erland Porsmose: *Den Regulerede Landsby. Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e.Kr. fødsel*, bd. I–II, Odense 1981; Ole Widding: *Markskifte og Dyrkningsfællesskab, Studier over lollandske markbøger 1681 og 1682*, København 1949.
21. H. P. Stensby: Et kulturgeografisk træk i det danske landskab, i *Geografisk Tidsskrift* 1912, bd. 21 s. 229–31; samme: Et kulturgeografisk træk i det danske kulturlandskab, i *Naturens Verden*, 4. årg. 1920 s. 536–42.
22. Werner Christensen: Jordens fosforsyreindhold som indikator for tidligere kultur og bebyggelse. En studie af Eremitageslettens historie, i *Danmarks Geologiske Undersøgelser II rk.*, nr. 57, København 1935.
23. Axel Steensberg: Fortidsager, i *Vor Viden*, 1953, s. 6–14; samme: artiklen Ager i *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, bd. 1, 1956 sp. 32–54; samme: *Jorddyrkning i Middelalderen*, i *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1957, s. 83–96.
24. De i note 23 nævnte værker samt Axel Steensberg, J. L. Østergaard Christensen og Svend Nielsen: *Atlas over en del af middelalderlandsbyen Borups agre i Borupris skov ved Tystrup sø, Sjælland*, bd. I–II, København 1968; Axel Steensberg: *Borup AD 700–1400. A deserted settlement and its fields in South Zealand, Denmark*, tekst + kortbind, København 1983; for en vurdering af

- dateringen af Borup se Per Grau Møller: Bebyggelseskontinuitet i Borup, utrykt opgave til Lærestolen i Middelalderarkæologi, Århus Universitet, juli 1984.
25. Axel Steensberg, 1983 s. 185f.
  26. Axel Steensberg i Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder, bd. 1, 1956, sp. 47.
  27. Thorkild Ramschou: Lindholm Høje. A Danish Viking Period Field, i *Tools and Tillage*, vol. IV, 2, 1981, s. 98–109.
  28. Grith Lerche: Additional comments on the Lindholm Høje Field, i *Tools and Tillage*, vol. IV, 2, 1981, s. 110–16.
  29. Grith Lerche: Ridged Fields and Profiles of Plough-Furrows, i *Tools and Tillage V*, 3, 1986, s. 131–56.
  30. Ole Vejrbæk: Hus og ager. Højryggede agre under en bebyggelse fra 1100-årene syd for Filsø i Ål sogn, i *Mark og Montre* 1984, s. 49–58.
  31. Torben Grøngaard Jeppesen: Landsbyens opståen og udvikling. Landsby og agersystem i vikingetid og middelalder, i *Kulturgeografisk Seminarium 1/83. Rapporter från Barknåre-projektet 1. Individ, samhället och kulturlandskapet*, Stockholm 1983, s. 113–120; samme: Ploven og vikingerne, *Skalk* 1981, nr. 6, s. 4–9; samme: Højryggede agre i Storskoven, Brahetrolleborg, i *Bebyggelsehistorie og fysisk planlægning. Beretning fra 11. bebyggelsehistoriske symposium ved Odense Universitet, afholdt d. 6–8 november 1985*, udg. af Niels Hørlick Jessen, Per Grau Møller og Erland Porsmose, Odense 1986, s. 159–63.
  32. Erland Porsmose i *Det danske Landbrugs Historie*, red. af Claus Bjørn, bd. I, Odense 1988, s. 229 + 280–86.
  33. Viggo Bang: Højryggede agre, iagttagelser fra Dalene Skov på Nordfyn, i *Fynske Årbøger* 1989, s. 97–105.
  34. Torben Grøngaard Jeppesen 1986 s. 159–63.
  35. Per Grau Møller: Højryggede agre og de fynske skove, *Beretning fra Nordisk Kulturlandskabsforbunds årsmøde på Møn, maj 1989, Bygd* 1990 (under udgivelse).
  36. Torben Egeberg Hansen: De højryggede agre, i *FRAM, Fra Ringkøbing Amts Museer*, 1987, s. 79–86.
  37. Ulf Spørrong: Ryggade åkrar, i *Rig*, 1978 s. 84.
  38. Axel Christophersen: Några reflexioner kring de højryggede åkrarna i kungsmarken, i *Ale* 1981, 3, s. 1–18.
  39. Ulf Spørrong: Ryggade åkrar, i *Rig*, 1978 s. 81–90.
  40. Trevor Rowley: *Medieval Field Systems*, i Leonard Cantor (ed.): *The English Medieval Landscape*, London 1982 s. 47.
  41. M. W. Beresford: Ridge and furrow and the open fields, *Economic History Review*, ser. 2, 1, 1948, s. 34–45; samme: Maps and the Medieval Landscape, i *Antiquity* 24, 1950, s. 114–18.

42. Eric Kerridge: Ridge and Furrow and Agrarian History, i *Economic History Review*, ser. 2, 3–4, 1951 s. 14–36.
43. Philip Barker & James Lawson: A Pre-Norman Field-System at Hen Domen, Montgomery, i *Medieval Archaeology* vol. 15, 1971 s. 58–72.
44. Joan Thirsk: The Common Fields, i *Past and Present* no. 29, 1964 s. 3–25; J. Z. Titow: Medieval England and the Open-Field System, *Past and Present* no. 32, 1965 s. 86–102; Joan Thirsk: The Origin of the Common Fields, i *Past and Present* no. 33, 1966, s. 142–47 – alle også gengivet i R. H. Hilton (ed.) *Peasants, Knights and Heretics*, Cambridge 1976.
45. David Hall: The origins of open-field agriculture – the archaeological fieldwork evidence, i Trevor Rowley (ed.): *The origins of the open-field agriculture*, London 1981, s. 22–38.
46. Trevor Rowley: Medieval Field Systems, i Leonard Cantor (ed.): *The English Medieval Landscape*, London 1982 s. 25–55.
47. M. L. Parry: A typology of cultivation Ridges in Southern Scotland, i *Tools and Tillage* III, 1, 1976 s. 3–19.
48. Gregers Begtrup: Agerdyrkningens tilstand i Danmark, bd. III, København 1806, s. 106 + 280.
49. Fæstebonde i Nørre Tulstrup Christen Andersens dagbog 1786–97, udg. af Landbohistorisk Selskab, ved Jens Holmgaard, København 1969.
50. C. Dalgas: Svendborg amt, Bidrag til kundskab om de danske provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende, foranstaltet ved Landhusholdningsselskabets, bd. 9, København 1837, s. 171.
51. Som note 49.
52. Erik Arup: Danmarks historie, bd. 1, 1925, s. 65f.
53. Erland Porsmose Christensen: Bebyggelse, kulturlandskab og driftsmåder på overgangen mellem yngre jernalder og ældre middelalder, i *Fra Jernalder til Middelalder*, Beretning fra et symposium 17.–19. maj 1979 afholdt af Odense Universitet, udg. af Henrik Thrane, Odense 1979, s. 118–39.
54. Se Grith Lerches foto i Ole Fenger: *Kirker rejses alle vegne, 1050–1250*, i *Gyldendals & Politikens Danmarks Historie*, bd. 4, København 1989, s. 122.

Småbruger eller daglejer?

En sammenligning af husmandsbefolkningen, bebyggelsen og den sociale forandring i et lollandsk og et sydvestjysk sogn, 1800–1900

Af Asger Simonsen

Introduktion

Landboreformerne blev til som et kompromis mellem staten og godsejerstanden. For almuen på landet betød reformerne en øget social differentiering mellem gårdmandsfolk på den ene side og husmænd og indsiddere på den anden. Der skulle gå godt og vel hundrede år, før husmændene gennem faglig og politisk selvorganisering indtog en acceptabel – en »ligeværdig« – plads i forhold til andre grupper i landbosamfundet.

I husmændenes historie fremstår det 19. århundrede derfor som et dystert (men også noget dunkelt) kapitel. Den historiske litteratur ødsler ikke ligefrem med beskrivelser af husmændenes forhold i denne afgørende periode.¹ Nogle grundlæggende træk er dog velkendte. Det er således givet, at husmanden som begreb i 1800-tallet dækker over en temmelig sammensat person. Kun et fåtal var selvstændige *småbrugere*, d.v.s. husmænd i moderne forstand. Det store flertal levede ved at kombinere et beskedent jordbrug med andre erhvervs-grene. Det drejede sig først og fremmest om landarbejde (dagleje), men også håndværk, fiskeri, skovarbejde og lignende erhverv spillede en rolle i husmændenes økonomi. Af og til kan man i folketællingerne træffe husmænd, som bestred 3 à 4 vidt forskellige erhverv.

Det er også velkendt, at dette mønster var underkastet store regionale forskelle. Variationerne kommer stærkest til udtryk, når man sammenligner to næsten mytologiske skikkelser i

---

Asger Simonsen, f. 1943, cand.mag. (historie og geografi), adjunkt ved gymnasieskolen (årsvikar). Landbohistorisk hovedinteresse: bondebewælgelser, småbrugere og landarbejdere i Danmark og Mexiko i det 19. og 20. århundrede.

nyere dansk historie: den undertrykte og »indeklemt« husmand på Øerne og den selvstændige og »frie« hedehusmand i Vestjylland.

Begge repræsenterer hver for sig betydningsfulde tendenser i udviklingen af det danske husmandsbrug. Den vestjyske husmand havde takket være omfattende udstykning og kolonisering af hederne gode muligheder for at skabe sig en tilværelse som *selvstændig* småbruger. Den østdanske husmand var frem for nogen anden et produkt af landboreformernes bestræbelser på at sikre gårdbruget og godsdriften tilstrækkelig med billig arbejdskraft. Jordtilliggendet var derfor så tilpas beskedent (2 à 3 tdr. land), at husmanden ikke kunne leve selvstændigt af det, men var *tvunget* til at søge ekstra indkomster andetsteds, fortrinsvis som lønnet landarbejder.

Disse to højst forskellige husmandstyper fortjener en nøjere sammenligning. Det kunne bidrage til at give en mere nuanceret opfattelse af, hvor store kontrasterne i de danske husmænds vilkår egentlig var, og hvor betydningsfulde forskellene i de sociale strukturer og forandringer var. I de følgende afsnit bliver dette tema grebet an som en komparativ undersøgelse af to sogne, *Stokkemarke* sogn på Lolland og *Brørup* sogn i Sydvestjylland.

1. halvdel af 1800-tallet

Stokkemarke

Frem for nogen anden dansk lokalitet var Lolland et feudalt samfund. I snart sagt hver eneste af øens sogne fandtes der foruden den obligatoriske sognekirke også én, undertiden to eller flere, hovedgårde. Stokkemarke havde således tre: Knuthenlund, Ørbygård og Stensgård, alle forpagtergårde under de lokal majorater. Tilsammen sad disse tre gårde på ca. 14 pct. af sognets totale hartkorn.² (Tab. 8; fig. 1.)

Grevskabet Knuthenborg var største lodsejer i Stokkemarke. Det ejede foruden kirkebyen Stokkemarke også landsbyerne Keldernæs og Blans. Grevskabet havde i 1700-tallet et dårligt ry på sig. I 1802 overtog den bondevenlige Frederik Knuth ledelsen. Han indledte store reformer på godskomplekset, men nåede ikke at afslutte dem, inden han døde i 1818.

Grevskabet blev derefter sat under administration. Reformarbejdet ophørte, hvilket dog ikke mindst skyldtes de dårlige tider under landbrugskrisen 1818–1828. I 1837 kunne sønnesønnen F. M. Knuth, den senere så kendte politiker, overtage roret. Også han var en »human« godsejer. Under hans energiske ledelse blev gårdmandshoveriet afløst i begyndelsen af 1840erne. Han fik desuden få år senere som den første majoratsbesidder bevilling på at bortsælge bøndergodet til arvefæste.³

Næststørste lodsejer i Stokkemarke var det private gods Søllestedgård, beliggende i nabosognet Søllested. 1811 kom Jørgen Jørgensen i besiddelse af Søllestedgård. Han afløste fire år senere som en af de første, private godsejere på Lolland gårdmændenes hoveri. Sønnen Lauritz Jørgensen overtog godset i 1836. Omkr. 1850 solgte han bøndergårdene til arvefæste.⁴ – Baroniet Juelinge var ejer af landsbyen Saltvig samt Skovhuse. Også grevskabet Christianssæde og ydermere et par private godser ejede spredte huse og gårde i Stokkemarke.

Befolkningen i Stokkemarke var stor. I 1801 var der 1272 indbyggere i sognet, hvilket svarer til 54,0 personer pr. km² dyrket areal.⁵ I 1855 var den nået op på 1928, d.v.s. en tilvækst på 52 pct. eller årligt på 0,8 pct. (Tab. 1). Dette lå en smule under tilvæksten i landdistrikterne i Danmark som helhed i samme periode. Ikke desto mindre var det 19. århundredes berygtede befolkningspres tydeligt nok slået igennem.

Fra og med 1834 er nogle demografiske komponenter i befolkningens bevægelser nøjere undersøgt. (Tab. 2.). Indtil 1855–60 var fødselsoverskuddet temmelig højt, hvilket naturligvis har øget presset på ressourcerne i sognet. Dette gjaldt navnlig i begyndelsen af 1840erne. Senere i årtiet satte en forholdsvis kraftig (netto)udvandring ind. Det var dog fortrinsvis tyende, som vandrede bort. Gårdene havde fået hoveriet afløst og havde derfor ikke mere så stærkt behov for fremmed arbejdskraft. Hovedgårdene fik i stedet deres arbejdskraftsbehov dækket ved hjælp af bosiddende husmænd og indsiddere.⁶

På dette tidspunkt indledtes også den første oversøiske udvandring fra Lolland-Falster. Kromand og arvefæster i Stokkemarke Christian Ludvig Christensen rejste i 1846 til Wisconsin, og senere fulgte familien efter. Christensens bortrejse er ikke mindst interessant, fordi han på grund af sit engage-

Tabel 1. Befolkningstilvæksten i absolutte tal samt gennemsnitlig, årlig stigning i procent.

År	Stokkemarke		År	Brørup	
	Antal	Pct.		Antal	Pct.
1787	1120		1787	353	
1801	1272	0,91	1801	439	1,63
1814	1292	0,12	1814	499	0,99
1834	1572	0,64	1834	644	1,28
1840	1691	1,22	1840	648	0,10
1845	1792	1,16	1845	693	1,35
1850	1804	0,13	1850	751	1,62
1855	1928	1,34	1855	773	0,58
1860	2012	0,86	1860	919	3,52
1870	2084	0,35	1870	1051	1,35
1880	2139	0,26	1880	1157	0,97
1890	2085	÷0,26	1890	1206	0,42
1901	2116	0,13	1901	1632	2,47
1906	2158	0,39	1906	1728	1,14

Anm.: År 1906 udgjorde befolkningen i stationsbyen Brørup 607 personer. Herved bliver den egentlige landbefolkning i sognet på 1121 indbyggere.

Kilde til folketællingen november 1814: For Stokkemarkes vedkommende kirkebogen 1812–14; for Brørup: RA. Rtk. 352.79: Præsteindberetninger om sognenes folkemængde 1814 og 1820.

ment i »husmandssagen« 1842–44 agiterede for, at husmændene burde emigrere. Ved sit eksempel kom Christensen til at fremstå som grundlæggeren af den traditionsrige emigration fra Lolland-Falster. Foreløbig fulgte kun nogle få familier efter, bl.a. nogle husmænd. Først fra 1860erne kom der virkelig fart i den oversøiske udvandring.⁷

Udvandringen kunne foreløbig ikke løse befolkningspresset i sognet. Problemerne spidsede sig til, fordi der næsten ikke skete nogen gårddeling i sognet, men nok en vis udstykning af jord til huse. Det betød, at ikke alle gårdmandsbørn kunne forvente fremover at beholde den sociale status, de var født med, men tværtimod måtte »synke ned« i husmands- og indsidderklassen. I årene ca. 1830–45 endte 8 af 30 gårdmandsønner som husmænd og yderligere 5 som indsiddere. d.v.s.

mere end 40 pct. af samtlige gårdmandssønner endte blandt småkårsfolkene.⁸ For husmændene betød denne udvikling naturligtvis, at mulighederne for at etablere familie under eget tag blev yderligere skærpet.

I første halvdel af 1800-tallet fandtes der godt et hundrede bøndergårde i Stokkemark. De var næsten alle fæstegårde, selvejere var der kun få af. Den feudale struktur gjorde, at der sjældent fandt gårddelelinger sted. Kun en halv snes nye gårde blev oprettet efter 1805. (Tab. 8). Tilsammen sad gårdene på mindst tre fjerdedele af jordressourcerne. De fleste hørte hjemme i størrelsesordenen 4–8 tønder hartkorn (tdr. htk.), d.v.s. den typiske, danske bondegård af middelstørrelse. Derimod var antallet af små bøndergårde under 4 tdr. htk. yderst beskedent. Dette gjorde overgangen mellem gårde og huse meget brat (Fig. 1).

Fællesskabet i Stokkemark blev ophævet i årene 1807–1815. Det skete på et sent tidspunkt, men var ikke usædvanligt for Lollands vedkommende.⁹ Tjennemark og Abed under Søllestedgård blev som de første byer udskiftet i 1807. På Knuthenborg havde greve Frederik Knuth udarbejdet en storstilet plan for udskiftningen og udflytningen af grevskabets bøndergods.¹⁰ Navnlig udflytningen af bøndergårdene var mønsterværdig. »Endelig regulære lodder, hellere én [gård] mere ud« – lød grevens instruks. Af samtlige 29 gårde i Stokkemark by, udskiftet 1809, blev ikke mindre end 22 flyttet ud.

I 1805 kunne antallet af huse i Stokkemark opgøres til 122 (tab. 8). Størstedelen var gadehuse i landbyerne (tab. 7; kort 1), hvoraf omtrent en trediedel havde jordtilliggende.¹¹ Mange jordløse gadehusmænd har disponeret over græsningsrettigheder til den obligatoriske ko og/eller et par får, men *hvor* mange er uvist. Med udskiftningen blev disse rettigheder godtgjort i form af jordlodder på 2–3, undertiden 4 tdr. land.

Samtlige 31 huse under Søllestedgård i Tjennemark og Abed fik tillagt jordlodder, og en del blev flyttet ud.¹² Herved opstod kolonien Lundejorden, anlagt på en isoleret skovrydning bag Tjennemark skov tæt ved sognegrænsen. Beboerne, ikke mindst børnene, havde langt til skole og andre af sognets faciliteter. (Kort 2).

Tabel 2. Befolkningens bevægelser 1834–1901.

	Summarisk fertilitet ‰ årlig		Summarisk dødelighed ‰ årlig		Fødsels-overskud ‰ årlig		Netto-vandring ‰ årlig	
	St	Br	St	Br	St	Br	St	Br
1834–40	32,8	31,7	22,4	20,1	10,4	11,6	+1,7	÷10,6
1840–45	34,0	29,5	20,3	19,7	13,7	9,6	÷2,1	+3,6
1845–50	31,8	29,1	21,5	21,3	10,3	7,8	÷9,0	+8,3
1850–55	31,5	31,8	21,0	17,6	11,5	14,2	+2,8	÷8,4
1855–60	31,7	32,6	21,8	17,5	9,9	15,1	÷1,3	+18,9
1860–70	27,9	36,1	18,9	18,7	9,0	17,4	÷5,5	÷4,1
1870–80	28,1	31,7	16,1	17,5	12,0	14,2	÷9,5	÷4,6
1880–90	26,2	32,8	14,4	18,0	11,8	14,8	÷14,3	÷9,8
1890–1901	26,4	37,4	16,8	16,6	9,6	20,8	÷7,4	+6,5

St = Stokkemærke; Br = Brørup. + = nettoindvandring. ÷ = nettobortvandring.

Kilder: Brørup 1834–1901 og Stokkemærke 1834–50 ved optælling i kirkebøgerne. Stokkemærke 1850–1901: *Statistiske Tabelværker* vedr. vielser, fødsler og dødsfald.

På Knuthenborg var det planen, at der fra hver gård skulle udlægges en huslod, og at hver husmand skulle have et nyt 8-fags hus opført. Denne plan blev kun delvis realiseret. I Stokkemærke by blev flertallet af de udflyttede huse samlet i to kolonier. Den største, Brandsmose, taler sit eget sprog om, hvor den blev anlagt – ude i et ryddet naturområde. (Kort 1 og 2). I landsbyerne Blans og Keldernæs, begge udskiftet 1815, nåede foreløbig kun gårdene at blive flyttet ud, inden reformplanerne blev skrinlagt ved Knuths død i 1818. Der skulle gå mere end et kvart århundrede, før husene i disse to landsbyer blev flyttet ud på marklodderne.

Ved udskiftningen blev der således skabt omtrent 100 *huse med jord*. Vi genfinder dem i ejendomsstillingen 1835, hvor de tilsammen sad på 5 pct. af det totale hartkorn i Stokkemærke. (Tab. 8). Indtil 1840 var 90 huse med jord flyttet ud i marken. (Tab. 7). En del huse med jord lå fortsat inde i landsbyerne (navnlig Blands og Keldernæs) og deres jordlodder ude i bymarkerne. Dette besværliggjorde naturligvis husmandens landbrugsbedrift.

Ved udflytningen blev husene for det meste nyopført ude på lodderne, medens de gamle huse i landsbyerne fik lov at blive stående. Når gårdene ligeledes blev udflyttet, kunne nogle fag af stuehuset blive stående tilbage på toften i landsbyen som aftægtsbolig eller bolig for en landarbejderfamilie. Dette kom sognets indsiddere til gode. Dem var der forholdsvis mange af i 1801, hvor ca. en trediedel af alle småkårsfolk hørte til denne gruppe. Blandt indsiderne var de fleste jordløse daglejere. (Tab. 3). Nu kunne de imidlertid rykke ind i de gamle gadehuse, hvilket dog ikke betød, at de fik afgang til jordressourcer, tværtimod var de lige så jordløse, som de før havde været. Imidlertid kom de til at sidde under eget tag, og dét var allerede noget. Der opstod herved en gruppe af *jordløse huse*, som i 1835 udgjorde knap halvdelen af samtlige huse i sognet.

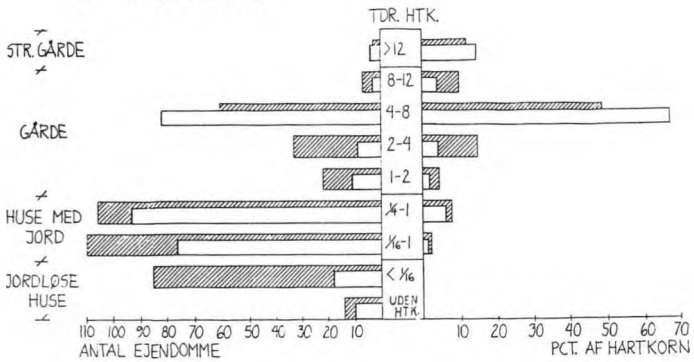
I de kommende 10–15 år fik disse jordløse huse i vid udstrækning tillagt jordlodder, men for det meste små lodder på kun 1 fdk.–2 skp. htk. (Tab. 8). Derimod fandt der ikke noget nyt husbyggeri sted i denne periode, hvilket naturligvis har øget den sociale krise i disse år. Karakteristisk nok tiltog antallet af indsiderfamilier da også igen fra midten af århundredet. (Tab. 3).

I 1850 var situationen altså den, at husmændene i Stokke-marke disponerede over 7,5 pct. af sognets hartkorn og gårdmændene over 78 pct. Mere havde et halvt århundredes udflytning og udstykning ikke kunnet bidrage med. Jordfordelingen var og blev udpræget »skæv«.

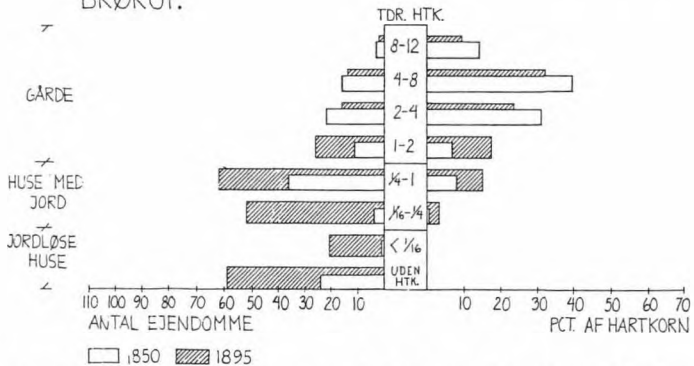
Udskiftningen førte til et gennemgribende opbrud i Stokke-marke. Store naturarealer – overdrev, moser og skovstrækninger – blev taget under plov. Det dyrkede areal blev udvidet fra 4300 tdr. ld. i 1809 til 6300 tdr. land i 1840. (Kort 1 og 2). Store grundforbedringer i form af grøfter og mergling førte til en forøgelse af den vegetabiliske og animalske produktion. Driften blev lagt om fra fire-vangsbrug til 7–8-marks drift. Herved kom græsningsarealerne til at indgå i omdriften, hvad der førte til en intensivisering af kvægbruget.¹³

Produktionsforøgelsen kom først og fremmest gårdmændene til gode. Med undtagelse af kriseårene 1818–1828 var kornpriserne stigende indtil slutningen af 1870erne. Landbrugskrisen førte ganske vist til, at bønderne blev »mere og mere fortrykkede«,¹⁴ men der var trods alt kun tale om et

STOKKEMARKE.

BRØRUP.

Figur 1. Antal gårde og huse samt fordelingen af hartkornet 1850 og 1895. (Absolutte tal og procent).

Kilder: Tab. 8 og 9.

midlertidigt afbræk i en lang periode med højkonjunkturer. Ved midten af århundredet kunne bønderne uden nævneværdige økonomiske kvaler købe deres gårde til arvefæste, senere til selveje.

Husmændene fik ikke tilsvarende glæde af den økonomiske fremgang. Jordlodderne var for små til, at de kunne danne grundlag for nogen større overskudsproduktion til afsætning på markedet. Kildemateriale fra Lolland-Falster fra 1840erne

kan klart dokumentere denne situation.¹⁵ Et afkast på 10–12 tdr. korn (rug, byg, ærter, havre) synes i 1840erne at have været det normale på en 3 tdr. land stor husmandslod. Heraf er omtrent en femtedel gået til næste års udsæd. Overskuddet har med nød og næppe kunnet dække en »gennemsnitsfamilies« årlige selvforsyning med fødekorn.¹⁶ Husmændene har altså næppe haft mulighed for at opnå kontante indtægter ved salg af egne produkter.

Husdyrholdet på en 3 tdr. land jordlod bestod overalt på Lolland-Falster af 1 ko og 2 får. Denne sammensætning var siden udskiftningen og indtil slutningen af 1800-tallet så at sige standardiseret. Sammenlignet med gårdmændene havde husmændene i begyndelsen af århundredet et relativt stor husdyrhold. Men efterhånden som kvægbruget kom til spille en større og større rolle i gårdbrugets økonomi, faldt denne relative fordel for husmændene væk. Den animalske produktion (mælk, smør, uld, lam) har dog under alle omstændigheder næppe bidraget med noget overskud til salg.

Husmanden som (hovedsagelig) selvstændig småbruger er da også en meget sjælden skikkelse i Stokkemarke i første halvdel af århundredet (Tab. 3). Først folketællingen 1834 anvender den karakteristiske betegnelse »lever af sin jordlod«, men kun om seks personer. Disse var typisk enlige kvinder, især enker, som ikke kan gøre krav på at repræsentere den normale husmandsfamilie. Det samme gælder 1855, hvor 16 familier angives at leve af selvstændigt jordbrug. Husmanden var altså afhængig af indkomster fra andre erhvervsgrøner, dagleje, håndværk m.v. Dette havde oprindeligt været hensigten med at give dem jord, så noget overraskende ligger der ikke i konklusionen.

Daglejerne, d.v.s. fortrinsvis landarbejderne, udgjorde den vigtigste gruppe. Antallet af daglejerfamilier i sognet steg først efter 1834 og kulminerede 1855 med 147 familieoverhoveder. Relativt set tabte de terræn i forhold til andre erhvervsgrupper blandt husmændene og indsiderne. Men betragter man landarbejderbefolkningen (daglejeren med samtlige familiemedlemmer) i forhold til den samlede *landbrugsbefolkning* viser der sig et andet billede (Tab. 5). Så var der tale om en konstant vækst både absolut og relativt fra 1801 til 1855. Ved midten af århundredet udgjorde daglejerne

Tabel 3. *Stokkemarke*: Fordelingen af husstande efter social status (boligform) og hovederhverv 1801–1906. Absolutte tal.

	1801	1834	1855	1870	1890	1906
<i>Gårde</i>	105	108	108	118	116	(119)
gårdmænd	102	103	105	111	114	(115)
andre	3	5	3	7	2	4
<i>Huse</i>	120	195	237	264	307	(347)
småbrugere		6	16	20	82	(62)
daglejere	79	109	119	109	75	99
skovbrug	2	9	8	8	16	13
fiskeri			1	2	6	12
håndværkere	29	48	62	82	70	79
handel		2		4	9	16
transport			1	2	4	4
»immateriel«	3	5	5	7	8	12
andre	7	16	25	30	37	50
<i>Indsiddere</i>	65	31	67	67	23	38
daglejere	42	8	28	20	7	13
håndværkere	15	3	11	7	7	7
andre	8	20	28	40	9	18

Anm.: Tal i parentes er anslået.

Kilder: Optælling i originale folketællingslister, kombineret med optællingslister for 1834, 1855 og 1906. RA. Danmarks Statistik. Tabeller over folkemængden, 1834, 1855 og 1906; *Statistisk Tabelværk*, Ny rk., Bd. 12, Hft. 1. (Folketællingen 1855).

talmæssigt den største gruppe i landbruget, gårdmændene den næststørste.

Landarbejdernes beskæftigelsesmuligheder var egentlig ikke ringe i de første årtier efter århundredskiftet. Der skete vældige rydningsarbejder i forbindelse med udskiftningen, og der blev gennemført omfattende grundforbedringer.¹⁷ Senere i 1840'erne begyndte det at knibe med beskæftigelsen, bl.a. fordi der blev indført tærskemaskiner på de store gårde.¹⁸

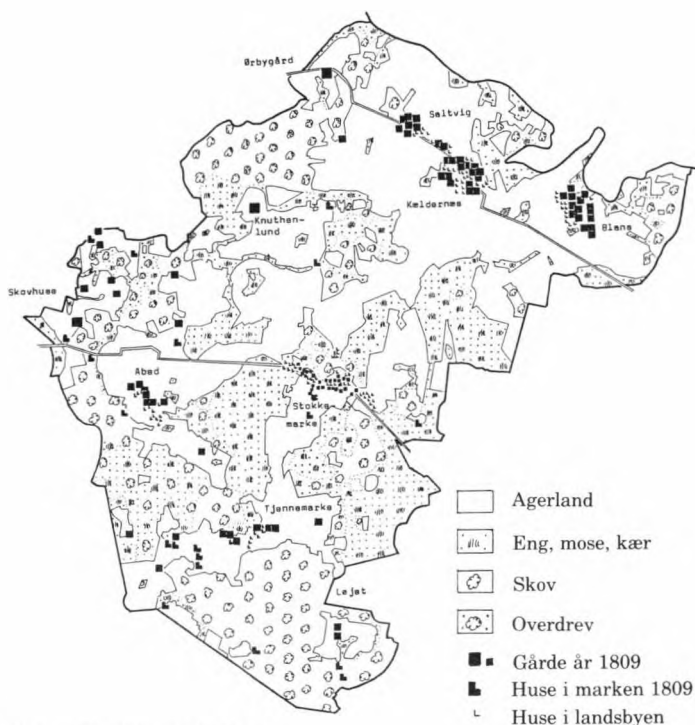
Et grundlæggende træk i husmandens social-økonomiske vilkår var den dybe afhængighed af godssystemet. På dette plan skete der i Stokkemarke, som overalt på Lolland-Falster, en

afgørende stramning i forhold til tiden omkring århundredskiftet.

For Stokkemarkes vedkomende kan denne udvikling bedst beslyses ved hjælp af kildemateriale fra Søllestedgård gods.¹⁹ Her var husene alle fæstehuse, hvorimod der under Knuthenborg både blev lejet og fæstet huse ud.²⁰ Fæstebreve fra landsbyerne Tjennemarke og Abed kunne omkr. 1800 typisk indeholde krav om 2 rdl. i jordeafgift, 52 ugedage årligt samt det »sævanlige pligtarbejde«, d.v.s. 5 dage med modtagelse af korn i herregårdsladen og 2 dage med møgspredning. Fæsteren skulle (naturligvis) svare alle kongelige skatter, tiender og offentlige afgifter. Indfæstning kunne i ét tilfælde lyde på 40 rdl., i et andet på ikke mindre end 112 rdl.

1811 skiftede Søllestedgård ejer. Der skete nu en stramning af afgifterne, navnlig efter 1815, hvor godsets bønder fik deres hoveri afløst. Landbrugskrisen få år efter har virket i samme retning. Den betød store økonomiske tab for godsejeren, der tydeligvis søgte at modvirke tilbagegangen ved at læsse større og større byrder over på husfæsterne.²¹ Antallet af ugedagsmænd på Søllestedgård (incl. husmænd uden for Stokkemarke) steg fra 28 i 1812 til 40 i 1816 og kulminerede med 51 i 1843. Ikke nok med dét, men den enkelte husmands afgifter blev klækkelig forhøjet. Pengeafgiften kunne nu løbe op i 10–12 rdl. Dette beløb blev dog reduceret med 4 rdl., når husmanden blev afkrævet 52 ugedage om året. Desuden skulle fæsteren forrette 4, senere 7–8, »andre« arbejdsdage årlig eller høste 2 tdr. land med korn, foruden at han som sædvanlig skulle tage imod korn og sprede gødske. Som noget nyt skulle han også rejse og vedligeholde 200 favne gærde. Alt hovarbejdet skete på egen kost og med egne redskaber. I 1820–30erne kom der flere bestemmelser til. Han skal forette klapjagtdage, gå med omgangsbreve samt grave 400 favne grøfter for en fast men underbetalt akkord. Indfæstningen kunne i 1820–30erne løbe op på 100–150 rbd. (rigsbankdaler), i 1840erne på det dobbelte.

Alt i alt var der tale om usædvanlig tyngende afgifter for husmændene i Stokkemarke, ja, overhovedet nogle af de hårdeste i kongeriget Danmark. Sogneforstanderskabet forsøgte i 1844 at omregne husmændenes byrder til penge. En husmand med jord under Søllestedgård svarede typisk 29 rbd., mens hans kollega under Knuthenborg »kun« kom af med 20 rbd. og

Kort 1. Stokkemarke 1809.

4 mk.²² Denne forskel peger på et andet fundamentalt problem i husmandstilværelsen på Lolland: De social-økonomiske betingelser kunne variere overordentligt meget inden for én og samme sognegrænse, hvad der har bidraget til at skabe en usund stemning af vilkårlighed og usikkerhed.

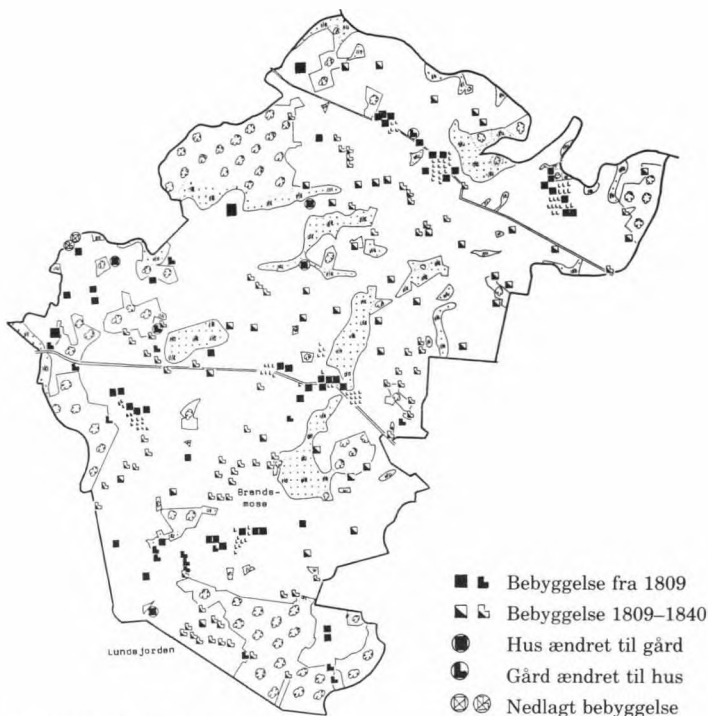
Ydermere måtte husmændene leve og dø i omgivelser, der var gennemsyret af feudale normer. Det drejer sig om gods-ejerdistributioner, der i fællesskabets tid blev praktiseret for at få godssystemet til at fungere. De havde ikke mere nogen reel betydning for gårdmændenes vedkommende, men nok for husmændenes. F.eks. var det fortsat almindeligt, at tjenestekarle, som ønskede at få foden under eget bord, blev »presset« til at gifte sig med enker efter afdøde fæstehusmænd. Sikkert med

god grund kunne Tjennemarke-husmændene, socialpolitisk nogle af de mest ivrige i sognet, i 1842 jamre over, at de befandt sig i en »lidende og trykkende tilstand«.

En anden side af husmændenes afhængighed drejede sig om forholdet til gårdmændene. Husmændene havde for lidt jord til at kunne holde hest og måtte derfor ty til gårdmanden for overhovedet at få huslodden dyrket. Betalingen for disse serviceydelser skete enten i penge eller arbejdsydelser, foruden at husmanden måtte byde gårdmanden og hans folk på det traditionelle (og berygtede) »pløje-traktement«. I Stokkemarke var det åbenbart normalt, at husmanden aftjente pløjelønnen ved at arbejde hele høsten hos gårdmanden. Herved gik han glip af årets bedste mulighed for hurtigt at tjene kontante penge, idet daglønningerne var størst i høsttiden.²³

Hertil kom, at gårdmændene så absolut var de største arbejdsgivere i sognet. Godserne spillede en forholdsvis mindre rolle som arbejdsgiver, idet deres arbejdskraftsbehov i forvejen var delvis dækket ind ved hjælp af husmændenes pligtarbejde samt for Knuthenlunds vedkommende indtil 1841 af gårdmandshoveri. Daglønningen på gårdene inkluderede så godt som altid kosten. Det betød, at lønnen var betydelig mindre end den, der kunne opnås på godserne, hvor daglejerne gik på egen kost. I begyndelsen af århundredet var daglønningen på gårdene 6–8 sk. om sommeren, i høsten 16 sk. En gennemsnitlig årsløn med kosten i Maribo amt androg under fuld beskæftigelse året rundt ca. 30 rdl.²⁴ Ret meget mere kunne daglejeren i Stokkemarke ikke gøre sig håb om senere i 1840erne. Selv for hoverifri daglejere var det sjældent, at de tjente mere end 50 rbd. »De fleste fortjener ikke 40 rbd. og mange ikke over 30«, skrev den socialt indignerede kromand i Stokkemarke.²⁵ Med husmændenes herskabsafgifter in mente er det klart, at der i første halvdel af 1800-tallet skete et reallønsfald. I 1840erne har det store flertal af husmænd fristet en tilværelse på eksistensminimumet.²⁶

Forholdene førte i 1830–40erne til sociale spændinger, som udløste den ret omfattende *husmandsbevægelse* på Lolland-Falster – på lokalt plan ikke mindst i Stokkemarke – i årene 1842–45. Dette spørgsmål skal ikke tages op her. Der er dog grund til at fremhæve, at bevægelsen var båret af en socialpo-

Kort 2. Stokkemarke omkr. 1840.

litiske alliance mellem husmænd og gårdmænd, vendt mod godsejerstanden.

Denne alliance var i realiteten bygget på sand. I klasse-mæssig forstand var almuebefolkningen *også* splittet i et latent modsætningsforhold mellem gårdmændene på den ene side og husmænd og indsiddere på den anden. De feudale institutioner på Lolland-Falster slørede denne kendsgerning, idet både gårdmænd og husmænd havde fælles (men ikke lige sprængfyldte) konfliktflader i forhold til godsejerne. En anden faktor, som virkede i samme retning, var arbejdets organisering på sognets største arbejdsplads: gårdbrugene. Hver gård beskæftigede én, højst to, faste daglejere. De indgik i det patriarkalske hieraki på gården og var økonomisk afhængige

af diverse frynsegoder (lidt mælk, brød, aflagte klæder), som stedet i tilgift til den ordinære løn kunne kaste af sig. Der var med andre ord tale om den perfekte situation for at føre social kontrol.

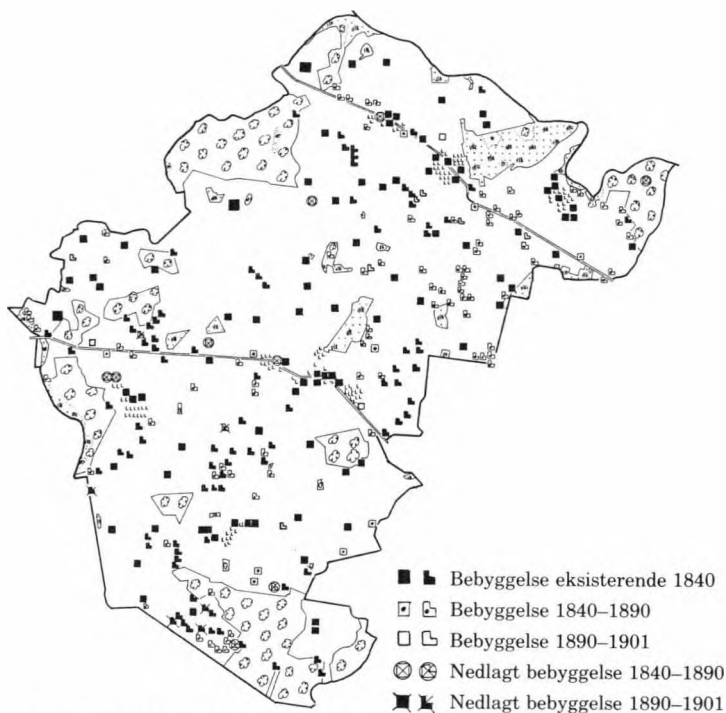
Endelig har det betydet en del, at flere og flere gårdmandsbørn »diffunderede« ned i husmandsstanden. I kraft af økonomisk opbakning hjemmefra blev det måske netop dem, der i overvejende grad kom til at sidde på huse med *jordtilliggende*. Denne gruppe husmænd har, om nogen, kunnet formidle ideologien om det »klasseløse« almuesamfund. Der skulle gå årtier endnu, før husmændene på Lolland-Falster lærte, at der var tale om en nostalgisk illusion.

Brørup

Brørup var et typisk hedesogn. Det var dog ikke så isoleret som andre vestjyske sogne. De to vigtige landeveje Kolding-Varde og Vejle-Ribe krydsede hinanden i Brørup. Der var imidlertid langt til nærmeste købstad, omtrent 25 km til Ribe og 30 til Kolding.

Landbrugsressourcerne var knappe. I begyndelsen af 1800-tallet var kun en trediedel af sognets jorder, svarende til 2700 tdr. land, opdyrket. Naturarealerne, først og fremmest hederne, optog størsteparten af sognet, i alt ca. 4900 tdr. land. (Opmåling på kort 4). Jorderne var karrige, men hørte trods alt ikke til de dårligste i Sydvestjylland. Under de udstrakte hedeflader fandtes der betydeligt med uudnyttede jordressourcer, men det krævede en mere moderne landbrugsteknologi at få dem bragt under plov. Omkring århundredskiftet var landbrugssystemet i Brørup tilpasset det traditionelle hedebrug, og sådan blev det ved at være i årtier endnu. Driftsformen var baseret på græsmarksbrug med fem sædskift mellem rug, byg (på de bedre jorder), boghvede og havre, hvorefter jorden blev udlagt til græs og hvile i fem år. Husdyrholdet, køer, stude og får, spillede en langt større rolle i den sydvestjyske bondehusholdning, end det var tilfældet på Lolland.²⁷

Sammenlignet med Stokkemarke var bebyggelsen i Brørup lille. Den bestod af fire middelstore landsbyer og nogle enestegårde, som lå i et bælte nord for landevejen Kolding-Varde. Enestegårdene havde i umindelige tider (i det mindste siden

Kort 3. Stokkemærke omkr. 1890.

1744) været selvejergårde. Her lå også præstegården, Præstkær, der med sine 7 tdr. hartkorn var sognets største landbrugsbedrift. Resten af sognet var indtil slutningen af 1700-tallet fæstegods.

Sønderskov gods i nabosognet Folding ejede landsbyen Tislund i det sydvestlige hjørne af Brørup. Byens fire gårde og tre huse blev udskiftet i 1791. Husene blev udflyttet nordvest på heden og blev efter egnens skik noget selvvironisk navngivet »Mikkelborg«, »Græsketor« (et hensygnende græsareal?) og »Kastkær«. (Kort 4). Gårdene og husene blev med en enkelt undtagelse kort efter solgt til selveje.²⁸

Hovedgården Estrup i Malt sogn, også et nabosogn, var enejer af byerne Gerndrup, Tuesbøl og Eskelund, som om-

fattede den østlige halvdel af sognets jorder. På Estrup sad assessor Henrik Lautrup, hvis fader i 1751 havde købt godset. Assessoren var kendt for sin mildhed og patriarkalisme, han var – blev det sagt om ham – »fremfor mange datidens herremænd en fader for sine bønder«. Denne attitude var en slægtsarv. Faderen havde ved dåben haft ingen ringere end Frederik IV som fadder. En sådan kongelig nådesbevisning måtte forpligtige slægten til i dens egen virkekreds at efterleve idealet om enevældens altruisme.²⁹

Tuesbøl og Eskelund blev udskiftet 1792–93, og året efter begyndte frasalget af bøndergodset. Gerndrup blev først udskiftet 1799. Frasalget blev gennemført år 1800. Der var ikke særlig mange huse i de tre landsbyer, næppe mere end en halv snes stykker.³⁰ Heraf blev de fleste udflyttet. I Tuesbøl fik to af byens tre huse anvist plads i den sydlige ende af bymarken, tæt ved sogneskellet til Folding sogn. Det var langt ude på heden, små to kilometer fra Tuesbøl by.³¹ I samme strøg, men øst for landevejen Vejle-Ribe, anlagde Eskelund også en mindre udflytterkoloni. (Kort 4). I Gerndrup fik to husmænd anvist plads så langt nordpå i heden som vel muligt. Den ene havde i 1802 opført sit hus, »Rishøjhus«, på den anviste lod. (Det ses på kort 4). Den anden fulgte senere efter og byggede i umiddelbar nærhed »Jørgenshave«. Den tredje husmand i Gerndrup var smed, og han måtte (naturligvis) forblive i byen.

Den bratte overgang fra fæste til selveje betød, at gårdmændene i Brørup, – i modsætning til deres fagfæller i Stokke-marke – selv blev herre over fordelingen af jordressourcerne i sognet. Med selvejet fulgte retten til at udstykke husmands-lodder fra gårdene. Denne udvikling søgte staten i reform-perioden ivrigt at fremme. Hovedkravet ved udstykning af parceller fra en selvejergård var, at der var et tilstrækkeligt jordtilliggende (en hovedparcel) tilbage til at ernære en gårdmandsfamilie.³²

Udstykningen af husmandslodder tog da også straks fart med selvejerløbene i 1790'erne. Den blev imidlertid stort set begrænset til Tuesbøl og Eskelund. Bønderne solgte ud af parceller i de sydlige hedemark, hvor allerede under udskiftningen de første udflyttere havde taget ophold. I 1802 var der tilsammen sytten huse i de to kolonier, Tuesbøl Mark og Eskelund Mark. (Kort 4).

Der skete altså hektiske forandringer i sognet i forbindelse med udskiftningen. Aktiviteten afspejler sig i befolkningsudviklingen. På grund af det traditionelle hedebrug var sognets »bæreevne« forholdsvis ringe. 1801 levede der kun 439 mennesker i Brørup, hvad der svarer til en befolkningstæthed på 29,6 personer pr. km² dyrket land. (I Stokkemærke: 54,0).

Imidlertid steg befolkningen kraftigt. 1787–1801 var den årlige, gennemsnitlige tilvækst på ikke mindre end 1,63 pct. Denne stigning er (utvivlsomt) for stor til, at den kan forklares alene ved hjælp af fødselsoverskuddet. Der må have fundet en indvandring sted i 1790erne, og det er nærliggende at sætte den i forbindelse med udskiftningen og den efterfølgende udstykning af husmandsparceller. I Brørup er befolkningsudviklingen således et resultat af hedeudstyknings.³³ Dette mønster skulle senere gentage sig.

Også efter 1801 fortsatte befolkningstilvæksten med voldsom energi. Indtil 1855 skete der en forøgelse på i alt 76 pct., svarende til en gennemsnitlig årlig stigning på 1,1 pct. Dette lå over landsgennemsnittet og betydelig højere i sammenligning med Stokkemærke. Denne udvikling måtte uvægerligt få konsekvenser for bebyggelsen og de sociale forhold i sognet.

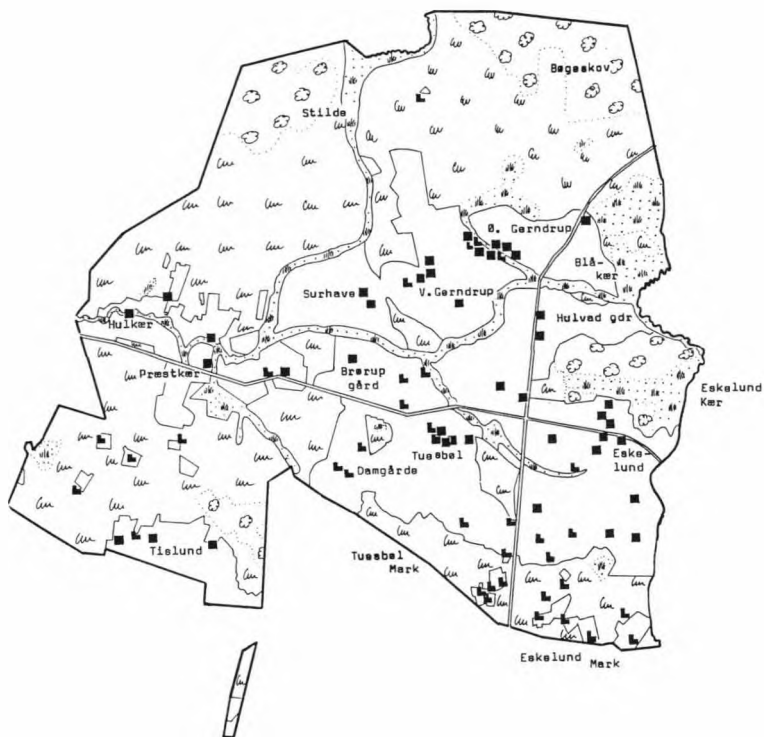
Det er vanskeligt at få et præcist overblik over udviklingen i bebyggelsen i Brørup i første halvdel af århundredet. En overfladisk betragtning af statistikken i tab. 9 giver det indtryk, at der fandt en omfattende udstykning af huse med jord sted i de tre første årtier af århundredet. Antallet af huse med jord steg således fra knap 30 i 1801 til 45 i 1835. Derefter har en modsatrettet bevægelse fundet sted. Antallet af huse med jord blev nu formindsket til 38 i 1850, hvorimod til gengæld antallet af gårde kraftigt forøgedes. Det kunne se ud, som om gårdmændene havde inddraget jord fra husene og lagt den til deres egne steder, idet de samtidig selv foretog en deling af nogle gårde. Dette var bare ikke tilfældet. I virkeligheden var der tale om en helt anden proces.

Efter den første hektiske bølge i 1790erne gik udstykningen så småt i stå. Dette skyldtes i første række en stramning af udstykningslovgivningen år 1800, gentaget i udstykningsforordningen af 1810. Hovedkravet lød nu på, at der skulle være en hovedparcel på mindst 2 tdr. htk. tilbage ved udstykningen af en bondegård.³⁴ Gårdene i Brørup var imidlertid små, kun 18 af sognets 42 gårde havde tilstrækkeligt hartkorn til efter

år 1800 at kunne opnå udstykningsbevilling fra myndighederne.³⁵ Mange af disse gårde havde allerede fået bevilling og var næppe interesseret i flere udparcelleringer. I landsbyen Gerndrup blev bymændene som nævnt først selvejere i 1800. Kun fire af byens elleve gårdmænd havde tilstrækkelig med jord (hver 2 tdr. 3 skp. hartkorn) til at opfylde de nye betingelser for udstykning. Men de følte åbenbart ingen trang til at få udstykket. Noget kunne tværtimod tyde på, at de havde indgået en aftale, en »forening«, med det formål at hindre udstykning af landsbyens gårde.³⁶ I de næste par årtier eller mere blev der ikke foretaget en eneste udstykning i dette store ejerlav! Heller ikke sognets enestegårde beflittede sig i nævneværdig grad med udstykningen. Indtil 1830erne skete der højst to-tre udstykninger af husmandsbrug på disse gårde.

Med den nye udstykningsforordning af 3. december 1819 blev der helt bremset op for udstykningen i Brørup. Staten stillede nu langt strammere krav til udstykningsbevillinger end tidligere. En hovedparcel skulle indeholde 20 tdr. land til takst 24. Omregnet til hartkorn svarede denne sats til ca. 4 tdr. htk. »middeljord«, d.v.s. den almindelige bondegårdsstørrelse.³⁷ Den nye lov blev aldrig populær i Vestjylland, hvor den i praksis førte til, at udstykningen de fleste steder gik i stå.³⁸ Loven måtte især ramme udstykningen i Brørup, hvor præstegården var den eneste af samtlige sognets gårde, som ifølge 1688-matriklen havde jord nok til at opfylde de nye krav. I årene 1821–1835 sket der da heller ingen udstykning i sognet.³⁹

Men loven kunne omgås, og det fandt vestjyderne snart ud af. De kunne helt lovligt udleje eller rettere forpagte en jordlod bort på to eller flere personers livstid eller på langt åremål, mindst 50 år, ofte 99 år.⁴⁰ Kontrakterne var uopsigelige fra udlejers side, hvorimod lejereren på sin side var berettiget til at fremleje jordlodden eller overdrage kontrakten til andre personer, herunder arvinger. Lejereren måtte selv opføre huset og bekoste byggeriet. Han betalte en årlig afgift for lejen samt en tiltrædelsessum. Lejehusmand i gængs forstand var denne husmandstype slet ikke, snarere var der tale om en speciel type *forpagterhusmand*, som kun (?) fandtes i Vestjylland. Hans position kan minde arvefæsterens, altså meget nær selvejerens – den besiddelsesform, de vestjyske husmænd satte højest.⁴¹

	Agerland		Plantage
	Eng, mose, kær		Hede
	Skov, krat		Gårde omkr. 1800
			Huse omkr. 1800

Kort 4. Brørup omkr. 1800.

Hvor mange forpagterhusmænd, der fandtes i Brørup, kan ikke med sikkerhed afgøres, men det har i 1835 muligvis drejet sig om 15, d.v.s. hver tredje husmand med jord. Ej heller er det muligt at fastslå, hvor *meget* jord disse husmænd kom til at disponere over.⁴²

Den nye matrikel af 1844 skabte med ét slag en ny situation. Den fordoblede nemlig sognets samlede hartkornstilliggende, hvad der betød, at også de matrikulerede huse og gårde enkeltvis blev skubbet opad på hartkornsskalaen. Elleve huse, hvoraf flere var tidligere gårdsparter, fik nu deres hartkorn så stærkt forøget, at de rykkede op blandt gårdene som *bolsteder* på 1–2 tdr. hartkorn.

Denne udvikling betød naturligvis et tab i det samlede antal huse med *matrikuleret* hartkornstilliggende. (Tab. 9). Tabet blev dog kompenseret ved, at udstykningen efter 1835 blev genoptaget med fuld kraft. Det kunne lade sig gøre, fordi den nye matrikel talte nitten gårde, som havde over 4 tdr. hartkorn og derfor opfyldte udstykningslovens minimumskrav. Omtrent en snes parceller må være blevet udstykket i årene inden 1850. Således, blev i slutningen af 1840erne en gård udstykket og »adskillige« huse opført på dens jorder.⁴³

Ser vi på befolkningsudviklingen i samme tidsrum, lader det til, at bebyggelsen på grund af lovgivningens indskrænkninger næppe kan tilfredsstille den stærke befolkningstilvækst 1814–34. Indsidderstuer bliver således en almindelig boligform i sognet i de første årtier. (Tab. 4). I årene 1834–40 finder der en omfattende bortvandring sted. Fænomenet skal sandsynligvis forklares med, at mulighederne for udstykning og bortforpagtning af jord under de givne betingelser var udtømte. Det kunne, hvis fortolkningen er korrekt, tyde på en vis krisestemning i sognet i disse år, en situation, der ikke var ulig forholdene i Stokkemarke. Da udstykningen atter kommer i gang i 1840erne, kan fødselsoverskuddet fastholdes. I slutningen af 40erne fører den pány til indvandring i Brørup. (Tab. 2).

Sammenlignet med Stokkemarke var udviklingen i ressourcefordelingen (ejendomsforholdene) langt mere dynamisk i Brørup. Ved midten af århundredet var overgangen mellem gårde og huse klart mere »jævn« i Brørup end på Lolland. (Fig. 1). Dette skyldtes først og fremmest, at der i Brørup – på trods af den nominelle fordobling af hartkornet 1844 – fortsat var

Tabel 4. *Brørup*: Fordelingen af husstande efter social status (boligform) og hovederhverv 1801–1906. Absolutte tal.

	1801	1834	1855	1870	1890	1906
<i>Gårde</i>	39	45	54	57	68	70
gårdmænd	35	42	51	53	64	68
andre	4	3	3	4	4	2
<i>Huse</i>	35	63	88	116	164	260
småbrugere	10	23	41	61	69	71
daglejere	14	13	13	9	9	16
skovbrug				1	1	1
håndværkere	8	21	20	21	40	74
arbejds­mænd					4	13
handel			1	3	12	23
transport		1	3	1	10	17
»immateriel«		1	1	4	4	9
andre	3	4	9	16	15	36
<i>Indsiddere</i>	1	15	26	28	22	21
daglejere		2		5	9	5
håndværkere	1	1	1	8	3	4
andre		12	25	15	10	12

Anm.: Omfatter 1890 og 1906 også stationsbyen Brørups befolkning.
Kilder: Som tab. 3.

flertal af små gårde på 1–4 tdr. hartkorn. Trods »tabet« af bolstederne besad husene i 1850 8,8 pct. af hartkornet. Heri er ikke iberegnet forpagterhusenes jordtilliggende, så i virkeligheden har husenes samlede andel været større. Den var under alle omstændigheder større end den tilsvarende procentsats i Stokkemærke (7,5 pct.).

Dertil kommer, at langt de fleste husmænd i Brørup var selvejere. Det gjaldt 55 af i alt 63 husmænd i 1850. Af de 55 selvejere har de 16 nok ejet huset, men (sandsynligvis) forpagtet jordlodden. Kun 8 husmænd var fæstere eller lejere i almindelig forstand. De har sandsynligvis været inderster på sognets store bøndergårde og skal ikke forveksles med forpagter-husmændene. De har sikkert, hvad der var normalt på egnen, haft adgang til lidt jord eller græsningsrettigheder på gårdene.

Udviklingen i de sociale grupper tegner sig også ganske anderledes i Brørup end i Stokkemarke. Småbruget var en gammel tradition i Malt herred, hvor mange gårde siden 1600-tallet havde været delt i små gårdsparter.⁴⁴ De ti småbrugerfamilier i 1801 (tab. 4) tilhørte denne gruppe. (De er identiske med de senere bolsmænd). Takket være udstykningen og bortforpagtningen kunne småbrugernes antal firedobles i første halvdel af århundredet. Det betød, at denne gruppe i både relativ og absolut forstand var den mest ekspansive i Brørup. Således voksede antallet af personer med tilknytning til småbruget fra 13 pct. i 1801 til 33 pct. af den samlede landbrugsbefolkning i 1855. (Tab. 6).

Derimod stagnerede antallet af landarbejdere (daglejere), hvad der relativt set betød en svækkelse af gruppens sociale betydning. (Til gengæld kom der næsten dobbelt så mange tjenestefolk på gårdene i dette tidsrum). På trods af den stærke tilvækst af gårde i 1840erne kunne heller ikke gårdmændene holde skansen. I relativ, omend ikke absolut, målestok oplevede de i lighed med daglejerne en kraftig tilbagegang. (Tab. 4 og 6).

I Brørup var småbruget som (fortrinsvis) selvstændigt *familiebrug* slået igennem i første halvdel af århundredet. Tre fjerdedele af husmandsbefolkningen med tilknytning til landbruget eksisterede ved midten af århundredet med småbruget som økonomisk grundlag. Heri lå den væsentligste forskel på husmændene i Sydvestjylland og på Lolland.

Hvordan formede de økonomiske vilkår sig for disse vestjyder? Trods frasalget af fæstegodset var der endnu i begyndelsen af 1800-tallet få husmænd i sognet, som var fæstere under de to lokale godser. Hans Marcussen i Eskelund havde et hus under Estrup på $\frac{1}{2}$ td. hartkorn. Han betalte i landgilde 3 rdl. og forrettede årlig 8 dages arbejde efter kontrakt. Det var unægtelig billigt sluppet. De to husmænd i Tuesbøl, de første udflyttere på heden, skulle derimod fortsat gøre ugedage i Estrups have. De skulle desuden betale 4 mark dansk årlig for deres jordlod på 10 tdr. ld., ikke til godset, vel at mærke, men til Tuesbøl bymænd.⁴⁵ Disse eksempler oplyser intet om størrelsen af indfæstningen. Under alle omstændigheder er der i sammenligning med forholdene i Stokkemarke tale om moderate vilkår.

Tabel 5. *Stokkemærke*: Den samlede landbrugsbefolkning fordelt efter erhverv 1801–1906. Absolutte tal og procent.

	1801	1834	1855	1870	1890	1906
<i>Absolutte tal</i>						
gårdmænd	411	441	479	532	440	(450)
småbrugere		12	20	53	308	(253)
daglejere	368	464	628	498	355	474
tyende	234	237	242	268	252	204
I alt	1013	1154	1369	1351	1355	1381
<i>Procent</i>						
gårdmænd	41	38	35	39	32	33
småbrugere		1	1	4	23	18
daglejere	36	40	46	37	26	34
tyende	23	21	18	20	19	15
I alt	100	100	100	100	100	100

Anm.: Tal i parentes er anslået.

Kilder: Som tab. 3.

Den faderlige Lautrup til Estrup solgte sit fæstegods til favorable priser. Gårde på 2–3 tdr. hartkorn kostede i 1794 750–850 rdl. To fjerdinggårde i Tuesbøl (statistisk set huse på 7 skp. hartkorn) gik for 325 rdl. I år 1800 var priserne – på trods af datidens inflation – faldet noget. Huse på 1 à 2 skp. htk. blev omkr. 1800 solgt til en standardpris på 150 rdl.⁴⁶ Samme prisleje gjaldt på Sønderskov, da dette gods solgte ud i 1791.

De nybagte selvejerbønder indså straks, at der kunne hentes gevinster hjem ved spekulation i udstykning og salg af husmandslodder. Peder Iversen havde i 1793 købt sin 3¼ tdr. htk. store gård i Eskelund til selveje for 650 rdl. I 1802 solgte hans enke en parcel på ½ td. htk. agerjord for 370 rdl. til en husmand. Kort forinden havde hun solgt en halv engpart på knap 3 fdk. htk. i Eskelund Kær til en anden husmand. Prisen på dette stykke eng var 150 rdl., hvad der tydeligt viser værdien af permanente græsningsarealer. Der var ingen tvivl om,

at det var god forretning at sælge ud af parceller til husmændene.⁴⁷

Når husmanden skulle etablere sig som ejer af eget småbrug, krævede det penge på kistebunden eller anden adgang til kapital. Prisen på $\frac{1}{2}$ tønne htk. udstykket jord har 1799–1806 svinget mellem 160 og 430 rdl. Hertil kom udgifterne til byggeri af huset. Disse udgifter skal ses på baggrund af lønningernes størrelse. Årslønnen for en tjenestekarl i Ribe amt udgjorde på dette tidspunkt ca. 20 rdl., for en daglejer med kost ca. 37 rdl.⁴⁸

Men selvejerhusene i Brørup bød unægtelig på store fordele. Handel med huse skete i meget stor udstrækning i forbindelse med generationsskifte, helst inden for familien. I disse tilfælde blev der som regel oprettet aftægtskontrakt. Af folketællingerne og skøde- og panteprotokollerne får man det klare indtryk, at aftægt som privat pensionsordning spillede en langt større rolle i Brørup end i Stokkemarke. Der var da også klart forholdsvis færre personer under offentlig forsorg i Brørup end i Stokkemarke.⁴⁹

For den enkelte husejer betød systemet tryghed i alderdommen. Denne tryghed måtte naturligvis betales med et nedslag i prisen på huset. Det kunne ofte dreje sig om store beløb. »Mikkelborg« på Tislund Hede var 1791 blevet solgt til selveje for 180 rdl., men i 1809 solgte enken det til svigersønnen og datteren for kun 150 rdl. Dette regulære prisfald kunne finde sted, fordi huset forblev inden for familien og sikrede den afgående ejer alderdomsforsørgelse. Var huset blevet solgt i fri handel, havde prisen utvivlsomt været meget højere. Således blev nabohuset »Græsketor« i 1804 solgt i fri handel på auktion til 225 rdl., men oprindelig var det solgt til 150 rdl.⁵⁰

Vi ved ikke synderlig meget konkret om, hvordan disse hede-husmænd klarede dagen og vejen. En af dem har dog givet eftertiden lejlighed til at løfte en flig af Brørups landbrugs-historie. Det drejer sig om Hagen Sørensen, der i 1806 købte »Jørgenshave«, det ene af de to udflyttersteder i Gerndrup Mark i sognets nordlige udkant. Hagen Sørensen var lidt af et selvlærd universal-geni, der skarpsindigt forstod at udnytte de ressourcer, hans »lille ejendom« på $1\frac{1}{4}$ skp. hartkorn indeholdt.

Tabel 6. *Brørup*: Den samlede landbrugsbefolkning fordelt efter erhverv 1801–1906. Absolutte tal og procent.

	1801	1834	1855	1870	1890	1906
<i>Absolutte tal</i>						
gårdmænd	193	210	219	250	194	287
småbrugere	42	106	174	220	240	390
daglejere	49	65	58	77	64	92
tyende	42	59	80	150	135	105
I alt	326	440	531	697	633	874
<i>Procent</i>						
gårdmænd	59	48	41	36	31	33
småbrugere	13	24	33	32	38	45
daglejere	15	15	11	11	10	10
tyende	13	13	15	22	21	12
I alt	100	100	100	101	100	100

Kilder: Som tab. 3.

Under krigen var han flere år soldat og ofte indkaldt i længere perioder. Men efter fredsslutningen tog han for alvor fat på at realisere drømmen om at forvandle den øde hedeplet til en vestjysk Edens have. På to år gravede han et sindrigt system af grøfter, som afledte »skadeligt« vand fra et mosehul på lodden. I stedet pålede han kildevand, konstruerede med andre ord et mindre engvandingsanlæg. Sørensen gravede egenhændigt 815 m hovedgrøft og 629 m render. Resultatet blev en produktionsforøgelse på fire ekstra læs hø årligt, d.v.s. en fordobling. Dermed kunne han udvide husdyrholdet fra 1 ko og 2 får til 2 køer, 2 stude (som han pløjede med) samt 10 får foruden lam. Han inddigede sin jord, anlagde en »meget skøn haveplads«, hvor han plantede 14 forskellige slags frugttræer og nyttebuske så som ribs og stikkelsbær. Han avlede køkkenurter og grøntsager til egen husholdning: gulerødder, roer(!), diverse kålsorter, løg, kommen, sennep, malurt. I et 133 m² stort jordstykke, som han dels pløjede, dels gravede med spade, satte han kartofler. Et andet stykke var besået med hør. I

1808 havde Hagen Sørensen sat sig ind i biavl og fik med tiden oparbejdet 20 stader. Han bandt (naturligvis) selv staderne.

Sørensen var ikke blot usædvanlig landbrugskyndig. Han kunne mure, snedkerere, brænde teglsten, tække stråtag o.s.v. Det tretten fag store hus havde han selv bygget af hjemmebrændte sten. Hans erfaring i teglbrænding kom ham til gode, idet han blev hyret til at forestå teglovne i omegnen. Han brændte kulmiler af klyne (hedetørv) og skaffede herved smedekul til eget brug og til salg.

Landhusholdningsselskabet belønnede Hagen Sørensen med sølvbægeret.⁵¹ Han havde brændende ønsket sig dette bevis for at have gavnet i sin »stand og kred«. Pastor Christensen i Præstkær anbefalede varmt ansøgningen. Der er ingen tvivl om, at *han* havde andel i æren. Han var selv foregangsmand inden for landbruget i Brørup og havde indført mergling og engvanding på præstegården.⁵² Personligt fulgte han nøje med i den »brave og flittige« mands bestræbelser og kunne tilføje, at agerbruget på Jørgenshave på grund af jordens »skarphed« ikke tillod det normale sædskifte med dyrkning af foderurter, som kunne muliggøre staldfodring. Men Hagen Sørensen ville, forsikrede sognepræsten, også for fremtiden gøre alt for agerbrugets udvidelse og forbedring.

Det var lykkedes Hagen Sørensen at gøre hedelodden til det økonomisk set vigtigste grundlag for familiens husholdning. De nødvendige ekstraindtægter skaffede han til veje ved specialisering i forskellige binæringer. Han var selvfølgelig ikke repræsentativ for husmændene i Brørup, men der er ingen tvivl om, at han eksemplificerede en tendens i retning af større økonomisk uafhængighed blandt småbrugerne.

Hidtil havde Gud givet ham »lykke og velsignelse« til at realisere projektet, skrev Hagen Sørensen i 1816. Men det blev Han ikke ved med. Et par år efter satte landbrugskrisen ind. Den må have været et hårdt slag for familien på Jørgenshave. Sørensen beklagede sig over, hvor svært det var blevet at skaffe føde og klæder til en familie med kone og fire børn. Han ankede over, at skolebidragene var uretfærdigt fordelt på sognets beboere. »Der er flere store og rige gårdmænd, som ikke langt nær svarer enten af formue, ejendom eller hartkorn så meget som jeg efter anpart.«⁵³ Denne let klassefjendske snert

C.L. Christensen, den socialt engagerede kromand i Stokkemarke, skrev i 1844 om husmændenes og landarbejdernes vilkår, at »denne klasses individer har således på enkelte undtagelser nær alle udsigt til at falde fattigvæsenet til byrde på deres gamle dage«. Et halvt århundrede senere ville et sådant udsagn nok falde de fleste for brystet, selv om det kommunale fattigvæsen fortsat spillede en meget vigtig rolle m.h.t. husmændenes ældreforsorg. Fotoet viser arbejdsduelige fattiglemmer under høstarbejdet på Stokkemarke fattiggård omkring år 1900. (Lolland-Falsters Stiftsmuseum.)

er foreløbig det eneste kildemateriale af den slags, som er dukket op i Brørup.

I praksis kan kriseårene udmærket tænkes at have ansporet småbrugerne til at forcere udnyttelsen af de givne ressourcer. De teknologiske muligheder var til stede, hvad succesen på Jørgenshave klart demonstrerede. Udvidelsen af agerbruget på husmandsstederne i de første par årtier kan dokumenteres i det vestlige Brørup sogn. De tre huse på Tislund Hede rådede tilsammen over ca. 125 tdr. land. I 1799 lå langt det meste hen som naturarealer, hede og lyngmose, kun 17,5 tdr. land svarende til 14 pct. var opdyrket. I 1820 var det dyrkede areal udvidet til 28 tdr. land.⁵⁴ Det var naturligvis ikke store sager, men måske tilstrækkeligt til at imødegå den begyndende landbrugskrise. Spørgsmålet er, om ikke de erfaringer husmæn-

dene vandt under landbrugskrisen, har dannet grundlag for den stærke ekspansion af selvstændige småbrugere i de følgende årtier.

2. halvdel af 1800-tallet

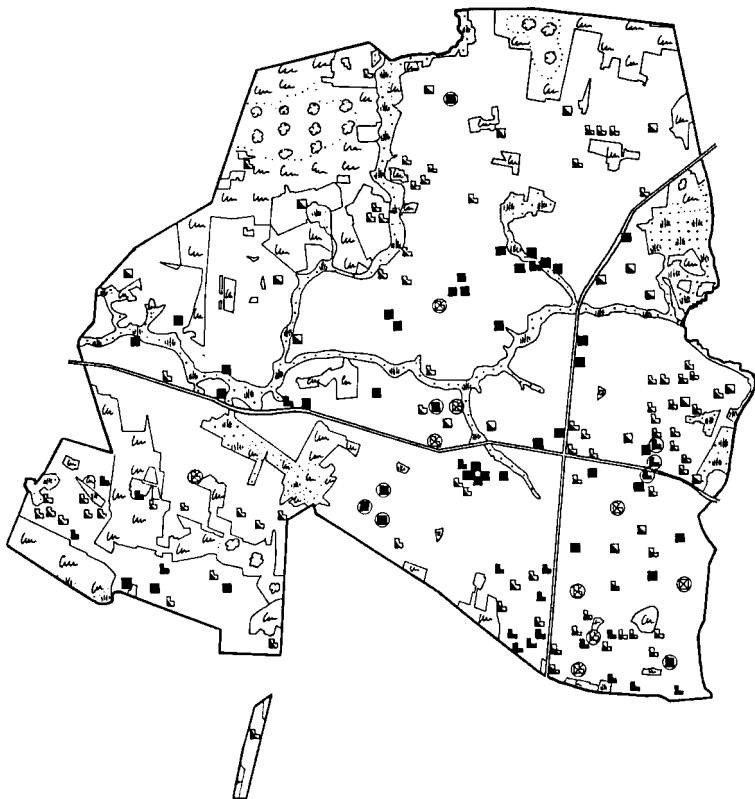
Stokkemarke

Efter den første opdyrkningsfase i forbindelse med udskiftningen skete der ikke de store ændringer i det dyrkede areals størrelse i Stokkemarke. Nogle moser og kærstrækninger blev efter 1840 opdyrket, andre lagt ud som fredsskov. I 1870erne blev Keldervig inddæmmet og forøgede herved de sparsomme engarealer i sognet. I 1890 havde sognets vigtigste arealklasser – ager, eng, skov og mose – fået den velfriserede struktur, de stort set har beholdt til i dag. (Kort 3).

I 1860erne begyndte omlægningen af landbrugets produktion fra hovedsagelig vegetabilisk til animalsk produktion. Denne proces blev forstærket i slutningen af 1870erne, da kornsalgsperioden ophørte og afløstes af den langvarige landbrugskrise ca. 1877–1894. Kreaturholdet blev kraftigt forøget, navnlig efter andelsmejeriernes gennembrud i slutningen af 1880erne.

På Lolland blev som bekendt sukkerroen et stort aktiv i slutningen af 1800-tallet. I 1887 var 339 tdr. land i Stokkemarke besået med rodfrugter. Derefter lagde sukkerroen beslag på en kraftigt voksende andel af det dyrkede areal, i år 1900 omkring en tiendedel, 1919 ikke mindre end en fjerdedel. Sukkerroen kom som et mirakel midt i kriseårene. Den var en typisk *cash-crop*, som først og fremmest blev dyrket på sognets store og mellemstore gårde. For småbruget fik den kun lille betydning. Det skyldtes, at sukkerroe-produktionen var både kapital- og arbejdsintensiv.

Efter 1860 stagnerede folketallet nærmest, ja, gik i 1880erne endog noget tilbage. (Tab. 1). Der var ikke tale om nogen specifik, lokal udvikling, mønstret genfindes i store træk på amtsniveau.⁵⁵ Fødselsoverskuddet var noget mindre i anden halvdel af århundredet end i første, men det forklarer kun lidt af stagnationen. (Tab. 2). Befolkningsudviklingen hænger der-

■	Bebyggelse fra o. 1800	●	Gård ændret til hus
▣	Bebyggelse 1800–1870	⊗	Nedlagt bebyggelse
●	Hus ændret til gård		

Kort 5. Brørup omkr. 1870.

imod sammen med den kraftigt stigende bortvandring, som satte ind i 1860erne, men især gjorde sig gældende i 1880erne. Knap 800 personer (netto) forlod sognet 1860–1900, hvad der svarer til 37 pct. af befolkningen år 1870. Afvandringen havde

nået et omfang, der social-økonomisk set skulle få afgørende betydning.⁵⁶

Omkring midten af århundredet begyndte Knuthenborg og Søllestedgård at sælge fæstegårdene til arvefæste, senere til selveje. Herved blev der løst op for de bånd, som i århundredets første halvdel havde lagt en dæmper på udstykningen i sognet. Antallet af gårde voksede da også efter 1850, navnlig gårde på 1–2 tdr. hartkorn forøgedes stærkt på bekostning af mellemgruppen 4–8 tdr. Denne udvikling kunne dog ikke ændre stort ved indtrykket af en fortsat meget »skæv« jordfordeling i sognet. (Tab. 8; fig 1).

Hustallet gennemløb en helt særegen udvikling efter 1850. Huse med jord fortsatte med at stige i antal indtil 1885, hvor de kulminerede med 255 stk. Derefter vendte udviklingen. I det følgende årti blev ikke mindre end hvert fjerde hus nedlagt. I 1895 var der lige så mange huse med stort jordtilliggende (2 skp.–1 td. htk.), som der havde været 35 år tidligere i 1860. Derimod kunne huse med lille jordlod på 1 fdk.–2 skp. htk. bedre holde skansen. (Tab. 8).

1850–73 blev der takket være en (beskeden) udstykning overført 27½ tdr. hartkorn fra gårdene til husene. Det svarer til seks af sognets mellemstore gårde eller 4 pct. af det samlede hartkorn i Stokkemarke. 1873 kulminerede husenes andel i jorden med 11,5 pct. Nogen revolutionerende udvikling var der altså langt fra tale om. Tværtimod kunne gårdene i den følgende snes år atter inddrage ca. 13 tdr. hartkorn fra (netto) 41 huse. (Tab. 8). Denne »konfiskation« fortsatte efter 1895. I 1905 var husenes samlede jordtilliggende således mindre, end det havde været i 1860.⁵⁷ De huse, der fik deres jordtilliggende frataget, gik nu over blandt de *jordløse* huses rækker. Fra 1873 til 1895 voksede deres antal da også meget stærkt. (Tab. 8). På den anden side blev der færre indsiddere i sognet i årene efter 1870. Efter 1895 fandt der en regulær *nedlæggelse* af huse sted. Det gik navnlig ud over den isolerede koloni Lundejorden. (Kort 3). Her lå der mange huse under Søllestedgård med skrappe lejevilkår (herom senere), så det forklarer måske, at husmændene mistede lysten til at bosætte sig der-nede.

Den sociale tendens i bebyggelsesudviklingen tyder klart på forringede vilkår for husmændene som småbrugere. Overfør-

»Jørgenshave« opstod i begyndelsen af 1800-tallet på en »øde hedeplet« i den nordlige udkant af Brørup sogn. Her byggede Hagen Sørensen sit hus af hjemmebrændte sten og anlagde en »meget skøn haveplads«. Fotoet viser, hvor stor Sørensens »lille ejendom« var vokset i løbet af hundrede år. (Foto fra begyndelsen af 1900-tallet. Privateje, Brørup.)

slen af deres jordressourcer til gårdbrugene bidrog til at »afsløre« de latente klasse modsætninger i sognet. Husmændenes jord blev jo inddraget for at gårdmændene og proprietærerne kunne udvide de profitable sukkerroemarker, en udvikling, som yderligere fastlåste den skæve jordfordeling i Stokke-marke. Disse faktorer har uden tvivl haft en afgørende betydning for afvandringen fra landdistrikterne på Lolland.⁵⁸

Efter midten af århundredskiftet tog afviklingen af det feudale system i sognet fart.⁵⁹ Søllestedgård ophørte fra omkr. 1860 med at udstede fæstebreve på husene. De blev nu enten lejet ud eller solgt til arvefæste. For lejehusenes vedkommende betød denne overgang ikke desto mindre en skærpelse af forholdet til godset. I nogle lejekontrakter var det bestemt, at lejemålet ophørte øjeblikkeligt, såfremt afgiften ikke var betalt inden fjorten dage efter forfaldsdagen. Lejeren måtte ikke tage nogen til huse uden ejerens samtykke, og han måtte ikke fremleje noget af jorden. Han måtte (naturligvis) ikke drive

Tabel 7. Udviklingen i landbrugsbebyggelsen ca. 1800–1905.

År	Gårde	Huse i bymarken	Huse i landsbyen	Huse i alt
<i>Stokkemarke</i>				
1809	100	19	97	116
ca. 1840	98	90	88	178
ca. 1890	100	175	107	282
ca. 1905	103	174		
<i>Brørup</i>				
ca. 1800	42	30	6	30
1870	60	90	8	98
1901	63	113	5	118

Kilde: Optælling på kort 1–6.

jagt på stedet, var tværtimod forpligtet til »straks« at gøre anmeldelse, hvis han fik nys om ulovlig jagt.⁶⁰ Endelig forpligtede lejereren sig til at følge en bestemt driftsplan, som var præciseret i kontrakten, og som han ikke måtte ændre uden godsejerens skriftlige samtykke. Kontrollen med lejehusmanden kunne endnu i 1889 omfatte tilsyn med gødskningen af lodden. Godsforvalteren eller skovfogeden skulle bedømme om gødningen var »tilstrækkelig og forsvarlig«. Hvis det ikke var tilfældet, var lejereren pligtigt til at give jorden »et passende kvantum kunstig gødning efter ejerens nærmere bestemmelse.« Der var altså tale om et sæt forpligtelser og forbud, som minder uhyggelig meget om tilstandene før husmandsreformerne fra 1848 og 50.

Lejekontrakterne havde som norm for afgiften 1–1½ td. byg pr. td. land, betalt efter kapitelstaksten. I løbet af 1880erne lader det til, at taksten blev sat op til 2 tdr. byg pr. td. land. Efter kapitelstaksten ville dette for et typisk 4-tdr. land hus i Tjennemarke i 1872 svare til ca. 100 kr., men i 1897 til 75 kr. Der var ingen indfæstning eller andre udgifter af huset.

Arvefæstehusene blev i 1880erne solgt til en standardpris på 7200 kr. pr. td. hartkorn. I dette årti var prisen imidlertid i bund. I 70erne og senere i 90erne lå den betydelig højere på ca. 8–9000 kr. Hertil kom en årlig arvefæsteafgift på 40 kr. pr. td. hartkorn, altså omtrent 15 kr. for et almindeligt hus med 3–4

Tabel 8. *Stokkemarke*: Antal gårde og huse samt procentvise fordeling af hartkornet 1805–1895.

	1805		1835		1850		1873		1895	
	A		A	B	A	B	A	B	A	B
<i>Større gårde</i>										
over 12 tdr. htk.	3		3	12,1	4	14,4	4	15,2	3	12,4
<i>Gårde</i>										
1–12 tdr. htk.	97		104	82,8	106	78,1	113	73,2	122	78,0
<i>Huse med jord</i>										
2 skp.–1 td.	} 122		} 105	5,1	94	6,1	129	9,1	107	7,6
1 fdk.–2 skp.					76	1,4	128	2,3	109	1,9
<i>Jordløse huse</i>										
under 1 fdk.	} 122		} 97	0,0	18	0,0	30	0,1	85	0,2
uden hartkorn						10		20		14
<i>Huse i alt</i>	122		202	5,1	198	7,5	307	11,5	315	9,7
Pct. i alt				100,0		100,0		99,9		100,1

A = antal; B = pct. af hartkornet.

Anm.: Statistikken 1835 er baseret på 1688-matriklen og er derfor ikke direkte sammenlignelig med de senere statistikker, hvor 1844-matriklen ligger til grund.

Kilder: RA. Rtk. 14.3. Stat.-topografiske tabeller m.m. 1805. *Statistiske tabelværker* over hartkornets fordeling 1835, 1850, 1873 og 1895.

tdr. land jord til. På Knuthenborg var den tilsvarende takst 3 tdr. byg efter kapitelstakst pr. td. hartkorn. Det svarede nogenlunde til afgiften på Søllestedgård, så længe kornprisen vel at mærke var i top. Det var den i midten af 1870'erne, men derefter faldt den stærkt. Hvis arvefæsteafgiften blev kapitaliseret over en periode på 20 år, ville det svare til en forhøjelse af købsprisen med ca. 1200 kr. pr. td. hartkorn. Derved kunne hartkornsprisen for husenes vedkommende let løbe op over 10.000 kr. pr. tønne. Ved salg eller udstykning var arvefæsteren forpligtet til at betale en »recognition« til ejeren på 4 kr. pr. td. land.

I 1875 købte smed Hans Peder Hansen i Tjennemarke sin faders fæstehus på ca. 5½ tdr. land for 3000 kr. plus årlig

arvefæsteafgift på 16 kr. 15 øre. Faderen havde 1840 betalt en indfæstning på 120 rigsdaler og skulle i jordebogsafgifter betale 18 rbd. årlig. Tilmed ejede familien selv huset, købet drejede sig alene om den jord, hvorpå det stod. Det kostede altså store summer penge at blive arvefæster, og alligevel blev de herskabelige afgifter kun reduceret til omtrent det halve.

Som regel skulle størstedelen af købesummen udredes i konstanter med det samme, kredit blev højst givet for et år. Kun de færreste bønderkarle og jordløse landarbejdere har kunnet lægge tilstrækkeligt til side af en årsløn til at præstere disse store udbetalinger. Tilmed slap de ikke fri af en eller anden form for økonomisk afhængighed af det lokale *herskab*. Netop dette feudale indhold, som endnu i 1890'erne syntes uudrydeligt, har bidraget til at gøre husmandstilværelsen i Stokkemarke mindre tillokkende. Det har virket som en ekstra pushfaktor i afvandringen fra landdistrikterne.

Vi kender ikke meget til husmændenes og landarbejdernes levevilkår i disse årtier. Statistisk kildemateriale kan give et vist indblik i husmandsbrugets potentielle muligheder år 1871.⁶¹ Det var som nævnt på dette tidspunkt, husene i Stokkemarke havde den største hartkornsandel, nemlig 11,5 pct. Tilsammen sad husene i Stokkemarke på 1003 tdr. land eller 15 pct. af den dyrkede jord. (Tab. 10). Husmændene dyrkede forholdsvis lidt hvede, men til gengæld så meget mere rug. Denne fordeling skyldtes i første række den forholdsvis ringe jordkvalitet på husmandslodderne, dernæst, at husmændene lagde større vægt på produkter til selvforsyning end til markedsføring. Havre interesserede husmændene sig ikke for, da kun et mindretal af dem holdt heste. Husmændene var trofaste kartoffelspisere, hvad der fremgår af, at halvdelen af sognets kartoffelareal lå på husmandslodderne.

En »gennemsnitslod« var på 4,7 tdr. land. Godt en fjerdedel eller 1,7 td. land blev anvendt til græs og høslet. Det var nok til at holde 1 ko, 2½ får samt ¼ hest pr. sted. Der var også plads til 0,8 gris på gennemsnitsstedet. Et sådant husdyrhold var sandsynligvis typisk for det almindelige husmandsbrug på Loland-Falster på dette tidspunkt.

Dog kan det overraske noget, at hesteholdet trods alt var forholdsvis stort. Dette skyldes ikke kun det store antal parcellister, som alle holdt hest. Også mange husmænd har kun-

Sukkerroens fremmarch i 1890'erne førte til en stærkt øget efterspørgsel på jordressourcer. Det gik bl.a. ud over den isolerede husmandskoloni, Lundejorden, i den sydlige ende af Stokkemarke sogn. Her blev en del huse nedlagt omkring århundredskiftet og jorden inddraget til sukkerroedyrkning. Fotoet viser landarbejdere under udtynding af roerne på Lundejorden engang i 1930'erne. Det hårde arbejde appellerede til den enkeltes opfindsomhed. (Lolland-Falsters Stiftsmuseum.)

net holde trækdyr. I Keldernæs var der 34 husmænd med gennemsnitlig 3,0 tdr. land jordtilliggende. De holdt i alt ti heste. Det er muligt, at de har samarbejdet om at løse træk-kraftproblemet. Noget tilsvarende finder man i landsbyen Abed, men ellers ikke andre steder. De fleste husmænd i sognet har fortsat været afhængige af gårdmændene, når de skulle have jordlodden dyrket.

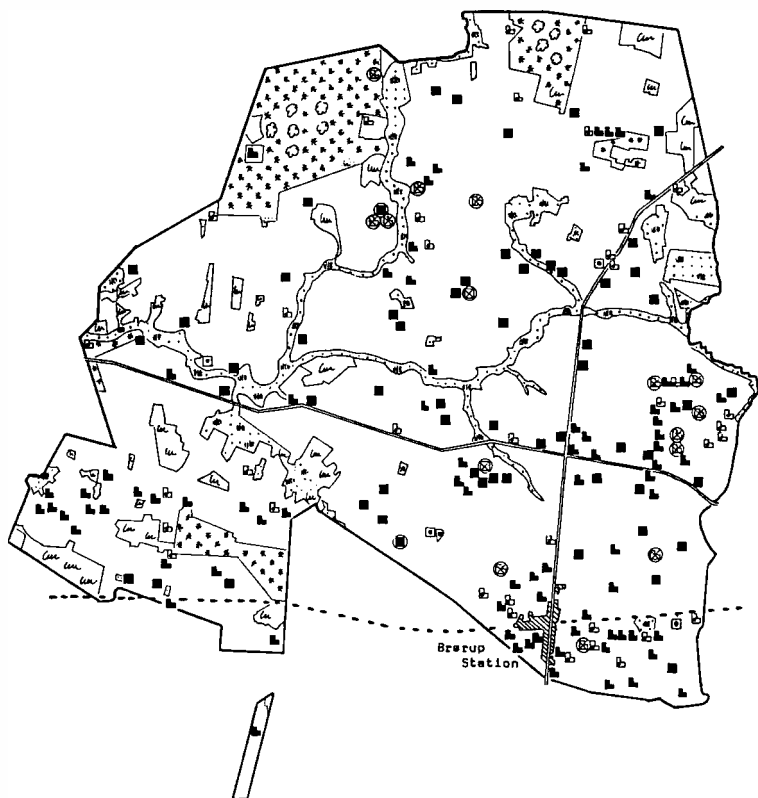
Gennemsnitshusmanden har haft en overskudsproduktion, som uden tvivl kunne dække familiens behov for brødkorn og animalske fødevarer. Men det har ikke været tilstrækkeligt til at dække familiens øvrige udgifter, først og fremmest i forbindelse med hus og jord. Her måtte der ekstra indtægter til i form af lønarbejde o.lign.⁶²

Det selvstændige småbrug kunne derfor aldrig for alvor vinde frem i Stokkemarke. I 1870 eksisterede kun 4 pct. af land-

brugsbefolkningen som småbruger-familier. (Tab. 5). Det store antal småbrugere år 1890 er utvivlsomt fejlagtigt. På den anden side har givetvis flere husmænd end tidligere forsøgt at overvinde kriseårene ved at lægge større vægt på jordbruget. De forholdsvis store brakarealer blev nu benyttet til foderafgrøder. Samtidig blev andelsbevægelsen en fordel for det lille landbrug. Endvidere begyndte den længe førte agitation for en forbedring af småbrugets rolle at slå igennem.⁶³ I 1906 er antallet af selvstændige småbrugere anslået til ca. 60, hvad der måske ikke har været urrealistisk på dette tidspunkt. Det svarer til, at 18 pct. af den samlede landbrugsbefolkning levede af småbrug. (Tab. 5). Af *samtlige* husmands- og indsidderfamilier gjaldt dette dog kun hver sjette. (Tab. 3). Omkring århundredskiftet er der således tale om en gunstig udvikling blandt sognets husmænd.

År 1872 foreligger der detaljerede oplysninger om landarbejdernes vilkår i de enkelte kommuner.⁶⁴ I Stokkemarke har daglønnen for mandlige landarbejdere på egen kost i gennemsnit ligget på 1,33 kr. eller 400 kr. årligt. Dagløn med kost var på kun ca. 89 øre i gennemsnit eller 267 kr.⁶⁵ Ved akkordarbejde, som altid var på egen kost, kunne daglønnen udgøre 1,67–2,00 kr. (5 à 6 mark), men ifølge sognerådet blev akkord kun benyttet en trediedel af året.

Noget dybere indblik i daglejernes reele indkomster giver disse tal dog ikke. På hovedgårdene var den faste, gifte arbejdskraft siden midten af århundredet blevet indskrænket og erstattet med herregårdstyende. Knuthenlund havde 1872 kun seks faste landarbejdere, Stensgård fem mandlige og fem kvindlige »temporære« arbejdere. Derfor var gårdmændene nu som før sognets vigtigste arbejdsgivere. De gav normalt kun den lave lønsats plus kost. Da mejeribruget slog igennem i slutningen af 1880erne steg behovet for mandlig arbejdskraft noget, idet mange af de store bøndergårde hyrede en fast *fodermester*.⁶⁶ Malkningen af køerne var derimod, ligesom roepasningen, udpræget kvindearbejde. På grund af bortvandringen fra landdistrikterne opstod der efterhånden mangel på arbejdskraft. Gårdmændene løste dette problem ved at forcere mekaniseringen af arbejdsopgaverne. Der blev i 1890erne indkøbt mejemaskiner, selvbindere, tærskemaskiner, hestekværne, hakkelsesmaskiner, amerikanske hesteriver, patentharver o.s.v. Omkring århundredskiftet blev det nødvendigt

- ■ Bebyggelse eksisterende 1870
- ▣ ▣ Bebyggelse 1870–1901
- ⊗ ⊗ Nedlagt bebyggelse 1870–1901

Kort 6. Brørup 1901.

med en kraftig forøgelse af daglønnen. I begyndelsen af 1900-tallet har en landarbejder hos gårdmændene på Lolland-Falster kunnet regne med ca. 400 kr. i årsløn.⁶⁷ Det var altid noget, men langt fra tilstrækkeligt til at sikre ham en social opstigning blandt småbrugerne ved køb af et husmandssted.

Brørup

Det kvarte århundrede fra 1855 til 1880 er en hektisk periode i Brørups historie. Nu blev der for alvor gjort noget ved opdyrkningen af naturarealerne. Fra 1861 har man statistiske data over ekspansionen i det dyrkede areal. Rydningen af hede- og kærarealer var i fuldt sving på dette tidspunkt og fortsatte med uformindsket kraft igennem 1860erne. I de ti år 1861–71 blev det dyrkede areal udvidet fra 3800 tdr. land til ca. 5400 tdr. land,⁶⁸ en udvidelse på ikke mindre end 42 pct. Efter 1871 lå størrelsen på det dyrkede areal nogenlunde fast. Hist og her blev stumper af hede og kær ryddet eller forvandlet til plantage. (Kort 5 og 6).

Bebyggelsen ekspanderede voldsomt i dette tidsrum. Antallet af gårde steg fra 52 i 1850 til 58 i 1895 og 61 i 1905, men de nye gårde var alle *bolsteder*. Dem blev der næsten dobbelt så mange af i anden halvdel af århundredet. Herved blev den sociale afstand mellem huse og gårde med tiden mere og mere jævnet ud. (Fig. 1). Men også *huse med jord* voksede konstant i antal efter 1850. Dette år var der 38 huse, som sad på 8,5 pct. af sognets hartkorn, 1895 114 med 17,9 pct. De fleste nye *småbrug* i størrelsen $\frac{1}{4}$ –1 td. htk. blev anlagt i forbindelse med opdyrkningen af naturarealerne. Huse med mindre jordtilliggende og jordløse huse kom navnlig til efter 1873. (Heraf var der mange ikke-landbrugshuse, som blev opført i stationsbyen, men alligevel registreret i hartkorns-statistikkerne).

Den stærke vækst i huse med jord betød, at der 1850–95 blev overført 20 tdr. hartkorn fra gårdene til husene, hvad der svarede til 9 procent af det totale hartkorn eller jordtilliggendet til syv af sognets gennemsnitsgårde. I de følgende ti år indtil 1905 blev der yderligere overført 2 pct. I sammenligning med Stokkemarke var udviklingen i Brørup meget mere dynamisk og socialt set gunstigere for husmændene. Alligevel var der langt fra tale om nogen grundlæggende omfordeling af jordressourcerne i Brørup. Først når man inddrager *bolstederne*, der som familiebrug havde mange vilkår til fælles med husmandsbruget, bliver der tale om noget af betydning. Tilsammen sad disse småbrug (bolsteder og huse) i 1895 på godt en trediedel af jorden i Brørup, mod 15 pct. i 1850. (I Stokkemarke var det tilsvarende tal for 1895 14 pct.).

Kortet over Brørup 1870 viser bebyggelsen på et tidspunkt,

Tabel 9. *Brørup*: Antal gårde og huse samt procentvise fordeling af hartkornet 1801–1895.

	1801		1835		1850		1873		1895	
	A	A	B	A	B	A	B	A	B	
<i>Gårde</i>										
2–12 tdr. htk. } 1–2 tdr. htk. } Gårde i alt } <i>Huse med jord</i> } 2 skp.–1 td. } 1 fdk.–2 skp. }	41	19	54,8	41	84,4	36	72,7	32	64,9	17,2
		42	86,3	52	91,3	56	86,4	58	82,1	3,0
<i>Jordløse huse</i> } under 1 fdk. } uden hartkorn }	6	14	0,0	1	0,0	1	0,0	21	0,1	59
				24		36				
<i>Huse i alt</i>	35	59	13,7	63	8,8	112	13,5	194	17,9	
Pct. i alt			100,0		100,1		99,9		100,0	

A = antal; B = pct. af hartkornet.

Anm.: 1801 er folketællingen benyttet. Tallene forekommer mere pålidelige end rentekammerets optælling 1805: 39 gårde og 32 huse. Gregers Begtrup: *Beskrivelse over agerdyrkningens tilstand i Danmark*. Femte Bind. Nørrejylland. Første del. Kbh. 1808/1977, s. 21.

hvor aktiviteten var på højdepunktet (kort 5). Det meste af den nye bebyggelse blev anlagt i løbet af 1850'erne og 60'erne. Igen er landsbyen Eskelund førende i udstykningsen. I Eskelund Kær nord for Kolding-Varde landevej blev der grundlagt en ny husmandskoloni. Inden 1870 var der her opført 15 huse og to nye gårde. I Gerndrup blev der lukket op for bebyggelsen af hederne og givet plads til en halv snes nye huse og seks-syv gårde eller bolsteder. Bebyggelsen fortsatte også på Tislund Hede. Derimod modstod sognets gamle enestegårde fristelsen til at udstykke til husmandsbrug. Skete der nogen forandring her, var der snarere tale om nyanlæg af gårde eller bolsteder, sikkert som resultat af arvedelinger.

Bebyggelsen i anden halvdel af århundredet ændrede dog ikke noget ved den kendsgerning, at husmandsbruget var placeret på den ringeste jord i sognet. Med tiden blev denne

tendens forstærket i takt med, at det blev mere og mere vanskeligt at finde opdyrkelige jorder. Omkring århundredskiftet måtte de sidste marginaljorder indtages til plantager. År 1920 kan statistikken vise, hvor lidt hartkornsværdi husmandsstedene rent faktisk havde.⁶⁹ Der gik i gennemsnit 56 tdr. land på 1 td. hartkorn husmandsjord. For bolsstederne var forholdet 33 tdr. land pr. td. htk., men på de store gårde midt i Brørup gik der knap 18 tdr. land pr. td. htk., d.v.s. jorden var her tre gange bedre end ude blandt husmændene i sognets udkanter.

I Brørup fortsatte den stærke befolkningsvækst også i anden halvdel af århundredet. 1855–1880 var den årlige stigning på 1,6 pct., hvilket var fire gange så meget som i Stokkemarke. Fra omkring 1890 dominerer stationsbyen (jernbanen Esbjerg-Kolding blev åbnet 1874) befolkningstilvæksten, hvorimod den egentlige landbefolkning stagnerer. (Tab. 1).

Ekspansionen i bebyggelsen blev fulgt af et volsomt rykind af udensogns tilflyttere i slutningen af 1850'erne. (Tab. 2). Firs personer i alt (netto), svarende til en tiendedel af den samlede befolkning, tog 1855–60 ophold i Brørup, utvivlsomt som kolonister i de nye udstykningsområder. Derefter ændrede befolkningens vandringsmønster sig. Den følgende snes år udvandrede knap ti pct. af befolkningen i Brørup.⁷⁰ Det betød dog ikke nogen svækkelse af befolkningstilvæksten, for fødselsoverskuddet havde siden begyndelsen af 1850'erne været usædvanlig stort. I sammenligning med Stokkemarke var der for Brørups vedkommende tale om en langt mere dynamisk udvikling i befolkningen fra 1860–1880.

En egentlig masseafvandring fra sognet sætter først ind i 1880'erne, ti år senere end i Stokkemarke, men når aldrig samme dimension.⁷¹ (Tab. 2). Vi ved ikke, hvor disse udvandrere slog sig ned. I gennemsnit var der dog langt færre oversøiske emigranter fra Ribe amt end fra Maribo amt. Mange er sikkert kun rejst over sognegrænsen til de store nabosogne Lindknud og Føvling. Her begyndte landbrugsekspansionen en 10–15 år senere end i Brørup, og her lå der endnu i 1880'erne vældige, uopdyrkede hedestækninger. I lighed med det amerikanske Midt-Vesten havde Ribe amt så at sige sin egen *frontier*, naturligvis i noget beskednere målestok. Den var dog stor nok til at kunne binde en betydelig del af lokalbe-

Tabel 10. *Stokkemærke*: Småbrugets andel i det dyrkede areal og kornproduktionen 1871.

	1	2	3	4	5	6
Hvede	665	35,4	5,3	0,2	11,4	2,1
Rug	419	87,9	21,0	0,4	10,4	3,9
Byg	1329	180,0	13,5	0,8	10,2	7,4
Havre	226	13,3	5,9	0,1	12,6	1,2
Blandsæd	471	71,3	15,1	0,3	10,0	2,7
Kartofler	36	17,8	49,7	0,1		
Andre afgrøder	233	21,4	9,2	0,1		
Græs og høslet	2104	369,3	17,5	1,7		
Brak	1181	206,8	17,5	1,0		
I alt	6664	1003,2	15,1	4,7		17,3

1: Totale areal tdr. ld. 2: Areal under samtlige huse tdr. ld. 3: Husenes arealandel i pct. af totale areal. 4: Areal på »gennemsnitshus« tdr. ld. 5: Foldudbytte i tdr. korn pr. td. ld. 6: Overskudsproduktion af korn (kornavl minus udsæd i tdr.) på gennemsnitshus.

Anm.: Foldudbyttet er angivet efter gennemsnittet for Maribo amt 1863–1883. J. B. Krarup og S. C. A. Tuxen: *Beskrivelse af landbrugets udvikling fra 1835 indtil nutiden*, Bd. 6, Kbh. 1912, s. 185.

Kilde: RA. Danmarks Statistik. Indberetninger om arealets anvendelse 1871. Stokkemærke sogn, Lollands Sdr. herred, Maribo amt.

folkningen inden for amtets grænser. Hundredvis af vestjyske tjenestekarle og -piger fik deres drøm om en selvstændig tilværelse i eget hus og hjem opfyldt takket være koloniseringen af hederne. Først fra omkr. 1890 var også denne mulighed ved at være udtømt. Derefter tog afvandringen fra landdistrikterne i Ribe amt for alvor fart.⁷²

Husmandbefolkningen i Brørup kunne da også i anden halvdel af 1800-tallet fortsætte væksten. Fra 1855 til 1906 blev antallet af husmænd og daglejere (incl. deres familiemedlemmer) fordoblet fra 232 til 482 personer. Vigtigst var det imidlertid, at denne fordobling skete blandt *småbrugerne*. Som ventet kom der flest nye til i årene 1855–1870. Antallet af daglejere holdt sig derimod konstant på 13–15 familier hele århundredet

igennem. (Tab. 4 og 6). Som gruppe betragtet tabte de løbende deres sociale betydning.

Salget af selvejerhuse fortsatte efter samme retningslinier som i begyndelsen af århundredet. Når hushandelen skete inden for familien og slægten – og det var det almindeligste – var priserne lave. Værdien af aftægtskontrakterne kunne variere fra $\frac{1}{3}$ til $\frac{2}{3}$ af købesummen, hvad der lettede gevaldigt i de kontante udbetalinger. Et eksempel på et billigt huskøb fandt sted i Tuesbøl 1869. Her solgte en gårdmandsenke sin brodersøn, ungkarl Niels Hansen, en parcel på godt en halv td. hartkorn incl. bygninger for 700 rdl. Køberen skulle forpligte sig til at udrede aftægt til sine forældre, hvad der blev anslået til en værdi af 300 rdl. Omregnet til kr. pr td. hartkorn ville dette i alt løbe op på 3368 kr., d.v.s. en betydelig lavere pris end i Stokkemarke. I den modsatte ende af skalaen finder man et hus, der blev solgt til udensøgn fremmede. Her var hartkornsprisen på 7876 kr. for en parcel på $1\frac{1}{2}$ skp. hartkorn land med bygninger.⁷³

Arealtællingen 1871 giver et indblik i småbrugets muligheder i Brørup.⁷⁴ (Tab. 11, fig. 2). Et »gennemsnitshus« i Brørup var på 17,4 tdr. land, altså betydelig større i areal – men ikke i hartkorn – end i Stokkemarke. Størstedelen af husmandslodden, 14,2 tdr. land, blev dyrket, 3,3 tdr. land lå hen som eng og hedejord. Da husmændenes jord havde lav hartkornsværdi, blev det samlede areal i omdrift forholdsvis stort: 1210 tdr. land eller 22 pct. af det dyrkede areal i Brørup. Målt i hartkorn var der kun tale om 13,5 pct. (Tab. 9).

Driftsformen var fortsat det traditionelle græsmarksbrug i hededistrikterne. Husmandsbrugene lagde beslag på en forholdsvis stor del af sognets rug- og boghvedeland. Det kan ikke overraske, for der var tale om afgrøder, som passede til den sandede jord og desuden var afgørende for selvforsyningen med basis-fødevarer. Det samme gjaldt kartofflen, der ligesom på Lolland var en husmandsspecialitet. Den spillede dog en langt større rolle arealmæssigt i Brørup end i Stokkemarke.

Den samlede kornproduktion på småbruget i Brørup kan løseligt anslås til 24 tdr., d.v.s. kvantitativt noget mere end i Stokkemarke. Kvalitativt stod det ringere til, idet halvdelen af kornproduktionen bestod af havre. Det hænger sammen med,

Tabel 11. *Brørup*: Småbrugets andel i det dyrkede areal og kornproduktionen 1871.

	1	2	3	4	5	6
Hvede	36	1,8	2,7	0,0	8,0	0,0
Rug	442	112,6	25,5	1,3	5,7	6,1
Byg	315	58,6	18,6	0,7	4,9	2,9
Havre	783	153,5	19,6	1,8	7,5	11,3
Boghvede	278	86,5	31,1	1,0	4,1	3,5
Kartofler	83	32,9	39,4	0,4		
Andre afgrøder	76	4,5	5,9	0,1		
Græs og høslet	3085	699,8	22,6	8,2		
Brak	340	60,8	17,8	0,7		
I alt	5438	1211,0	22,3	14,2		23,8

1: Totale areal tdr. ld. 2: Areal under samtlige huse tdr. ld. 3: Husenes arealandel i pct. af totale areal. 4: Areal på »gennemsnitshus« tdr. ld. 5: Foldudbytte tdr. korn pr. td. ld. 6: Overskudsproduktion af korn (kornavl minus udsæd i tdr.) på gennemsnitshus.

Anm.: Foldudbyttet er angivet efter gennemsnittet for Ribe amt år 1876, som var et dårligt høstår. Foldudbytte for boghveden er efter oplysning om gennemsnittet for 1876, 1881 og 1888. J. B. Krarup: *Beskrivelse af landbrugets udvikling fra 1835 indtil nutiden*, Bd. 3, Kbh. 1899, s. 108, 116.

Kilde: RA. Danmarks Statistik. Indberetninger om arealets anvendelse 1871. Brørup sogn, Malt herred, Ribe amt.

at husmændene i langt højere grad, end det var tilfældet på Lolland, holdt heste som trækdyr. Men det hænger også sammen med, at husmandsjorden var bedst egnet til nøjsomme kornarter som havre og boghvede. En husmandsfamilie af gennemsnitsstørrelse (3,6 personer i 1870) har med denne produktion kunnet dække eget behov for fødekorn, men noget overskud af betydning har der ikke været tilbage.

Husmandsfamiliernes hovedindtægtskilde har nu som før været baseret på husdyrbruget. Desværre kan vi ikke få noget detaljeret indblik i husdyrholdet i Brørup i 1871.⁷⁵ Der er dog ingen tvivl om, at det har spillet en langt større rolle her end i Stokkemarke. Brørup-husmanden har skønsomt været i stand til at holde ½ hest, 3 stk. hornkvæg (heraf 2 køer) samt 4

får.⁷⁶ Det var omtrent det dobbelte af, hvad kollegaen på Lolland disponerede over. I social-økonomisk forstand har produkterne af disse dyr bestemt graden af den sydvestjyske husmands selvstændighed. En umiddelbar vurdering af hans muligheder siger, at han har været nødt til at supplere sine indkomster ved hjælp af dagleje eller anden erhvervsaktivitet uden for landbruget. Kun de husmænd, hvis jordareal lå over gennemsnittet i Brørup, har været i stand til helt og holdent at eksistere som selvstændige familiebrugere.

Tredive år senere var denne situation ændret til det bedre. Et gennemsnitsbrug i Ribe amt, men med samme hartkorn som gennemsnitsbruget i Brørup, kunne nu holde 1 hest, 4½ stk. hornkvæg (heraf 3,2 malkekøer) og 5,7 får.⁷⁷ Selv om disse tal er usikre, er tendensen dog klar nok: Den sydvestjyske småbruger havde, takket være forbedret kommunikation (jernbanen), nye driftsformer (vekselbrug) og nye afgrøder (foderafgrøder) og ikke mindst andelsbevægelsen, fået perfekte betingelser for at klare sig som selvstændig.

Der var kun få egentlige daglejere i sognet. Dog har mange småbrugere som nævnt måtte supplere deres indkomster ved hjælp af sæsonpræget landarbejde. Vilkaerne for lønarbejde var ikke gunstige i Brørup og omegn. Daglønnen hos gårdjerne inkluderede kost på gården, kun ved akkordarbejde gik daglejeren på egen kost. En dagløn på arbejdsgiverens kost udgjorde i vejet gennemsnit 52–60 øre daglig, afhængig af vinterlønnen, som kunne svinge fra 33–50 øre (1–1½ mark) daglig. Dette svarede til en årsløn på 157–182 kr.⁷⁸ Det var betydelig mindre end den tilsvarende dagløn i Stokkemarke (henholdsvis 86 øre og 258 kr.) Når akkordarbejde var inkluderet kunne årslønnen dog løbe op på ca. 300 kr. årligt.⁷⁹

Det var hverken til at leve eller dø af. Der måtte noget ekstra til, hvis landarbejderfamilierne skulle overleve. Dette ekstra tilskud sørgede den traditionelle bondepartriakalisme for. Gårdmændene ydede deres faste daglejere »en del frikørsler og stundom noget mælk«. I nabokommunen var det almindeligt, at landarbejdere, som ikke havde en ko, gik til bønderne og hentede mælk og øl. På den måde »kan de også få varm søbemad; ligefrem betale, hvad der således hentes er vistnok sjældent, men der gøres dog gerne af og til småtjenester igen«. Landarbejdere, der havde jord og kunne holde en ko, var bedst

Det nye »Jørgenshave« år 1930. Familien Jessen, der havde købt ejendommen i 1908, poserer i haven. Jessens stammede fra Fanø, hvor husfaderen havde haft beskæftigelse som sømand og håndværker. Det fornemme stuehus og de nye, rummelige udbygninger blev opført i 1923 og symboliserer på sin vis et langt århundredes sociale udvikling i Brørup: forandringen fra fattigt hedebrug til moderne gårdbrug. (Foto i privateje, Brørup.)

stillet, »thi de får for det meste varm mad 1 gang daglig, der vistnok [d.v.s. rigtignok] mindst 3 gange om ugen er mælke-
mad og afveksler med kål, ærter og enkelte gange suppe ...«⁸⁰
Ifølge Brørup-Lindknud sogneråd kunne de jordløse husmænd
leje så meget jord, at de kunne holde en ko eller et par får.
Lejemålet var på »kortere åremål«. Det har altså ikke drejet
sig om de tidligere omtalte forpagtningskontrakter, men snarere om mundtlige aftaler med den gårdmand, hvor landarbejderen havde fast arbejde. Endnu i slutningen af århundredet var det almindeligt i Ribe amt, at jordløse husmænd holdt enkelte husdyr.⁸¹

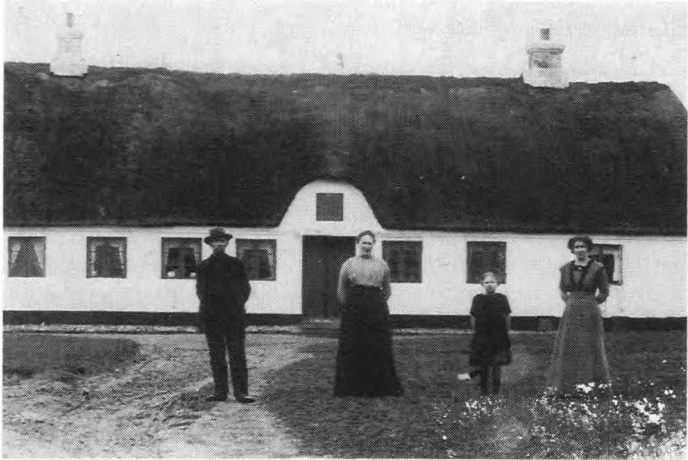
Afslutning

Ved landboreformer forstår man i moderne udviklingssammenhæng i Den tredje Verden et sæt af statslige og/eller private indgreb, hvis formål er at skabe social retfærdighed for landbefolkningens masser (d.v.s. de undertrykte, fattige og besiddelsesløse), integrere dem i samfundslivet, øge produktionen af fødevarer o.s.v. Det vigtigste middel til at opnå målet består i en grundlæggende omfordeling af jordressourcerne, om nødvendigt ved ekspropriation med eller uden erstatning til jordejerne. Reformerne bliver sjældent nogen succes, hvis de standser her. For at lykkes, skal de følges op af en udbygning af kommunikationsnettet, kreditgivningen, sundhedstjenesten, konsulentbistanden og undervisningsvæsenet.

Det er selvfølgelig ikke helt retfærdigt at vurdere forrige århundredes husmandsvilkår på nutidens præmisser, men udviklingen i Sydvestjylland og på Lolland var så forskellig, at man ikke skulle tro, at der var tale om begivenheder i Danmark i en og samme periode.

Landboreformerne i Stokkemarke indeholder det, vi beundrer ved dem: perfekte udskiftninger, mønsterværdige udflytninger, fredning af skovene, grundforbedringer, jord til de fleste husmænd – men ikke så meget, at de kunne leve af det. Der skete ganske rigtigt en vis, men meget beskedent ressourcefordeling i Stokkemarke i forbindelse med udskiftningen, idet omtrent et hundredtal husmænd fik tillagt jord i den målestok, reformmændene havde ønsket. Det førte ikke til social retfærdighed, snarere til det modsatte. Gårdene udgjorde en homogen gruppe af store brug, som i den ekspansive periode efter udskiftningen krævede lønnet arbejdskraft for at kunne fungere. Her kom husmændene til at virke som arbejdskraftsreserve. I løbet af få årtier var der skabt klare klassemodsatninger, der for husmændenes vedkommende havde en dobbelt berøringsflade: dels i forhold ejeren af huset (herskabet), dels i forhold til arbejdsgiveren (gårdmændene).

De feudale institutioner fastlåste i første halvdel af århundredet en jordfordeling, som i forvejen hørte til en af de mest uretfærdige på regionalt plan i Danmark. Da der endelig blev løst op for disse bånd ved salget af gårdene til arvefæste, var tidspunktet for at skabe endog en beskedent omfordeling af ressourcerne forpasset. Nu var det gårdbrugets økonomiske

Der var forholdsvis få fattiglemmer i Brørup-Lindknud kommune, sammenlignet med Stokkemarke kommune. Det skyldes dels det lille antal jordløse i sognet, dels det faktum, at husmandsbruget åbenbart havde tilstrækkeligt med ressourcer til at kunne bære en omfattende privat ældreforsorg i form af aftægtsforpligtelser. Billedet viser Surhave fattiggård i Brørup sogn. Bestyreren med familie har (forgæves?) stillet op til modtagelse af nye fattigklienter. (Foto fra før 1914. Brørup Lokalhistoriske Arkiv.)

succes i kornsalgperioden, som låste strukturen fast. End ikke den efterfølgende krise kunne lede til jordreformer, hvad der i og for sig havde været meget naturligt. Tekniske og organisatoriske nyskabelser udefra i form af andelsbevægelse m.m. skabte i det sidste årti en tendens til splittelse af husmændene i den selvstændige småbruger på den ene side og den jordløse, faste landarbejder på den anden. Den første kom i det 20. århundrede til at bære husmændsbevægelsen på Lolland-Falster. Det er ikke tilfældigt, at denne bevægelse lagde stærkt vægt på en social-politiske retning, som var karakteristisk for Øerne.

Brørup repræsenterer en jordpolitisk udvikling, som nok var en frugt af landboreformerne, men ikke udtrykkelig formuleret i dem: omfordeling af ressourcerne på privat initiativ. Denne proces skete først og fremmest i Jylland ved frasalget af

fæstegårdene til selveje. Herved banedes der vej for en fortsat udstykning, som staten efterhånden søgte at regulere. En anden forudsætning for udviklingen var de naturgivne forhold. Hederne skjulte omfattende jordressourcer, som den teknologiske udvikling skulle få tvunget ind i økonomisk omsætning. Det er karakteristisk, at de tre huse på Tislund Hede i 1799 kun har 14 pct. af jorden under plov, men hundrede år senere er heden væk, og der findes to huse mere på jorden! Det var *fremskridt* i det 19. århundredes ånd!

Endelig var det af afgørende betydning for husmændenes forhold, at gårdene var forholdsvis lille og blev drevet som familiebedrifter uden større behov for lønnet arbejdskraft. De havde dog store jordtilliggender, ofte flere hundrede tønder land, men – som det hed i gårdmændenes udstykningsansøgninger – mere »landeri«, end de kunne overkomme. Der var både stemning og mulighed for at udstykke til husmændene. I Brørup blev der skabt en (næsten) uophørlig jordfordeling i hele århundredet. Slutresultatet blev en social gruppe af selvstændige småbrugere, som ved indgangen til det 20. århundrede først og fremmest organiserede sig i husmandsforeninger ud fra *faglige* hensyn, mindre af social-politiske.

Brørup *kunne* bringe tankerne hen på moderne jordreformer. Derved får de danske landboreformer for 200 år siden en vis aktualitet.

Forkortelser

RA: Rigsarkivet.

LAS: Landsarkivet for Sjælland m.m.

LAV: Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg.

VLA: Vejen Lokalhistoriske Arkiv.

Kortmateriale

Kort 1–6 er baseret på udtegninger af flg. kort, alle i målestok 1:20.000.

Stokkemark:

1. Sognekort 1809, Matrikeldirektoratet.
2. Generalkvartermesterstabens kort 1838–40, Geodætisk Institut.
3. Målebordsblade M 4422, M 4423, M 4322 og M 4323, 1889–90 og 1904–05. Geodætisk Institut.

Brørup:

4. Videnskabernes Selskabs konceptkort 8n (1799) og 8m (1802). Geodætisk Institut.
5. Målebordsblade T4, T5, U4 og U5, 1869–70. Geodætisk Institut.
6. Målebordsblade M 3306, M 3307, M 3406 og M 3407, 1901. Geodætisk Institut.

Noter

1. Det bedste og grundigste, der er skrevet om husmændene i 1800-tallet, er fortsat Fridlev Skrubbeltang: *Den danske husmand. Husmænd og husmandsbevægelse gennem tiderne*, Bd. I, Kbh. 1952.
2. Dette lå under gennemsnittet for Maribo amts vedkommende, hvor godserne tilsammen ejede 20 pct. af jorden. *Statistiske Meddelelser*, 4. rk., 24. hft. (1907).
3. Aage Roussell (red.): *Danske slotte og herregårde*. Anden udgave. Bd. 6. Kbh. 1965, s. 194–96; *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg.
4. Aage Roussell: *Danske slotte ...*, Bd. 6, s. 324–26; Lauritz Jørgensen: *Mine erindringer*. Kbh. 1891.
5. Det dyrkede areal 1809 er opmålt på kort 1.
6. Dette var præstens forklaring på netto-bortvandringen. RA. Danmarks Statistik. Tabeller over folkemængden i Præstø, Maribo og Bornholms amter 1850.
7. P. S. Vig: *Danske i Amerika*, Bd. I, 1908–1909, s. 252–55, 298–301; Asger Simonsen: *Husmandskår og husmandspolitik i 1840erne. Sociale forhold blandt husmænd og indsiddere og den politiske rejsning af husmandssagen på Lolland-Falster ca. 1840–46*, Kbh. 1977, s. 236–37, 303, 429–30; Erik Helmer Pedersen: *Drømmen om Amerika*, Kbh. 1985, s. 56–58, 80–81, 88–89; Steffen Elmer Jørgensen: "The early emigration from Lolland-Falster and Møn c. 1830–1871", i: Steffen Elmer Jørgensen et al. (red.): *From Scandinavia to America. Proceedings from a Conference held at Gl. Holtegaard*. Odense, 1987, s. 28, 38, 47–51.
8. Disse tal gælder Stokkemark og nabosognene Søllested og Skov-

- længe. Inddrager man yderligere materiale fra Falster bliver det samlede resultat, at 25 af 101 gårdmandssønner endte som husmænd og 9 som indsiddere. Asger Simonsen: *Husmandskår ...*, s. 29–33.
9. Gregers Begtrup: *Beskrivelse over agerdyrkningens tilstand i Danmark*. Fjerde bind. Lolland og Falster. Kbh. 1806/1979, s. 609, 679.
  10. Gregers Begtrup: *Beskrivelse ...*, Fjerde Bd., s. 680, 751–55; J. P. Hage: *Bidrag til kundskab om de danske provindsers nærværende tilstand*. Nye Mariboe Amt. Kbh. 1844, s. 53–56; Niels Holtse: »Om gårdenes beliggenhed i Stokkemarke by efter udskiftningen«. *Lolland-Falsters Hist. Samf.s Årbøger*, 1954, s. 307–08. – En »jorddeling« havde 1778–82 bragt visse ændringer i dyrkningssystemet i Stokkemarke, hvorved bønderne fik deres jordlodder samlet på tre-fire steder i fire-vangs markbrug, men nogen udskiftning i egentlig forstand var der ikke tale om. Niels Holtse: »Om fællesskabet i Østofte-Bandholm og Stokkemarke sogne«, *Lolland-Falsters Hist. Samf.s Årbøger*, 1945, s. 389–90.
  11. Optælling i folketællingen 1801, hvor der skelnes mellem huse (husmænd) med og uden jord.
  12. RA. Højesteret. Domssag $\frac{7}{8}$ 1815, Sag nr. 44.
  13. Kvægbruget vandt kraftigt frem på bekostning af hesteholdet. Der findes ingen statistik for Stokkemarkes vedkommende, som viser udviklingen i husdyrbruget i de første årtier af 1800-tallet. Det gør der derimod for det daværende Østofte sogn, som var nabosogn til Stokkemarke og m.h.t. størrelse, folketal og geografiske egenskaber noget nær en tro kopi det. Her er husdyrholdet omkr. 1800 kendt: 528 stk. hornkvæg og 1037 heste og føl. Gregers Begtrup: *Beskrivelse over ...*, Fjerde bd., s. 710–11. I 1837 bestod husdyrholdet i Stokkemarke af ca. 1200 stk. hornkvæg og 600 heste. *Statistisk Tabelværk, Ældste rk.*, 5. hft.
  14. RA. Rtk. 352.7. Stat. efterretninger vedr. Jyll. og Lolland-Falster, 1831–33. B. 5. Beskrivelse over jordegodserne på Lolland-Falster: Knuthenborg.
  15. Asger Simonsen: *Husmandskår ...*, s. 94–104, Bilag V a–f, s. 341–48 med samtidige overslag over husmandbrugets økonomi.
  16. V. Falbe Hansen: *Stavnsbånds-løsningen og landboreformerne*, Anden del, Kbh. 1889/1975, s. 115 anslår meget realistisk en gennemsnitlig landarbejderfamilies forbrug af fødekorn til $6\frac{1}{2}$ tdr. rug og $2\frac{1}{2}$ tdr. byg. Se også A. F. Bergsøe: *Den danske stats statistik*, Bd. 2, Kbh. 1847, s. 151, hvor menneskets årlige kornforbrug er opgjort til $3\frac{1}{2}$ tdr.
  17. På general-kvartermesterstabens kort over området fra omkr. 1840 kan man se hundredvis af kilometer grøfter, anlagt for at aflede vandet fra de flade og tunge lollandske marker. Også utal-

- lige mergelgrave ses allerede da på kortene. – J. P. Hage: *Beskrivelse ...*, s. 38–39.
18. Asger Simonsen: *Husmandskår ...*, s. 294.
  19. Den følgende gennemgang bygger på LAS. Søllestedgård godsarkiv. Fæstebreve. Mikrofilm 14.091.
  20. Ingen af de offentliggjorte ejendomstatistikker opgiver på sognebasis antallet af lejehuse. Disse blev slået sammen med fæstehuse under samme rubrik. – *Statistisk Tabelværk*. Ny rk., 6. bd. skelner derimod mellem fire former for huse (arvefæste-, fæste-, leje- og tyendehuse) på de enkelte godser og godskomplekser år 1850. Af Knuthenborgs samtlige 467 huse på Lolland var 58% lejehuse, 39% fæstehuse, resten arvefæste- og tyendehuse.
  21. Aage Roussell (red.): *Danske slotte ...*, s. 325; Asger Simonsen: *Husmandskår ...*, s. 64.
  22. Asger Simonsen: *Husmandskår ...*, s. 57, 295.
  23. Asger Simonsen: *Husmandskår ...*, s. 293; »pløjelønnen« blev i 1840erne vurderet til 6–7 rbd., traktementet til 3 rbd., s. 345–46.
  24. Gregers Begtrup: *Beskrivelse over ...*, Fjerde bind, s. 671; V. Falbe Hansen: *Stavnsbåndsløsningen ...*, Anden del, s. 128.
  25. Asger Simonsen: *Husmandskår ...*, s. 300.
  26. Asger Simonsen: *Husmandskår ...*, s. 124–43, 293–94, 298–303, 304–313.
  27. Gregers Begtrup: *Beskrivelse over agerdyrkningens tilstand i Danmark*. Femte Bd. Nørrejylland I, Kbh. 1808/1977, s. xxvi–xxx, 8, 246; C. Dalgas: *Bidrag til kundskab om de danske provinders nærværende tilstand*. Femte stykke, Ribe Amt. Kbh. 1830/1972, s. 33–35, 85, 93.
  28. Tislund lå delt mellem Brørup og Føvling sogne. Aug. F. Schmidt: *Brørup sogns historie*. Brørup, 1949, s. 136. Se desuden Aage Roussell (red.) *Danske slotte og herregårde*, 2. udg., bd. 13, 1966, s. 387; LAV. G. 484–6. Sønderskov godsarkiv. Diverse dokumenter 1788–1859.
  29. Aage Roussell (red.): *Danske slotte ...*, bd. 13, s. 402; H. K. Kristensen: *Hovedgården Estrup i Malt herred. Med bidrag til bøndergodsets historie*. Varde, 1968, s. 78.
  30. VLA. Estrup godsarkiv. Pk. 2: Jordebøger 1695–1801.
  31. VLA. Estrup godsarkiv. Pk. 4: Udskiftningsakt for Tuesbøl by, 3. dec. 1792.
  32. Grundlaget for udstykningslovgivningen var forordningen af 13. maj 1769 og plakaten af 2. aug. 1786. Kravet om en tilbageværende hovedparcel bortfaldt, hvis alle parceller blev bebygget med huse eller henlagt til jordløse husmænd. Endvidere var det en forudsætning, at parcellerne skulle ansættes til hartkorn samt, at rentekammeret skulle godkende hver enkelt udstykning. Hans Jensen: *Dansk jordpolitik 1759–1919*. Første del, Kbh. 1936/1975,

- s. 218–19; se også Anna Rasmussen: »Liljebjerg og Fuglehave – Om udstykninger og parcelsalg som et resultat af landboreformerne i sidste trediedel af 1700-tallet«, i: *Bol og by*, 1987:1, s. 36–101.
33. Den omvendte årsagssammenhæng kunne også tænkes. Spørgsmålet om årsag og virkning mellem hedekolonisation og befolkningsudvikling er et generelt problem i vestjysk historie. – Verner Bruhn: »Myter og mønstre i historien om Vestjyllands udviklingshistorie«, i: Flemming Just (red.): *Vestjyllands udviklingshistorie ca. 1750–1914. En arbejdsrapport*. Esbjerg, 1984, s. 11.
  34. Jfr. plakat af 26. nov. 1800 og forordning af 25. juni 1810. Der skete en administrativ lempelse af bestemmelserne, idet amtmanden blev bemyndiget til at meddele foreløbig tilladelse til udstykning. Rentekammeret skulle stadigvæk approbere tilladelser. Hans Jensen: *Dansk jordpolitik ...*, Første del, s. 218–19.
  35. *Statistisk Tabelværk*. Ældste rk., 2. hft.
  36. LAV. B 85-SP 9, Gørding-Malt herreds skøde- og panteprotokol, 1834–37, fol. 401–02 nævner en forening om udstykningen i Gerndrup, som en køber af en gård var pligtig til at overholde.
  37. Loven satte også en minimumsgrænse på de udstykte parceller på 1½ td. land boniteret jord til takst 24. Endvidere blev de tidligere bestemmelser om fuldstændig udstykning af gården i husmands-lodder udtrykkelig ophævet. Hans Jensen: *Dansk jordpolitik 1759–1919*. Anden del. Kbh. 1945/1975, s. 27–30, 158–60, 370–71.
  38. Fridlev Skrubbeltrang: *Den danske husmand*, Bd. I, Kbh. 1952, s. 95. – I Ribe amt havde kun ca. hver fjerde gård et jordtilligende på over 4 tdr. htk. *Statistiske Meddelelser*, 4. rk., 24. hft., 1907.
  39. Dette fremgår af en sammenligning mellem en hartkornsoversigt 1821–23 i skolekommissionens protokol og hartkornsstatistikken 1835. LAV. C 575 A-27: Brørup-Lindknud skolekommissions protokol, 1814–1834; *Statistisk Tabelværk*, Ældste rk., Hft. 2.
  40. Forpagtningsbestemmelserne i forordningen af 15. juni 1792 tager egentlig sigte på bortforpagtning af fæsteledige bøndergårde, der var udskiftet af fællesskabet. Hvis parterne var enige herom, kunne forpagteren opsige kontrakten. Hans Jensen: *Dansk jordpolitik ...*, Første del, s. 183; Fridlev Skrubbeltrang: *Det danske landbosamfund 1500–1800*, Kbh. 1978, s. 338–39.
  41. Ribe amtsråd omtaler i sin betænkning om »husmandsagen« 1844 disse »lejehusmænd på selvejergårdene«. Lejekontrakterne (forpagtningskontrakter) blev som oftest afsluttet på 99 år. Lejeren betalte en tiltrædelsessum og en vis årlig afgift til grundejeren som ækvivalent for skatterne, men forrettede intet eller højst ubetydeligt pligtarbejde. Ifølge amtsrådet var kontrakterne øget i antal, »idet sådanne lejeses stilling anses ligeså fordelagtig og

- betryggende som eje«. Amtsrådet anså dog snarere disse »lejehusmandssteder« for »illusoriske frugter af udstykningslovgivningen«. RA. Rtk. 254.195 Indberetninger fra amtsrådene ang. husmandsstandens kår, 1841–48.
42. *Statistisk Tabelværk*, Ældste rk, 5. hft. anfører 1835 antallet af selvejerhuse med jord til 45. (Der var ingen fæstehuse med jord i sognet, derimod nok 11 jordløse leje- eller fæstehuse foruden 3 jordløse selvejerhuse, jfr. tab. 9). Blandt disse selvejerhuse kan forpagterhusmændene udmærket være skjult, for 1835-statistikken medtog – i modsætning til de senere ejendomsstatistikker – under rubrikken »huse med jord« også huse, hvis hartkorn var pålignet andre ejendomme. Sådan forholdt det sig med forpagterne, idet de ikke havde speciel hartkornsangivelse på deres jordlod. 1821–23 var der 30 husmænd i Brørup med hartkorn på huset. Det skulle betyde, at der 1835 var omkring 15 forpagterhusmænd i sognet, idet der 1821–35 ikke skete nogen udstykning af betydning. Noget kunne tyde på, at tallet er rigtigt, for i 1850 var der netop 16 selvejerhuse, hvis »påhvilende hartkorn bæres af andre ejendomme«; (desuden var der 8 leje- eller fæstehuse af samme kategori). *Statistisk Tabelværk*, Ny. rk., 5. bd. – En nøjere granskning af skøde- og panteprotokollerne vil sikkert kunne afgøre spørgsmålet. Her kan man måske også få et overblik over, hvor meget jord disse huse havde, for det oplyser hverken 1835- eller 1850-statistikken noget om.
  43. Sognepræstens kommentar til folketællingsskemaet 1850. – RA. Danmarks Statistik. Tabeller over folkemængden i Ribe og Ringkøbing amter 1850.
  44. Fridlev Skrubbeltang: »Studier over gårde, gårdbrugerantal og brugsstørrelser i det 17. århundrede«, *Historisk Tidsskrift*, 12. rk., bd. V, 1971, s. 28.
  45. VLA. Estrup godsarkiv. Pk. 2: Jordbøger 1695–1801; pk. 4: Udsiftningsakt for Tuesbøl by, 3. dec. 1792.
  46. VLA. Estrup godsarkiv. Pk. 4. »Bog over de bønder, som er selvejere ...«; H. K. Kristensen: *Hovedgården Estrup ...*, s. 86–89.
  47. LAV. B 83 C-SP 4. Skøde- og panteprotokol for Gørding-Malt herreder, fol. 601, 619. – Et andet eksempel, også fra Eskelund, drejer sig om salg af en parcel på 5 skp. htk. for 395 rdl. Her var gården på 2¼ tdr. htk. og købt til selveje to år forinden i 1800 for 600 rdl. Salget af parcellen indbragte altså to trediedele af den oprindelige købesum. LAV. B 85-SP 2, fol. 186.
  48. V. Falbe Hansen: *Stavnsbånds-løsningen ...*, Anden del, s. 112, 130.
  49. I midten af 1830erne var det gennemsnitlige antal fattigforsørgede i Brørup-Lindknud pastorat 19 personer, heraf 13 heltidsforsørgede. I Stokkemarke var de tilsvarende tal 64 fattige, heraf 46

- på heltid. (Der var dobbelt så mange huse i Stokkemarke som i Brørup-Lindknud pastorat). *Statistisk Tabelværk*, Ældste række, 5. hft.
50. LAV. B 83 G-SP 4, fol. 85, 90, 693; B 85-SP 2, fol. 232, 348. (Gørding-Malt herreders skøde- og panteprotokol).
  51. Erling Mortensen: *De viste vejen. Modtagere af Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs sølvbægere 1804–1969*. Århus, 1969, s. 220 – Originale dokumenter i Erhvervsarkivet. Landhusholdningsselskabets arkiv.
  52. Gregers Begtrup: *Beskrivelse ...*, Femte bind, s. 113.
  53. LAV. C 575 A-27, fol. 20. Brørup-Lindknud skolekommissions protokol.
  54. Opmåling på Videnskabernes Selskabs kort (1799) over den vestlige halvdel af Brørup (kort 4) og matrikelkortene over samme område fra 1820 (Matrikeldirektoratets arkiv). – I 1834 var bedriften i det ene af husene, Mikkelsborg, tilsyneladende blevet så stor, at noget af jorden, incl. ageren, kunne forpagtes bort på 99 år. LAV. B 85-SP 12. Gørding-Malt herreds skøde- og panteprotokol 1839–1841, fol. 105.
  55. *Statistisk Tabelværk*, 5 rk., A, 5. bd., tab. 6, tab. 13.
  56. Det er ikke kendt, hvor bortvandrerne fra Stokkemarke søgte hen, men mange drog utvivlsomt til Amerika. 1870–1900 *afvandrede* der 25.063 personer fra landdistrikterne i Maribo amt. (Udregnet på grundlag af *Satistiske Tabelværker* vedr. vielser, fødsler og dødsfald). I samme tidsrum 1868–1899 *emigrerede* i alt 13.535 fra Lolland-Falster til oversøiske områder. D.v.s. at ca. halvdelen af afvandrerne fra Maribo amt er rejst ud af landet. (Som bekendt var Maribo amt, næst efter Bornholm, den region i Danmark, hvor *emigrationen* var størst). I 1890'erne skete der en afgørende svækkelse af emigrationen fra Lolland-Falster. Dette forklarer Steffen Elmer Jørgensen med, at "on-going agricultural industrialization" har holdt befolkningen på stedet, da sukkerroedyrkning, andelsmejerier og "animal production" krævede mere arbejdskraft. Det turde være kendt, at landbrugets »industrialisering« ikke gennemføres for at øge arbejdskraftsbehovet, men for at mindske det. Ligeledes er det en elementær kendsgerning, at sukkerroedyrkingen var sæsonpræget og lavtlønnet kvindearbejde, i stor udstrækning udført af fremmedarbejdere. Dette skaber ikke nogen "binding influence". Fakta er da også, at *afvandringen* fra de lolland-falsterske landdistrikter fortsatte med næsten lige så stor kraft i 1890'erne som i 80'erne. (Henholdsvis med 12,0 og 11,4 pr. 1000 indbyggere årligt). Steffen Elmer Jørgensen: "The Early Emigration ...", s. 33–35.
  57. *Statistisk Tabelværk*, 5. rk., litra C, 3. bd. – Tilbagegangen i huse

- med jord var ikke noget specifikt fænomen for Stokkemarke sogn. Det gentog sig overalt i Maribo amt.
58. Kristian Hvidt: *Flugten til Amerika eller drivkræfter i masseudvandringen fra Danmark 1868–1914*. Kbh. 1971, s. 254–257.
  59. Dette afsnit er baseret på en gennemgang af følgende arkiver: LAS. Godsarkiver. Søllestedgård. Fæsteprotokol 1871–1915; *ibid.* Skøder og købekontrakter 1845–1906. – LAS. Maribo Birk. Afd. B. Skøde- og panteprotokol. N. 1869–1872; *ibid.* Y. 1897–99.
  60. Krybskytteriet var et stort problem for godserne i forrige århundrede. Husmandskolonien Stibanken, en nabobebyggelse til Lundejorden i Stokkemarke, var berygtet p.g.a. den ulovlige jagt. Jesper Laursen: *Krybskytter i Danmark. Beretninger fra det virkelige liv*. Forlaget Skippershoved, 1986, s. 84.
  61. RA. Danmarks Statistik. Arealtællinger 1871; *ibid.* Kreaturtællinger 1871. Her findes detaljerede oplysninger om hver enkelt landbrugsbedrift i sognet: arealanvendelse, udsæd, kreaturhold. I Stokkemarke omfatter materialet 213 huse, heraf tilhørte en mindre del dog »parcellister«, som evt. kunne have mere end 1 td. hartkorn.
  62. En *parcellist* har derimod sikkert kunnet eksistere på sin jordlod uden at supplere indkomsten udefra. Fire parcellister i Stokkemarke by havde således i gennemsnit hver 14 tdr. land jord. De holdt 1 hest, 2 stk. hornhvæg, heraf 1,3 ko, 4 får, 1 svin samt 2 bistader. De har kunnet avle 3 tdr. hvede, 6 tdr. rug, 20 tdr. byg, 15 tdr. blandsæd, men ejendommeligt nok dyrkede de ingen havre.
  63. Fridlev Skrubbeltrang: *Den danske husmand ...*, s. 207–18, 227–32, 236–40. – *Vort landbrug*, årg. 1900, s. 195–97 omtaler husmandsbrugets udvikling på Lolland-Falster på baggrund af præmierede husmandslodder.
  64. RA. Danmarks Statistik. Skematiske indberetninger til oplysning om arbejderbefolkningens vilkår indsamlet i.h.t. indenrigsministeriets circulære af ¹¹/₁₀ 1872.
  65. Her anvendes *vejet* gennemsnit af lønopgivelserne for 40 høst-, 110 sommer- og 150 vinterdage, i alt 300 arbejdsdage årlig. – V. Falbe Hansen: *Stavnsbåndsløsningen ...*, Anden del, s. 112, 128 opgiver for 1872 i Maribo amt daglønnen på egen kost til kr. 1,22 eller på årsbasis 401,50 kr. Årslønnen med kost anslog han til 222,75 kr. Hans udregninger var baseret på et andet grundlag end her.
  66. J. C. B. la Cour: *Danske gårde*. Bd. 3. Århus, 1907 giver et detaljeret indblik i »folkeholdet«, herunder antallet af faste daglejere på større bøndergårde og hovedgårde på Lolland-Falster. – *Gårdene i Stokkemarke*, s. 1026–35.
  67. *Statistiske Meddelelser* 4. rk., 20 bd., 2. hft. »Tyende- og daglejer-

- lønnen i landbruget 1905«; *Vort landbrug*, Årg. 1900, s. 41–42: Tyndelønnen var forholdsvis lav, kun 105 kr., dagleje på egen kost derimod 587 kr. årlig.
68. *Statistisk Tabelværk*, 3. rk. bd. 5, 11 og 27. Opmåling på kort 5. – I første omgang blev de nyvundne marker lagt ud med græs, og færeholdet steg da også kraftigt i 1870'erne. I den følgende snes år blev markerne løbende inddraget under korn- og rodfrugtarea-lerne. Fårene forsvandt igen og blev erstattet af malkekvæ-ger.
  69. *Statistisk Tabelværk*, 5. rk. E. 12. bd.
  70. Der fandt stadigvæk tilvandring sted i disse år. En stor del af de nytilkomne var slesvigere, som navnlig efter 1864 søgte nordpå. En enkelt slesvigsk familie havde først forsøgt sig som emigranter i Nordamerika, en sammenhæng, der fremgår af folketællingens angivelse 1870 af forældrenes fødested (Nordslesvig) og børnenes (USA).
  71. Også i de følgende årtier fortsatte landbefolkningen i Brørup med afvandringen, hvilket fremgår af, at størrelsen på den egentlige landbefolkning 1906 ikke var ændret i forhold til 1880. Nettoind-vandringen til sognet 1890–1901 må derfor udelukkende have haft stationsbyen som endemål.
  72. Kristian Hvidt: *Flugten ...*, s. 97–101, 116–17, 251. Nettoafvan-dringen fra landdistrikterne i Ribe amt (altså incl. oversøisk emi-gration) udgjorde 1870–1879: 3,3 pct. af befolkningen, 1880–89: 7,1 pct., men steg 1890–1900 til 18,6 pct. Disse tal viser klart, at afvandringen fra landet først relativt set blev et massefænomen i Sydvestjylland sammenlignet med Lolland-Falster. (Beregning ved hjælp af diverse Statistiske Tabelværker over vielser, fødsler og dødsfald).
  73. LAV. B 85-SP 27. Gørding-Malts herreds skøde- og panteprotokol, 1869–71, fol. 83, 55.
  74. Tællingens originalmateriale 1871 indeholder oplysninger om i alt 85 huse.
  75. Det statistiske grundmateriale for kreaturtællingerne fra Ribe amt mangler år 1871. For de øvrige tællingers vedkommende (1861, 1866, 1876) er det ikke muligt at skelne mellem husmænd og gårdmænd.
  76. Dette er beregnet ved simpel interpolation af de høslet- og græs-arealer, husmændene lagde beslag på (tab. 11), og den samlede husdyrbestand i sognet, se *Statistisk Tabelværk*, 3. rk, 24. bd.
  77. *Statistisk Tabelværk*, 5. rk., C, 2. bd.: Beregning over data i kolon-nen »huse med 2–4 skpr. hartkorn«. For huse på $\frac{1}{2}$ –1 td. htk. var husdyrholdet endnu større.
  78. V. Falbe Hansen: *Stavnsbånds-løsningen ...*, Anden del, s. 128 angiver for Ribe amt 1872: 254 kr. i årlig indtægt ved dagløn med kost, 1871: 185 kr., 1851: 178 kr. På Brørupkanten lå daglønnen

væsentligt under opgivelserne for 1872, men derimod tæt på løn-niveauet året forinden.

79. Efter århundredskiftet så det noget lysere ud, i hvert fald hvis man følger landboforeningernes opgivelser. De anslog en dagløn, som ifølge den her anvendte beregningsmåde ville beløbe sig til 657 kr. på egen kost, men 438 kr. med kosten. Husmandsforeningerne var meget mere pessimistiske: 528 kr. på egen kost, 326 kr. på husbonds kost. Med undtagelse af den sidste opgivelse lå disse lønsatser *over* de tilsvarende for Maribo amts vedkommende. *Statistiske Meddelelser*, 4. 20. 2.
80. RA. Danmarks Statistik. Skematiske indberetninger ... 1872: Malt-Folding kommune. Bilag til skema C.
81. *Statistisk Tabelværk*, 5. rk., C, 2. bd. Jordløse huse havde i gennemsnit hver $\frac{1}{2}$ ko, 1,2 får, 0,7 svin og 13 høns. – Om patriarkalisen husbond/tjenestekarl på Lolland og Sydvestjylland, se Peter Bøge: »Husbond og tyende – landbohusholdet som arbejdsenhed 1868–86«, i: *Fortid og nutid*, Bd. XXXIV, 1988, s. 111–132.